

ЧАРЛЪЗ ДІККЕНС

ДАВІД
КОППЕРФІЛЬД

ДИТВИДАВ ЦК АКСМУ

ЧАРЛЬЗ ДІККЕНС

ДАВІД КОППЕРФІЛЬД

СКОРОЧЕНИЙ ПЕРЕКЛАД З АНГЛІЙСЬКОЇ
Ю. КОРЕЦЬКОГО

ПІСЛЯМОВА
~ Проф. О. І. БІЛЕЦЬКОГО

ДИТВИДАВ ЦК ЛКСМУ
ХАРКІВ 1936 ОДЕСА

Художник Б. К Р Ю К О В

Редактор М. Гімплєвіч

Літредактор В. Лебелінський

Художній редактор В. Невський

Технічний керівник С. Шенкер

Коректор Т. Біліч

ЖИТТЯ Й ПОНЕВІРЯННЯ
ДАВІДА КОППЕРФІЛЬДА
МОЛОДШОГО

РОЗДІЛ I

Я НАРОДЖУЮСЬ

Чи мені самому доведеться бути героєм свого власного життя, чи ця роль комусь іншому випаде, — то покажуть оці сторінки. Починаючи розповідь про своє життя з самого його початку, повідомляю, що я народився (як мені сказали і я цьому вірю) у п'ятницю, о дванадцятій годині вночі. Помічено було, що годинник почав бити, а я почав кричати — в один і той же час.

З приводу цього нянька і кілька мудрих сусідок, надзвичайно зацікавлених мною ще за кілька місяців до того, як могло відбутися наше знайомство, оголосили, поперше, що мені судилося бути нещасним у житті; а подруге, що я маю привілей бачити духів і привидів. Ці жінки твердо вірили, що така доля дістається безперечно усім тим нещасним дітям, які народилися опівночі на п'ятницю.

Нічого не можу сказати тут щодо цих пророкувань, — історія моя покаже — справдилися вони чи ні. Зазначу лише: коли я, ще будучи нерозумним немовлям, не розтратив нічого, то так само ще й досі не придбав нічого з тої спадщини, що лишила мені доля. Але я не сумую за цим майном: коли хтось хоче, хай, будь ласка, забере його собі.

Я народився у сорочці. Незабаром газети оповістили, що ця сорочка продається за невелику ціну — п'ятнадцять гіней.

Та чи то моряки в цей час збідніли, чи, може, вони воліли краще мати коркові куртки — не знаю цього,¹ — але

¹ В Англії тих часів був поширений забобон, ніби дитяча „сорочка“, одягнута на шию, рятує моряка від загибелі на морі. А треба зазначити, що народився Давід Копперфільд у приморській окрузі.

тільки одна людина відгукнулася на це оголошення, та й то був адвокат, зайнятий вексельними справами; він пропонував два фунти стерлінгів готівкою, а решту суми хотів сплатити хересом; але бути гарантованим від смерті на воді за ціну, хоч трохи вищу, він не згоджувався. Кінець - кінцем, гроші, витрачені на об'яву, пропали марно: моя бідолашна люба мати не потребувала хересу, вона й своє власне вино даремно пробувала продати. Через десять років після цього сорочка була розіграна в лотерею в нашій місцевості між п'ятдесятьма членами, по півкрони з душі, при чому той, хто виграє, зобов'язувався доплатити п'ять шилінгів. Я сам був на цій лотереї і пригадую — почував себе вкрай збентеженим, бачачи, як продається частина мене самого. Сорочку придбала якась бабуся з маленьким кошиком у руках, звідки вона дуже неохоче витягла оті п'ять шилінгів, і всі — мідними півпенсовиками. Довго старенька лічила свої мідяки і все ж таки не додала двох пенсів, хоча й витратили силу часу й безліч арифметичних доказів, щоб довести її помилки в розрахунках. Довго пам'ятатимуть це в нашій краї і довго дивуватимуться, що стара ця так таки й не потонула, а переможно вмерла в ліжку дев'яноста двох років. Та я довідався, що до останніх своїх днів вона завжди хвалилася тим, що ніколи в житті не була на воді, хіба тільки як проїздила мостом; ковтаючи свій чай, до якого вона мала особливий смак, вона до останньої години життя висловлювала презирство до безбожних моряків і інших, які обрали собі долю „блукати“ по світу. Даремно було б доводити їй, що деякі досить зручні речі, зокрема її улюблений чай, здобуті були завдяки цим ненависним їй звичкам. Вона завжди відповідала на це дуже вперто й з непохитною вірою в міць своїх доказів: „А все ж таки краще не блукати“.

А втім я вже й сам мало не заблукав, отож повернуся до свого народження.

Народився я в Блендерстоні, у Суффольку, коли мій батько вже помер. Очі його заплющилися навіки за шість місяців перед тим, як я вперше свої розплющив. Навіть і тепер мені якось дивно подумати, що він ніколи не бачив мене. І ще дивнішими здаються мені мої перші дитячі вра-

жіння, що їх викликав білий камінь над могилою батька на кладовищі. Я мав якесь невиразне співчуття й жаль до нього, що лежить там самотній темної ночі, в той час, як нашу маленьку вітальню гріє, освітлює і вогонь каміна й полум'я свічок, а двері нашого будинку зачинені й замкнуті; це здавалося мені іноді навіть жорстоким.

Головним владарем у нашій родині була тітка мого батька, отже й двоюрідна моя бабка, про яку я більше розкажу згодом. Міс Тротвуд або міс Бетсі, як її завжди звала моя бідолашна мати, коли перемагала свій жах перед цією страшною особою хоча б настільки, щоб згадати про неї (а це траплялося не часто), — міс Бетсі була колись одружена з людиною, молодшою за неї. То був чудовий молодий чоловік, хоч — всупереч старовинному прислів'ю — „гарний тільки той, хто гарно діє“. Його дуже підозрювали в тому, що він б'є міс Бетсі. Казали навіть, що одного разу, в дискусіях про харчові припаси, він ужив поспішних, але рішучих підготовчих заходів до того, щоб викинути свою дружину з вікна другого поверху. Ці ознаки несхожості характерів змусили міс Бетсі звільнити його від сімейних обов'язків і домогтися розлуки за обопільною згодою. Діставши від моєї бабки вихідну допомогу, чоловік цей подався до Індії. Дика легенда існує в нашій родині, ніби його одного разу бачили верхи на слоні в товаристві павіана. Проте мені здається, що то був не павіан, а просто якийсь місцевий пан. Та що б там не було, а через десять років на батьківщину надійшли звістки про його смерть. Яке вражіння справили ці звістки на мою бабку, цього ніхто не знає. Негайно після розлуки вона знову прийняла своє дівоче ім'я, купила котедж на морському березі, влаштувалася там як самостійна жінка з однією служницею, і всім стало відомо, що вона відтоді вже завжди жила самотнім життям. Здається мені, що мій батько був колись її улюбленцем, але її мало не до смерті налякав його шлюб, бо вона вважала мою матір „восковою куклою“. Проте моєї матері вона ніколи не бачила, хоч і знала, що їй тоді ще й двадцяти років не було. Після одруження мій батько й міс Бетсі більше ніколи не зустрічалися. Він був удвоє старший за мою матір, коли оже-

нився, і здоров'я мав слабе. Помер він через рік після одруження і, як уже казано, за шість місяців до того, як я з'явився на світ.

Отак стояли справи під вечір цієї, дозволу собі сказати, знаменної й важливої п'ятниці. У той час я, звичайно, аж ніяк не міг претендувати на досконале знання стану речей.

Мати моя сиділа біля вогню, вона нездужала, настрої у неї був дуже поганий, сльози затьмарювали її очі. Вона сумно міркувала про долю свою й маленької дитини без батька. Світ, здається, не дуже радів з цього нового надбання. Отже, моя мати сиділа біля вогню в цей похмурий березневий вечір, сиділа і сумувала, не знаючи навіть, чи переживе вона наступну недолу. Раптом, підвівши очі до вікна, вона побачила, що в сад увиходить якась дивна леді.

Вдруге глянувши, мати цілком запевнилася, що то була міс Бетсі. Останнє проміння сонця освітлювало дивну леді й садовий паркан. Ця жінка рушала так твердо, рівно й грізно, з таким почуттям власної гідності у всій постаті, якого не міг мати ніхто інший.

Коли вона дійшла до будинку, з'явився ще один доказ тотожності цієї жінки з міс Бетсі. Мій батько частенько натякав, що вона ніколи не поводитися як нормальна людина. Отож і зараз, замість подзвонити, вона зазирнула у вікно і при тому так щільно притиснулась до скла носом, що моя бідолашна люба мати потім запевняла, ніби він став зовсім плискатим та білим.

Вона страшенно налякала матір, отож, мабуть, я мушу завдячувати міс Бетсі, що народився саме в п'ятницю.

Моя мати підвелася із стільця і, хвилюючись, стала за ним у кутку кімнати. Міс Бетсі заходила повільно й допитливо оглядати кімнату з протилежного кінця; вона повертала очима, наче голова сарацина у стінному годиннику, аж поки погляд її не впав на мою матір. Тоді вона насупилася і, як людина, що звикла наказувати, махнула їй рукою — піти відчинити двері. Мати пішла.

— Місіс Девід Копперфільд,¹ якщо не помиляюсь? —

¹ За англійськими звичаями, жінка приймає не тільки прізвище, а й ім'я чоловіка.

спитала міс Бетсі, кинувши ще раз виразний погляд на жалобне вбрання матері та явно натякаючи на її становище.

— Так, — несміливо проказала моя мати.

— Міс Тротвуд, — мовила відвідувачка. — Ви вже чули про неї, осмілюся нагадати?

Мати відповіла, що мала вже таку приємність. І хоч як це їй прикро було, але в душі мусила визнати, що ця приємність була не така вже велика.

— Тепер ви бачите її, — сказала міс Бетсі.

Мати схилила голову й запросила гостю увійти.

Вони ввійшли у вітальню, де перед тим сиділа моя мати. Посідали. Міс Бетсі не вимовила ні слова. Мати, даремно спробувавши опанувати себе, почала плакати.

— Тсс-тсс-тсс, — поспішно заторохкотіла міс Бетсі. — Не треба! Ну, ну!

Та мати моя не могла перемогти себе й плакала, аж поки не наплакалась досхочу.

— Зніміть очіпок, дитинко, — сказала міс Бетсі, — дайте глянути на вас.

Мати занадто боялася її, отож і не пробувала заперечувати, коли б навіть і мала такий намір. Тому вона зробила, як їй було наказано. Але руки у неї тремтіли, і її розкішне й прекрасне волосся розсипалося на обличчі.

— О боже мій! — вигукнула міс Бетсі. — Та ви ж справжнє немовля!

Безперечно, мати моя мала надзвичайно молодий вигляд, навіть для своїх років. Вона схилила голову, ніби провинилася в чомусь, бідолашна. Схлипуючи, сказала, що мабуть і справді вона ще дитина-вдова, і буде дитиною-матір'ю, якщо виживе. Обидві жінки трохи помовчали, і матері здалося, ніби міс Бетсі ніжно погладила її по голові. Та насмілившись підвести очі, вона побачила, що ця леді сидить, підобгавши спідницю й поклавши руки на коліна, спираючись ногами на камінні ґрати і похмуро поглядаючи на вогонь.

— Скажіть мені заради неба, — раптом проказала міс Бетсі, — з якої це расіі — Граки?

— Ви говорите про назву нашого будинку, пані? — спитала мати.

— З якої це рації—Граки?—повторила міс Бетсі.—
Краще б ви його назвали Огірками, коли б хоч трохи тя-
мили в житті ви обидва.

— Ця назва сподобалася містерові Копперфільду,—від-
повіла моя мати.—Коли він купував цей будинок, йому
здавалося, що тут мусять бути граки.

Саме тоді вечірній вітер так струсонув гілля високих
дерев у глибині саду, що й мати моя і міс Бетсі мимоволі
глянули туди. Деревя то схилилися одне до одного, немов
якісь велетні шепотіли таємниці один одному, то починали
дико хитатися, розмахуючи руками, ніби жалкуючи за свою
одвертість. Кілька старих грачних гнізд гойдалися на
їхніх верхівках, ніби уламки кораблів на бурхливому морі.

— Де птахи?—спитала міс Бетсі.

— Що?—відповіла мати, думаючи про щось інше.

— Граки! куди вони поділися?—перепитала міс Бетсі.

— Та їх тут зовсім не було, відколи ми й оселилися
тут,—азначила мати.—Ми гадали... містер Копперфільд
гадав, що тут аж кишить граків. А то були лише дуже
старі гнізда, що їх давно залишили птахи.

— Ось він—Давід Копперфільд, наче живий!—вигук-
нула міс Бетсі.—Давід Копперфільд з голови до ніг. На-
зиває будинок Граками, коли тут поблизу жодного грака
нема,—побачив самі гнізда і сподівається знайти птахів.

— Містер Копперфільд помер,—спробувала заперечу-
вати мати.—І коли ви насмілитесь говорити мені погано
про нього...

Моя бідна мила мати, гадаю, намагалася розпочати бій
проти бабки, яка легко могла звалити її однією рукою,
навіть коли б мати була краще підготована до таких ре-
чей, ніж у цей вечір. Та вона спромоглася лише підвестися
із стільця, миттю сісти знову й знепритомніти.

Очунявши, вона побачила, що міс Бетсі стоїть біля
вікна. Присмерк тим часом перейшов у темряву, і, коли б
не вогонь каміна, то жінки не могли б бачити одна
одну.

— Ну?—сказала міс Бетсі, знову повертаючись до
свого стільця, ніби вона просто мимохідь глянула на крає-
вид.—А коли ви сподіваєтесь?..

— Я вся тремчу, — пролететала мати. — Не знаю, в чому річ. Я помру, я знаю це.

— Ні, ні, ні, — сказала міс Бетсі. — Випийте чаю.

— О лишенько, невже ви думаете, що мені це допоможе? — безпорадно скрикнула мати.

— А, звичайно, допоможе, — сказала міс Бетсі. — Все це ваші примхи. Як назвати вашу дівчину?

— Я все ще не певна, що то буде дівчина, пані, — невинно мовила моя мати.

— Благословенне немовля! — вигукнула міс Бетсі. — Я не про те. Я, про вашу служницю.

— Пегготі, — відповіла мати.

— Пегготі? — повторила міс Бетсі з якоюсь огидою. — Чи не хочете ви сказати, дитинко, що якась людська істота пішла до християнської церкви й здобула там собі ім'я Пегготі?

— Це її прізвище, — тихо мовила моя мати. — Містер Копперфільд називав її так, бо ім'я в неї таке саме, як і в мене.

— Гей, Пегготі! — гукнула міс Бетсі, розчиняючи двері вітальні. — Чаю! Ваша господиня трохи нездужає. Та не вовтузіться!

Вимовивши цей наказ так незаперечно, ніби вона була тут визнаною владою відтоді, як цей будинок збудовано, і зустрівши здивовану Пегготі, міс Бетсі знову зачинила двері й сіла, як і перше: поклавши ноги на ґрати, підобгавши слідницю і схрестивши руки на колінах.

— Ви говорили тут щось про дівчину, — сказала міс Бетсі. — Я й сумніву не маю, що народиться дівчина. Передчуваю, що це мусить бути дівчина. Так ось, дитинко, від моменту народження цієї дівчини...

— А може хлопця? — дозволила собі втрутитися мати.

— Кажу вам, я передчуваю, що це мусить бути дівчина, — рішуче відказала міс Бетсі. — Не сперечайтесь. Від моменту народження цієї дівчини, дитинко, я збираюся бути її другом. Я збираюся бути її хрещеною матір'ю й прошу вас назвати її Бетсі Тротвуд Копперфільд. Не мусить бути ніяких помилок у житті цієї Бетсі Тротвуд. Ніхто не насмілиться знущатися з її почуттів, люба моя. Вона мусить

бути добре вихована й не мати дурного довір'я до людей, які не варті цього. Про це вже я потурбуюсь.

Після кожного речення міс Бетсі похитувала головою, ніби згадувала свої власні обра́зи. Так, принаймні, підозривала моя мати, спостерігаючи її при тьмяному світлі камина. Але вона була занадто залякана бабкою, занадто погано почувала себе, занадто пригнічена й збентежена, щоб зібратися з думками й словами.

— А Давід добре поведився з вами, дитинко? — спитала міс Бетсі, трохи помовчавши й переставши хитати головою. — Вам добре було з ним?

— Ми були дуже щасливі, — сказала моя мати. — Тільки містер Копперфільд занадто добре поведився зі мною.

— А що, він, мабуть, розбалував вас? — запитала міс Бетсі.

— Я тепер зовсім самотня й тільки на себе можу покладатися в цьому грубому світі, і я боюся, що він таки розбалував мене, — схлипнула моя мати.

— Ну! Не плачте! — сказала міс Бетсі. — Ви не дуже підходили один до одного, дитинко — якщо тільки двоє людей взагалі можуть підходити один до одного — тому я й запитала вас про це. Ви сирота, чи не так?

— Так.

— Ви були гувернанткою?

— Я доглядала малих дітей в одній родині, куди містер Копперфільд частенько заходив. Містер Копперфільд був дуже добрий до мене, дуже багато уваги віддавав мені і нарешті запропонував одружитися. І я згодилася. Отак ми й побралися, — просто виклала моя мати.

— Гм! Бідолашне немовля! — зітхнула міс Бетсі, все ще похмуро дивлячися на вогонь. — Чи знаєте ви щось?

— Пробачте, пані, — пролепетала моя мати.

— Ну, скажімо, хатне господарство? — сказала міс Бетсі.

— Небагато, боюся, — відповіла мати. — Не так багато, як хотілося б. Але містер Копперфільд навчав мене...

— Багато він сам на цьому розумівся! — зазначила міс Бетсі.

— І сподіваюся, що я зробила б деякі успіхи, бо дуже уважно вчилася, а він дуже терпляче навчав мене, коли б

не оце велике нещастя — його смерть... — тут моя мати знову заплакала й не могла вже говорити далі.

— Ну, ну, — сказала міс Бетсі.

— Я регулярно вела свою хатню книгу і щовечора підбивала баланс з містером Копперфільдом, — відчайдушно зойкнула моя мати — і знову безпорадно замовкла.

— Ну, ну, — скрикнула міс Бетсі, — тільки не плачте більше.

— І ніколи ми не сварилися з цього приводу, містер Копперфільд вважав тільки, що мої трійки і п'ятірки занадто схожі, або що я даремно примальовує закарлючки до семірок і дев'яток, — у новому пориві відчаю простогнала моя мати й знову затихла.

— Ви так собі здоров'я попсуєте, — зазначила міс Бетсі, — а це буде погано і для вас і для моєї хрещеної доньки. Та ну ж бо! Не треба цього.

Цей довід ніби заспокоїв мою матір. Хоча, очевидно, більше спричинилося до цього те, що їй ставало дедалі гірше. Обидві трохи помовчали, тільки іноді міс Бетсі викувала „Га!“

— Давід забезпечив собі деякі прибутки, мені це відомо, — зазначила між іншим бабка. — А що він для вас зробив?

— Містер Копперфільд, — відповідала мати, перемагаючи хвилювання, — був такий передбачливий і добрий, що забезпечив мені більшу частину своїх прибутків.

— Скільки? — спитала міс Бетсі.

— Сто п'ять фунтів стерлінгів на рік, — відказала мати.

— Могло б бути гірше.

Ці слова були дуже доречні. Моїй матері стало так погано, що Пегготі, увійшовши з підносом і свічками, побачила це з першого погляду. Міс Бетсі могла б це помітити раніш, коли б у кімнаті було видніше. Пегготі поспішно відвела матір до її кімнати нагору й негайно відрядила Гема Пегготі, свого небожа, що на кілька днів лишився про всякий випадок у будинку, — по акушерку й лікаря.

Ці союзні держави були надзвичайно вражені, прибувши через кілька хвилин і побачивши невідому леді, величної зовнішності, яка сиділа перед вогнем, прив'язавши капе-

люшок до лівої руки й запихуючи вату в вуха. Пегготі нічого не знала про неї, а мати нічого про неї не говорила, тому вона була цілковитою таємницею у вітальні. А той факт, що в неї був цілий магазин вати в кишенях і те, що вона затикала собі цією ватою вуха, якось невід'ємно пов'язувалось з її урочистим виглядом.

Лікар зійшов нагору й повернувся. Переконавшись, що йому, очевидно, доведеться просидіти з цією невідомою леді лицем до лица кілька годин, він наважився бути ввічливим і люб'язним. Він був наймініатюрнішим з чоловіків, найсмирнішим з маленьких людей. Він виходив з кімнати і входив, ніби намагаючися займати якнайменше місця. Він пересувався нечутно, ніби привид у Гамлеті, та ще повільніше. Він схиляв голову на одне плече, почасти від скромної зневаги до себе, почасти від скромної поваги до всіх інших. Годі й казати, що він не міг би образити словом і собаку. [Він не міг би гримнути й на скажену собаку. Хіба тільки сказав би слівце чи півслова, чи уривок слова, бо говорив він так само повільно, як і ходив; але поводитися з скаженою собакою брутально він не спромігся б нізащо в світі.

Містер Чіліп, солоденько поглядаючи на мою бабку і скиливши голову набік, уклонився й сказав, натякаючи на вату й трохи торкаючись свого лівого вуха:

— Якесь місцеве роздратовання, мадам?

— Що? — відрубала моя бабка, відтикаючи одне вухо.

Містер Чіліп був такий стурбований цією лаконічністю — як він потім розповів своїй матері, — що тільки дивом якимсь не втратив присутності духа. Але він увічливо повторив:

— Якесь місцеве роздратовання, мадам?

— Дурниця! — відказала моя бабка і заткнула себе знову.

Після цього містерові Чіліпові нічого більше не лишалося робити. Він сів і несміливо поглядав на неї, а вона теж сиділа, дивлячись на вогонь, поки лікаря знову не покликали нагору. За якусь чверть години він повернувся.

— Усе гаразд? — спитала моя бабка, витягаючи вату з найближчого до нього вуха.

— Усе гаразд, мадам, — відповідав містер Чіліп, — ми... ми поволі прогресуємо, мадам.

— Ба! — презирливо гримнула бабка. І знову заткнулася.

Справді, як містер Чіліп казав потім своїй матері, він був майже зовсім спантеличений. А все ж таки він сів і далі дивився на неї майже дві години, поки його ще раз не покликали нагору. По тому він знову повернувся.

— Все гаразд? — спитала бабка, витягаючи вату з вуха.

— Все гаразд, мадам, — відповів містер Чіліп, — ми ... ми поволі прогресуємо, мадам.

— А! — коротко зазначила бабка.

При цьому вона кинула на нього такий погляд, що містер Чіліп не міг більше стерпіти. Він потім розповідав, що цей погляд був розрахований на те, щоб зломити його дух. Він визнав за краще піти посидіти в коридорі, у тертяві і на міцному протязі.

Знову вийшовши з кімнати породіллі, містер Чіліп готовий був пробачити всяку образу. Отож, звільнившись, він прослизнув у вітальню і якнайлюбізніше звернувся до своєї бабки:

— Ну, мадам, я щасливий вітати вас.

— Із чим? — гостро спитала моя бабка.

Містер Чіліп знову підупав духом після такої суворої зустрічі. Щоб умилювати жорстоку леді, він уклонився й посміхнувся.

— Помилуй боже чоловіка, що він робить! — нетерпляче скрикнула бабка. — Чи ж він уміє говорити?

— Заспокойтеся, моя дорога пані, — якнайм'якше мовив містер Чіліп. — Нема вже більше ніяких причин турбуватися, пані. Заспокойтеся.

І досі вважають якимсь дивом, що бабка моя не почала трусити лікаря й не витрусила з нього всі слова. Вона тільки потрусила своєю власною головою, але зробила це так енергійно, що містер Чіліп мимоволі затремтів.

— Ну, мадам, — вів далі містер Чіліп, як тільки трохи підбадьорився, — я щасливий поздоровити вас. Все вже минулося, все вже минулося, мадам, і добре минулося.

Містерові Чіліпові треба було хвилин п'ять, щоб виголосити цю промову. Увесь цей час бабка свердлила його очима.

— А як вона? — сказала бабка, все ще гойдаючи на руці капелюшок.

— Ну, мадам, їй скоро буде зовсім добре, сподіваюся, — відповів містер Чіліп. — Так добре, як може бути молодій матері за таких сумних домашніх обставин. Не може бути ніяких заперечень проти того, щоб ви побачилися з нею, мадам. Це може на неї добре вплинути.

— А вона? Як вона? — різко запитувала моя бабка.

Містер Чіліп ще більше схилив голову набік і глянув на бабку, наче лагідний птах.

— Дитинка! — пояснила бабка. — Як вона?

— Мадам, — відповів містер Чіліп. — Я гадав, що ви знаєте. Це — хлопець.

Бабка моя ні слова не вимовила. Вона схопила свій капелюшок за стрічки, замахнулася ним на містера Чіліпа й пішла геть. Вона зникла, як незадоволена фея або як одна з тих надприродних істот, що мені, за місцевим повір'ям, судилося бачити їх. І ніколи більше не поверталася вона назад. Ніколи!

Я лежав у своїй колисці, мати лежала в своєму ліжку. А Бетсі Тротвуд Копперфільд лишилася назавжди в країні мрій і тіней, в присмерковому краї. Місячне проміння, пробиваючись крізь вікно в нашу кімнату, освітлювало також пагорок над прахом того, без кого я ніколи не існував би.

РОЗДІЛ II

Я СПОСТЕРІГАЮ

Оглядаючись далеко назад, у темряву мого дитинства, я насамперед бачу образ моєї матері, її дивне волосся й юний вигляд, потім — образ Пегготі, якийсь невиразний, зате з очима такими темними, що, здавалося, затьмарювали все її обличчя, з щоками й руками такими твердими й червоними, що мене завжди дивувало: чому пташки не клюють їх замість яблук?

Здається мені, я бачу, як вони обидві зменшуються перед моїми очима, нахилиючись і стаючи навколішки, коли я крокую від одної до другої. Лишилося у мене вражіння, невід'ємне від пізніших спогадів, як я торкався до великого пальця Пегготі, коли вона простягала його до мене, — палець той був шкарубкий від шитва, ніби кишенькова тертушка для мускатних горіхів.

З туману виринає наш будинок — не новий для мене, дуже знайомий з найперших спогадів. На нижньому поверсі — кухня Пегготі, що виходить дверима на задній двір; а там височить на жердині голубник — без голубів; стоїть там велика собача конура в кутку — без собаки; безліч курок гуляє там, здаються вони мені страшенно високими, загрозливими й лютими. Півень злітає на сідало й кукурікає; він звертає особливу увагу на мене, коли я дивлюся на нього крізь вікно кухні; я аж тремчу, такий він лютий. А щодо гусей за бічною фірткою, які йдуть за мною, витягаючи довгі шиї, — то їх я бачу навіть уві сні... отак, мабуть, людині, оточеній хижими звірами, сняться леви.

Ось довгий коридор — який неосяжний здається він мені! — веде він від кухні Пегготі до парадних дверей.

Темна комора виходить дверима в цей коридор, увечері швидко треба бігти побіля неї, бо не знаю я, що ховається там серед діжок, глечиків і старих чайниць, там темно, ніхто не стоїть там із свічкою, вогким повітрям віє за дверей, і відразу шибав в ніс запах мила, пікулів, перцю, свічок і кофе. Є в будинку дві вітальні. В одній з них ми сидимо увечері — моя мати, я й Пегготі — бо Пегготі приятелює з нами, коли вона кінчає роботу і ми лишаємося самі. У другій — кращій — вітальні ми сидимо в неділю; це парадна кімната, але не така затишна. Якісь сумні думки навіває на мене ця кімната, бо Пегготі розповіла мені — не знаю коли, але мабуть цілі віки тому — про похорон мого батька, про гостей у чорних убраннях, що були в цій кімнаті. Одного недільного вечора мати читала Пегготі й мені в цій кімнаті про Лазаря, як він ожив мертвий. Я так налякався, що обидві жінки взяли мене з ліжка на руки й показали спокійне кладовище перед вікном спальні, де мертві всі спокійно лежали в своїх могилах, під величним промінням місяця.

«Не знаю я нічого зеленішого, ніж трава на цьому кладовищі; не знаю я затишнішої тіні, ніж тінь його дерев; не знаю нічого спокійнішого, як його могильні камені. Там пасуться вівці, я їх бачу, коли рано-вранці я стою навколішки на своєму маленькому ліжку й дивлюся у вікно; бачу я й червоне світло, сонячний годинник і думаю собі: „Чи радіє сонячний годинник, що знову може показувати час?“

Ось наша лава в церкві. Яка в неї висока спинка! Поблизу — вікно, що з нього можна дивитися на наш будинок, і, справді, під час ранкової служби Пегготі частенько дивиться крізь нього на наш будинок, бо Пегготі боїться, чи не напали на наш дім грабіжники, чи не спалахнула там пожежа. Та хоч очі Пегготі й блукають навколо, але вона дуже гнівається, коли я беру з неї приклад. Пегготі гнівно поглядає тоді на мене і нагадує, що я мушу дивитися на пастора. Але не можу я весь час дивитися на нього. Я знаю його і без цих білих штучок на ньому і боюся, що він здивується, чому це я так уп'явся очима в нього. Він може ще зупинити службу і спитати, чого мені треба. Жахлива річ — позіхати, але треба ж мені щось робити.

Я позираю на матір, але вона воліє краще не помічати мене. Я дивлюся на якогось хлопчика на хорах, і він робить мені гримаси. Дивлюсь я на сонячне проміння, що прохоплюється крізь паперть у відчинені двері; ось бачу я, як вівця, відбившись від отари, намагається увійти до церкви. Почуваю, що коли дивитимусь на неї ще трохи, то не встою перед спокусою сказати щось уголос; що ж тоді трапиться зі мною? Я відвертаюся до монументальних малюнків на стіні, і силкуюся думати про містера Боджерса, що недавно помер у нашій місцевості. Я міркую про те, що почувала місіс Боджерс під час довгої хвороби містера Боджерса, коли лікарі нічого не могли вже зробити. Чи кликали вони містера Чіліпа, — думаю я, — невже й він нічого не міг зробити? Коли так воно й було, то чи подобається містерові Чіліпові, що йому нагадують про це кожного тижня? Від містера Чіліпа зір мій переходить на кафедру. Ото було б чудове місце для ігор, з неї можна було б зробити замок, а другий хлопець нападав би на мене, а я жбурнув би йому в голову бархатну подушку з китицями. Тим часом очі мої поволі заплющуються; мені здається, що пастор наспівує колискову пісню, і ось уже я не чую нічого, з шумом падаю на лавку, і Пегготі несе мене додому напівмертвого.

Ось бачу я фасад нашого будинка, венеціанські вікна спалень відчинені навстяж і туди лине запашне повітря; звівечині старі гнізда граків усе ще гойдаються на високих ясенях у глибині нашого саду. Ось я в саду, за тим двором, де стоїть порожній голубник і собача конура. Тут повно метеликів, тут височить паркан, тут ворота й замок на них. Достиглі плоди звисають з дерев, мабуть нема більш ніде такого розкішного саду; мати моя збирає плоди в кошик, а я стою поруч, потайки їм крижовник і намагаюсь удати невинний вигляд. Далі здіймається страшений вітер, і літо зникає миттю. Ми граємо в зимовому присмерку, танцюючи навколо вітальні. Коли мати моя втомлюється танцювати і відпочиває в кріслі, я бачу, як вона намотує свої світлі кучері на пальці. І ніхто краще мене не знає, що їй подобається своя краса, що вона пишається нею.

Такі мої найперші спогади. Я пригадую, що ми обидва трохи побоювалися Пегготі і в усьому корилися її вказівкам. Такі були мої перші висновки.

Одного вечора ми з Пегготі сиділи удвох перед каміном у вітальні. Я читав Пегготі про крокодилів. Чи то я читав дуже виразно, чи то бідолашна нянька так глибоко зацікавилася оповіданням, але я пригадую, що в неї лишилося таке вражіння, ніби крокодили—це такі фрукти. Я втомився читати й до смерті хотів спати. Але на знак високої нагороди мені дозволили сидіти, поки мати повернеться від сусідки. І я швидше згодився б померти на своєму посту (ще б пак!), ніж піти до ліжка. Мені вже так хотілося спати, що Пегготі перед моїми очима роздувалася й виростала до велетенських розмірів. Я підтримував повіки двома великими пальцями й напружено дивився то на неї і на її роботу—вона маленьким восковим недогарком навощувала нитки (яким стариганом здався він мені, такий зморщений і потрісканий)—то на маленький ящикок—будиночок з солом'яною покрівлею, де жила рутлетка, то на її робітну шкатулку з намальованим на її покришці собором Павла з строкатим куполом, то на мідний наперсток на її пальці, то на її саму, яку я так любив. Я почував, що коли не дивитимусь на щось, то негайно засну.

— Пегготі, — сказав я раптом, — чи ви були колись замужем?

— Боронь боже, мастер¹ Давід! — відповіла Пегготі, — чого це вам влізло в голову заміжжя?

Відповідь її була така поспішна, що я зовсім забув про сон. Вона залишила свою роботу й дивилася на мене, піднявши голку вгору.

— А справді, Пегготі, чи були ви колись замужем? — повторив я. — Ви ж дуже гарненька жінка, чи ж не так?

Звичайно, я гадав, що вона дуже відрізняється від моєї матері. Але я вважав її за досконалий зразок іншого типу краси. У нашій парадній вітальні була бархатна подушка, що на ній моя мати намалювала букет квітів.

¹ Маст — молодий пан, панич.

Ця подушка й обличчя Пегготі здавалися мені зробленими з одного матеріалу. Подушка була м'яка, а обличчя Пегготі жорстке, але — яка ж різниця?

— Це я гарненька, Деві? — скрикнула Пегготі. — Годі, ні, любий мій. Але чого це вам спало на думку питати про заміжжя?

— Я й сам не знаю. Можна бути замужем тільки за одним в один час, чи ж не так, Пегготі?

— Авжеж, — дуже швидко відказала Пегготі.

— Але коли ви замужем за одним, а той умирає, тоді ж ви можете піти заміж за когось іншого, чи не так, Пегготі?

— Можна, звичайно, — відповіла Пегготі, — коли забагнеться, любий мій. То вже залежить від того, якої хто думки про це.

— Але якої ви думки про це, Пегготі?

Запитавши, я зацікавлено подивився на неї, бо й вона з цікавістю поглядала на мене.

— Моя думка така, — сказала Пегготі, відвертаючись від мене й нерішуче беручися знову до роботи, — я ніколи не була замужем, мастер Деві, і йти заміж не збираюся. Більш нічого я про це не знаю.

— Ви не гніваєтесь, Пегготі, ні? — спитав я, помовчавши трохи.

Я справді думав, що вона гнівається, бо так неохоче розмовляла зі мною. Але я дуже помилився: вона навіть відклала свою роботу (тобто її власну панчошу), широко розкрила обійми й скопила мою кучеряву голову, міцно стиснувши мене. Стиснула вона мене таки добре: Пегготі була дуже товста і коли робила якийсь необережний рух, гудзики з її плаття на спині відривалися і летіли на підлогу. Я пригадую, що цього разу два гудзики відлетіли від неї у протилежний бік вітальні.

— А тепер послухаємо ще трохи про кроркіндилів, — сказала Пегготі, трохи плутаючи незнайоме слово, — я й половини не чула з того, що ви читали.

Я ніяк не міг зрозуміти, чому в Пегготі був такий дивний вигляд і чому вона з такою охотою повернулася до крокодилів. Проте, ми знову заходилися коло цих потвор;

спати я вже не хотів, і ми заривали крокодилячі яйця в гарячий пісок; тікали від крокодилів, обдурюючи їх увесь час поворотами, які важко було проробляти тим одороблам; стрибали за ними в воду, наче тубільці, і втикали гострі тріски їм у пастки. Коротше кажучи, ми прийняли цілий парад крокодилів. Принаймні, я приймав цей парад, щождо Пегготі, то я маю деякі сумніви, бо вона увесь час замислено тикала собі голкою то в обличчя, то в руку.

Ми вичерпали питання про крокодилів і вже перейшли до алігаторів, коли раптом задзеленчав дзвоник від садових воріт. Ми вийшли з дверей і побачили мою матір в супроводі джентльмена з чудовою чорною зачіскою й бакенбардами,— він ішов з нами додому з церкви минулої неділі. Мати була напрочуд гарна в цей вечір.

Схилившись біля порогу, вона взяла мене на руки й поцілувала. Джентльмен сказав, що я маю більше привілеїв, ніж будьякий монарх. Мені це щось не дуже сподобалося.

— Що це означає? — спитав я його через плече матері.

Він погладив мене по голові. Але його низький голос теж чомусь не сподобався мені. Я ревниво подумав, що рука його може торкнутися руки моєї матері. Так воно й сталося. Я спробував відштовхнути його руку.

— О, Деві! — докірливо сказала моя мати.

— Милий хлопчик! — зазначив джентльмен. — Мене не дивує його ніжна любов до вас.

Ніколи раніше я не бачив такого принадного рум'янця на обличчі моєї матері. Вона ніжно дорікала мені за грубість і, притискуючи мене до грудей, подякувала джентльменові за те, що він провів її до дому. Вона подала йому руку і, коли він узяв її, мимоволі глянула на мене.

— Побажаймо доброї ночі один одному, мій любий хлопче, — сказав джентльмен, схиливши голову над рукавичкою моєї матері.

— Надобраніч, — буркнув я.

— Ну, будьмо найкращими друзями в світі! — сказав джентльмен, сміючись. — Дай руку.

Права рука моя лежала в долоні матері. Тому я простягнув йому ліву.

— Це ж не та рука, Деві! — засміявся джентльмен.

Мати простягла вперед мою праву руку, але я рішуче не хотів цього. Я вперто подав йому ліву, він міцно потиснув її, сказав, що я бравий хлопчина, і подався геть.

І зараз бачу я, як він оглянувся з саду й подивився на нас зловісними очима.

Під час цієї розмови Пегготі ні слова не вимовила і навіть пальцем не ворухнула. Щойно джентльмен зник, вона відразу заспішила і ми швидко ввійшли у вітальню. Цього разу моя мати не сіла, як звичайно, у крісло біля вогню, але лишилася в іншому кутку кімнати й почала щось наспівувати.

— Сподіваюся, у вас був дуже приємний вечір, мадам, — сказала Пегготі, стоячи наче вкопана посеред кімнати і тримаючи свічку в руці.

— Широ дякую, Пегготі, — привітно відгукнулася мати, — вечір був дуже, дуже приємний.

— З новими людьми завжди весело, — висловила свою думку Пегготі.

— Авжеж, дуже весело, — сказала мати.

Пегготі все ще стояла нерухомо посеред кімнати, а мати наспівувала далі. Я вже куняв, і крізь сон чув їхні голоси. Прокинувшись раптом, я побачив, що Пегготі й мати обидві плачуть і голосно розмовляють.

— Тільки не такий, як він! Містерові Копперфілду це не сподобалося б, — говорила Пегготі, — кажу це, клянуся в цьому.

— Боже мій! — скрикнула мати. — Я збожеволю від вас! Хіба колинебудь з якоїсь бідолашної дівчини знуща-

І зараз бачу я, як він оглянувся з саду й подивився на нас зловісними очима.

лася так служниця, як з мене? Та й чому я називаю себе дівчиною? Хіба ж я ніколи не була заміжня, Пегготі?

— Бог свідок, що ви були заміжня, мадам! — сказала Пегготі.

— А тоді як ви смієте, — вела далі моя мати, — тобто я не хочу сказати — як ви смієте, Пегготі, але як у вас духу вистачає так ображати мене й казати мені такі гіркі речі, коли ви знаєте, що крім вас нема в мене жодного друга.

— Тому я й смію казати, — відповіла Пегготі, — що це не годиться. Ні. Це не годиться! Ні! Нізачо в світі це не годиться! Ні!

Я боявся, що Пегготі може жбурнути свічник на підлогу, так вона була збуджена.

— Як можете ви так ображати мене, — знову заплакала мати, — говорити мені такі несправедливі речі? І чому це вам здається, ніби все вже остаточно вирішено, Пегготі? Знову й знову кажу вам, жорстока ви істота, що нічого, крім звичайних люб'язностей, ще не було. Ви говорите, що вони дивуються моїй красі. А що ж мені робити? Хіба ж це моя провина? Що мені робити, питаю вас? Ви хотіли б, щоб я поголила голову і спотворила собі обличчя вогнем чи кислотою чи ще якимось? Ось чого ви хочете, Пегготі? Тоді ви були б зовсім задоволені.

Ці дорікання дуже вразили Пегготі, здавалося мені.

— Мій любий хлопчик, — скрикнула мати, підходячи до крісла, в якому я сидів, — мій маленький Деві! Чи не натякають мені, що я недосить люблю мій дорогоцінний скарб, найдорожчого хлопчика в світі?

— Ніхто ніколи не збирався натякати вам таке, — сказала Пегготі.

— Ви це зробили, Пегготі! — відповіла мати. — Ви знаєте, що зробили це. А як же інакше можна зрозуміти ваші слова, жорстока ви істота! Та ви ж знаєте не гірш за мене, що тільки через нього я не купила собі нового зонтика, хоч мій старий зелений зонтик зовсім вилиняв, а бахрома на ньому подерлася. Ви знаєте це, Пегготі. Ви не можете заперечувати цього! — Мати обернулася до мене: — Чи ж я погана мама, Деві? Чи ж я брідка, жорстока мама?

Скажи це, дитинко, скажи „так“, любий хлопче, й Пегготі буде любити тебе. А Пегготі любить куди краще, ніж я, Деві. Я зовсім не люблю тебе, скажеш ти?

Отут ми всі почали плакати. Найголосніше верещав, мабуть, я, але всі ми плакали щиро. Серце мое розривалося і, здається, у першому пориві ображеної ніжності, я назвав Пегготі звірюкою. Ця чесна людина глибоко зажурилася і, скільки пригадую, розгубила майже всі свої гудзики, які градом посипалися з її спини, коли вона, помирившись з матір'ю, стала навколішки перед кріслом, щоб помиритися зі мною.

Спати ми пішли дуже сумні. Плачучи, я довго не міг заснути. Почувши моє схлипування, мати підійшла до мене, сіла на ковдру й схилила голову надо мною. Я заснув у її обіймах і до ранку не прокидався.

Здається, вже наступної неділі, я знову побачив того джентльмена. А може пройшло й більше часу,—точно пригадати не можу. Я завжди трохи плутаю дати. Та так чи інак, а він знову з'явився в церкві й потім провів нас до дому. Він навіть зайшов до нас, щоб подивитися на наш славетний квітник на вікні вітальні. Здавалося мені, що він невелику звертав увагу на квітник, але перед відходом попросив матір подарувати йому одну квітку. Вона дозволила йому вибрати квітку самому, але він відмовився це зробити—я не міг добрати чому—і мати моя зірвала йому квітку сама, сама й вручила йому її. Він сказав, що ніколи віднині не розлучатиметься з цією квіткою. „Який він дурний,—подумав я,—хіба ж він не знає, що всі пелюстки обсіпляться через один-два дні?“

З деякого часу Пегготі почала тепер менше бувати з нами, ніж завжди. Мати поводитися з нею ще краще, ніж звичайно, ми всі трое жили дуже дружно. Але ніби щось пробігло між нами: ми були якись не такі одверті, як раніше. Іноді мені здавалося, ніби Пегготі не подобається, що мати носить тепер по черзі всі найкращі вбрання й частенько ходить до сусідки. Але чому саме Пегготі незадоволена цим, я не міг зрозуміти.

Помалу я звик бачити джентльмена з чорними бакенбардами. Він мені подобався не більше, ніж раніше. Я так

само, як і перше, ревнував до нього. Але ніяких підстав до цього, крім інстинктивної дитячої нелюбові, я не мав. Та ще я був певний, що Пегготі і я зможемо розважити матір без будьчєї допомоги. Звичайно, у мене були б інші підстави до таких почуттів, коли б я був дорослішим. Та тоді я міг тільки помічати окремі факти, але ще не спроможний був робити з цих фактів певні висновки.

Одного осіннього ранку я гуляв з матір'ю в садку, коли містер Мердстон — тоді я вже знав його ім'я — верхи під'їхав до нас. Він зупинив коня, щоб привітати матір, і сказав, що їде до Ловстофта побачитися з кількома друзями на яхті. Весело усміхаючись, він запропонував взяти мене до себе на сідло, якщо мені подобається така прогулянка.

Погода була така ясна й приємна, і здавалося, сам кінь радів прогулянці, пирхаючи біля садового паркана. Мені дуже захотілося поїхати. Отже, мене послали нагору до Пегготі одягтися. Тим часом містер Мердстон зійшов з коня й, тримаючи повід в руці, поволі походжав по той бік шипшинової огорожі. А мати ходила поруч його по цей бік огорожі, розважаючи його розмовою. Пригадую, як ми з Пегготі поглядали на них з віконця моєї кімнати, пригадую, як вони начебто дуже пильно вивчали шипшину, що відокремлювала їх, і як Пегготі, характер якої був просто ангельський, раптом розгнівалася й боляче почала зачісувати мені волосся „проти шерсті“.

Незабаром ми з містером Мердстоном поїхали риссю по зеленому торфу вздовж шляху. Він дуже зручно підтримував мене однією рукою, але я почував себе ніяково і весь час повертав голову, вдивляючись йому в обличчя. У нього були такі блискаті чорні очі — не можу підшукати кращого слова, щоб змалювати очі, які начебто не мають глибини; в хвилину замислення, від особливої дії на них сонячного проміння, вони здаються зовсім косими. Я розглядав його лице з мимовільним острахом і дивувався, про що це він так уперто думає. Його волосся й бакенбарди були неймовірно чорні й рясні. Квадратне знизу обличчя й дрібні крапки замість бороди, яку він акуратно брив щодня, нагадували мені воскову фігуру, яку провозили

недалеко від нас щось із півроку тому. Його правильні брови й розкішна суміш білого, чорного й коричневого кольорів на обличчі—хай буде прокляте його обличчя, хай буде проклята пам'ять про нього!—все це змушувало мене, не зважаючи на погані передчуття, вважати його за дуже гарну людину. Не маю сумніву, що й моя сердешна мати була такої ж думки про нього.

Ми під'їхали до готеля біля моря, де в окремій кімнаті два джентльмени курили сигари. Кожен із них, одягнений у велику грубу куртку, розлігся, принаймні, на чотирьох стільцях. У кутку лежала купа сюртуків і плащів та прапор, усе це було зв'язано в один вузол.

Коли ми увійшли, обидва схопилися й збентежено сказали:

— Галло, Мердстон! Ми вже думали, що ви померли.

— Ще ні,—відгукнувся містер Мердстон.

— А це що за гуляка?—запитав один з джентльменів, указуючи на мене.

— Це Деві,—відповів містер Мердстон.

— Який такий Деві?

— Копперфільд,—сказав містер Мердстон.

— Що? Нащадок чарівної місіс Копперфільд?—гукнув джентльмен.—Гарненької вдовиці?

— Квін'їон,—сказав містер Мердстон,—обережніше, будь ласка. Нас слухають.

— Хто це слухає нас?—перепитав джентльмен, сміючись.

Я швидко озирнувся, цікавлячись, хто б це справді міг бути.

— Брукс із Шеффільда, та й тільки!—пояснив містер Мердстон.

Мені дуже полегшало на серці, коли я довідався, що то був Брукс із Шеффільда, та й тільки. Спочатку мені здавалося, ніби мова йде про мене.

Очевидно, в персоні містера Брукса із Шеффільда було щось смішне, бо обидва джентльмени весело зареготали, як тільки почули це прізвище, та й містер Мердстон також дуже повеселів. Посміявшись, джентльмен на ім'я Квін'їон сказав:

— А як подобається Бруксові із Шеффільда запроєктована справа?

— Ну, здається, Брукс мало тямить у цьому, — відповів містер Мердстон, — але взагалі він щось не дуже прихильний до цього.

Ці слова викликали ще більший сміх. Містер Квін'йон сказав, що накаже подати пляшку хересу, щоб випити за здоров'я Брукса. Так він і зробив. Коли принесли вино, він налив мені трохи, дав печива й перед тим, як випити, підвівся й сказав:

— Хай скисне Брукс із Шеффільда!

Цей тост був укритий оплесками й таким щирим реготом, що я теж розсміявся. Джентльмени й собі зареготали ще дужче. Коротше кажучи, ми всі цілком розвеселилися.

Після цього ми пішли на скелю погуляти, сіли на траву й почали розглядати краєвид у підзорну трубу. Приклали й мені трубу до очей. Я, правда, нічого не міг розібрати, а, проте, удавав ніби все чудово бачу. Потім ми повернулися до готелю пообідати. Під час усієї прогулянки обидва джентльмени курили безперестанку, і я вирішив, що вони не залишали сигар, принаймні, від того часу, як їхне вбрання принесено було від кравця — так пропахтіли їхні грубі куртки. Завітали також ми і на яхту, де всі троє дорослих пішли до каюти й заходилися розбирати якісь папірці. Глянувши на них у відкритий ілюмінатор, я побачив, що вони дуже захоплені своєю роботою. На той час вони залишили мене з дуже симпатичним чоловіком, який мав велетенську руду голову і малесенький капелюшок. Чолов'яга цей був у строкатій сорочці, на грудях якої великими літерами написано було: „Жайворонок“. Мені здалося, що то було його прізвище; він жив на борту корабля, — думав я, — а тому не мав дверей на вулицю, де міг би написати своє прізвище. Отож він і намалював його на грудях. Але, коли я назвав його містером Жайворонком, він відповів, що то була назва судна.

Містер Мердстон був, як я помітив, суворіший і поважніший, ніж обидва джентльмени. А ті були дуже веселі й безтурботні. Вони жартували один з одним, а з містером Мердстоном — не часто наважувалися. Видно було, що він розумніший і холоднокровніший за них обох, і що вони мають до нього майже такі ж самі почуття, як і я. Помі-

тив я також, що один чи два рази містер Квіньйон, говорячи, скося поглядав на містера Мердстона, нібито хотів переконатися, чи той не гнівається. А одного разу, коли містер Песнідж (один з джентльменів) дуже розходився, Квіньйон наступив йому на ногу й моргнув оком на містера Мердстона, що сидів похмуро й мовчки. Не пригадую, щоб містер Мердстон сміявся цього дня, крім того випадку, коли мова йшла про Брукса з Шеффільда, — та й цей жарт був його власним.

Ми повернулися додому до смерку. Був чудовий вечір, і містер Мердстон з матір'ю ще погуляли перед шипшиною, пославши мене пити чай. Коли він пішов, мати почала розпитувати мене за прогулянку й за все, що джентльмени говорили й робили. Я сказав, між іншим, що говорили вони про неї. Вона розсміялася і зазначила, що вони безсоромні люди й верзли дурниці. Але я знав, що це сподобалося їй. Я знав це так само добре, як знаю тепер. Я скористався з слухної нагоди і спитав її, чи не знайома вона з містером Бруксом із Шеффільда. Мати не знала його, але висловила думку, що то був якийсь фабрикант ножів і виделок.

Чи можу я, згадуючи материне обличчя, сказати, що його вже нема, коли й тепер воно ясно вимальовується передо мною, і я міг би його пізнати на сповненій юрбою вулиці? Чи можу я сказати, що її невинна й дівоча краса зів'яла назавжди, коли я бачу її живою перед собою? Чи можу я згадувати, як вона поволі змінювалася, коли перед зором моїм усе ще стоїть вона — юна, ніжна, свіжа, жива?

Я пишу про неї, яка вона була в той вечір, коли я після розмов ліг спати, а вона прийшла побажати мені доброї ночі. Грайливо стала вона навколішки біля мого ліжка, сперлася підборіддям на руки і, сміючись, сказала:

— То що ж вони говорили, Деві? Повтори мені знову. Не можу повірити цьому.

— Чарівна ... — почав я.

Мати поклала мені руки на губи, уриваючи мою мову.

— Ні, не казали вони „чарівна“, — засміялася вона. — Не могли вони казати „чарівна“, Деві. Не вірю я цьому.

— Але ж так говорили вони. „Чарівна місіс Копперфільд“, — повторив я. — І ще — „гарненька“.

— Ні, ні, не могли вони казати „гарненька“. Не казали вони „гарненька“, — перебила мене мати, знову затуляючи мені рота.

— Але ж так говорили вони... „Гарненька вдовиця“.

— Що за дурні, безсоромні люди! — скрикнула мати, сміючись і затуляючи обличчя руками. — Які смішні люди! Чи не так, Деві, любий?..

— Авжеж, мамо.

— Нічого не кажи Пегготі. Вона може розгніватися на них. Я й сама дуже гніваюся на них. Але хай краще Пегготі про це не знає.

Я обіцяв, звичайно, не розповідати нічого. Ми поцілувалися й незабаром я міцно заснув.

Багато часу минуло відтоді, і тому мені здається, що вже наступного дня Пегготі зробила мені дивну й ризиковану пропозицію, про яку я зараз скажу. Але, мабуть, це сталося тільки місяців через два.

Знову сиділи ми вдвох з нею одного вечора (мати пішла до сусідки) в товаристві панчохи, рулетки, воскової свічки, шкатулки з малюнком Павлівського собору й книжки про крокодилів. Кілька разів Пегготі поглядала на мене, розтуляючи й знову затуляючи рота, ніби не наважуючись сказати щось. Та мені здавалося, що вона просто позіхає. Раптом вона сказала якимсь грубим голосом:

— Мастер Деві, чи не хотіли б ви поїхати зі мною й пожити тижнів зо два у мого брата в Ярмуті? От добре було б!

— А ваш брат хороший чоловік, Пегготі? — запобігливо спитав я.

— Ох, який же він хороший! — скрикнула Пегготі, сплеснувши руками. — Там — море, човни й кораблі. І рибалки. І берег. І там живе Гем, ви будете гратися з ним.

Всі ці розкішні речі захопили мене; я відповів, що це справді буде добре. Але що скаже мати?

— Я ладна гінею закласти, що вона погодиться, — відказала Пегготі, пильно вдивляючись в моє обличчя. — Я запитаю її, коли хочете, як тільки вона повернеться додому. Гарзд?

— Але що ж вона робитиме без нас? — сказав я, по-

клавши для більшої переконливості лікті на стіл. — Вона не може жити сама.

Здається, Пегготі раптом помітила якусь дірку в панчосі. Але то, мабуть, була зовсім маленька дірочка, що її не варт було штопати.

— Та слухайте! Пегготі! вона ж не може жити сама, ви знаєте.

— О, боже мій! — Пегготі знову, нарешті, підвела очі на мене. — Та хіба ж ви не знаєте? Вона збирається перебути два тижні з місіс Грейпер. У місіс Грейпер буде багато гостей.

Ну, коли так, то я цілком згодився поїхати. Нетерпляче чекав я, поки повернеться мати від місіс Грейпер (бо саме до цієї сусідки частенько ходила вона), щоб переконатися, чи справді можемо ми здійснити цю блискучу ідею. Мати чомусь не дуже здивувалася й охоче згодилася на нашу пропозицію. Цієї ж ночі всі речі були складені, і Пегготі дістала гроші, що їх мала сплатити братові за два тижні мого перебування там.

Незабаром настав день від'їзду. Цей день прийшов скоро навіть для мене, — а я ж був наче у пропасниці, чекаючи і весь час побоюючись, що якийсь землетрус, чи вибух вулкана, чи ще якась природна катастрофа може втрутитися й перешкодити нашій експедиції. Ми мали поїхати вранці після сніданку. Що завгодно заплатив би я, коли б мені дозволили одягти напередодні дорожний плащ і спати в капелюху й чоботях.

Навіть і тепер мені боляче згадати, як поспішав я залишити свій щасливий дім; боляче мені думати, як мало підозривав я, що саме залишаю назавжди.

Та я щасливий згадати, що коли мати поцілувала мене на прощання, вдячна ніжність до неї й до свого старого дому мимоволі змусили мене заплакати. Я щасливий, що мати плакала разом зі мною, і я почував її серце коло свого.

Я щасливий, згадавши, як мати моя вибігла з воріт і зупинила візок, щоб іще раз поцілувати мене. Щасливий я, коли пригадую, як ніжно й замріяно наблизилася вона своє обличчя до мого, цілуючи.

Ось вона лишилася сама на дорозі, містер Мердстон підійшов до неї і начебто почав докоряти їй за занадто ніжні почуття. Я був дуже здивований: яке йому до цього діло. Пегготі теж була зовсім незадоволена. Обличчя її було гнівне.

Деякий час вдивлявся я в обличчя Пегготі і розмірковував над таким можливим випадком:

— А що, коли б мене загубили, наче хлопця в казці? Хіба ж я не міг би тоді знайти шляху додому по гудзиках, що їх розсипає за собою Пегготі?

РОЗДІЛ III

Я ЗНАХОДЖУ ЗМІНИ

Шкапа нашого візника була, мабуть, найледачіша з усіх шкап на світі. Вона пленталась, похнюпивши голову, їй нібито подобалося змушувати чекати людей, що їхній багаж тягла вона.¹ Мені здалося навіть, що вона іноді реготалася, пригадуючи, як подорожні чекають багаж. Але візник пояснив, що коняка просто кашляє.

Візник і собі куняв, опустивши голову, як і його кінь, і правив, поклавши руки на обидва коліна. Я сказав „правив“, але я певний, що візок доїхав би до Ярмута й без візника, бо кінь ішов сам без будьчєї допомоги. Візник був небалакучий, він тільки висвистував.

Пегготі держала на колінах кошик з харчами, що їх нам удосталь вистачило б навіть аж до Лондона. Ми добре їли, добре спали. Щохвилини Пегготі засипала, уткнувшись підборіддям в кошик і не випускаючи його з рук. Нізачо не повірив би, коли б не чув на власні вуха, що одна беззахисна жінка може так голосно хропти.

Ми звертали з битого шляху, ночували в корчмі і так часто зупинялися в інших місцях, що я зовсім утомився і дуже зрадів, коли побачив Ярмут. Здався він мені занадто мокрим і вогким. Я дивився на широку долину обабіч ріки і ніяк не міг второпати: коли світ справді круглий, як сказано в моєму підручнику географії, то як може частка світу бути такою плискатою, як оцей край? Але потім я вирішив, що Ярмут, очевидно, розташований на одному з полюсів.

Під'їхавши ближче, ми побачили неосяжну перспективу прямої, зовсім плискатої рівнини. Я натякнув Пегготі, що

¹ Містер Баркіс возив разом з пасажирами й чужий багаж.

якась гребля чи щось подібне трохи поліпшили б цей краєвид. Краще було б також, — сказав я, — коли б море й земля були б виразніше відокремлені одне від одного, а місто не вкривалося б припливом, наче сухар водою. Але Пегготі відповідала надзвичайно гостро, що хай речі стоять, як вони стоять, і що вона пишається, називаючи себе „ярмутським оселедцем“.

Ми виїхали на вулицю — дуже дивну вулицю. Тут тхнуло рибою, смолою, коноплями, дьогтем. Навколо походжали моряки, гриміли повозки по бруку, і я відчув, що даремно гудив таке метушливе місце. Я сказав про це Пегготі, і вона з великим задоволенням вислухала мої слова та відповіла, що добре відомо (гадаю, тим, хто мав щастя бути природженим ярмутським оселедцем), що Ярмут є найкраще місце у світі.

— Ось він, мій Гем! — крикнула Пегготі, — такий став великий, що й не пізнати!

Та й справді, Гем ждав нас у корчмі. Наче старий знайомий, спитав він мене, як я себе почуваю. Я з ним був знайомий менше, ніж він зі мною, бо з часу мого народження він ніколи вже не навідувався до нашого дому. Але ми відразу заприятелювали, коли він посадив мене собі на плечі, щоб віднести додому. То був здоровенний, міцний парубок шести футів заввишки, широкоплечий, кремезний. Але обличчя в нього було просте, дитяче, світлі кучері робили його схожим на ягня. Одягнений він був у полотняну куртку й такі тверді, зашкарублі штани, що, здавалося, ці штани можуть стояти на землі самі, без ніг. Не можна сказати, щоб він носив капелюх: на голові його було щось засмальцьоване, більш подібне до даху.

Гем ніс мене на спині, а під пахвою в нього був невеличкий сундук з нашими речами; другий сундучок несла Пегготі. Так простували ми завулками, що були закидані трісками й купками піску. Ми йшли повз газові заводи, джутові заводи, повз верфі, майстерні, де лагодили човни, повз величезні двори, де розбирали старі кораблі на дрова, повз майстерні оснащувачів і кузні, повз інші подібні місця. Нарешті ми добралися до тої нудної пустки, що я її раніше побачив здалека. Тут Гем заявив:

— Ось і наш дім, мастер Деві.

Я дивився туди й сюди, куди око сягало. Я поглядав на берег, на море, на річку, але ніякого будинку не бачив. Стояла на березі якась чорна барка, або якесь інше старе судно. На барці тій стриміла залізна труба. Але нічого подібного до людського житла я не бачив.

— Ви ж не про це кажете? Не про оцю штуку — корабель чи що?

— Оце і є наш будинок, мастер Деві, — відповів Гем.

Коли б то був палац Аладіна, казкове житло райських птахів чи ще щось подібне, — то й це б мене не так при-

— Ось і наш дім, мастер Деві.

вабило, як романтична думка жити там. Були в тому кораблі вирізані чудові двері з дашком, а обабіч дверей — маленькі віконця. Але найчарівніше було те, що я мав жити в справжньому судні, яке безперечно сотні разів мандрувало в морі і ніколи не призначалося для житла на суходолі. Це, головним чином, привабило мене. Коли б то справді був дім, збудований для житла, то він здався б мені малим, незручним і самотнім, а що могло бути кращим, ніж жити на суходолі в кораблі?

В середині його все було напрочуд чисто й дуже за-тишно. Був там і стіл, і стінний годинник, і комод. На комоді стояв піднос, а на ньому намальована була леді із зонтиком, яка гуляла з войовничим хлопчиком на дерев'яній коняці. Щоб піднос не впав, його підтримувала біблія. Коли б він

упав, то розбив би безліч чашок, соусників і чайниць, що стояли навколо. На стінах висіли розмальовані картини в рамках під склом, здебільшого на біблейські сюжети. Щоразу, як я потім бачив у торговців такі картини, перед очима моїми відразу поставала вся хата брата Пегготі. Авраам у червоному вбранні приносить в жертву Ісаака, одягненого в синє; Данііл у жовтім одязі входить у печеру зеленого лева — такі були найвиразніші з картин. Над маленькою камінною полицею висів малюнок шлюпки; справжня дерев'яна корма була припасована до малюнка, — художній твір, що поєднував малярський хист з теслярською майстерністю. Здавалося, нічого кращого не могло бути в світі. У балках стелі були якісь гаки, призначення яких я не зрозумів відразу. Сундуки й ящики стояли біля стін, поповнюючи брак стільців.

Все це я побачив з першого ж погляду, тільки перейшов поріг — така вже особливість дитячого віку, здається мені. Пегготі розчинила маленькі двері й показала мою спальню. Ніколи не бачив я нічого принаднішого, ніж ця спальня. Містилася вона на кормі корабля; було в ній маленьке віконце — отвір, куди раніше просували руль, укритий черепашками; до стіни було прибито дзеркальце на такій висоті, щоб мені було зручно дивитися; стояло маленьке ліжко, що в ньому саме я й міг уміститися, і букет водоростів у синьому глечики на столі. Стіни були білі, наче молоко, а ковдра така барвиста, що очам боляче було дивитися на неї. Одна обставина звертала на себе особливу увагу в цьому чарівному будинку — запах риби. Рибою тхнуло всюди; навіть коли я витягав хустинку витерти носа, то й від неї йшов дух омарів. Я пошепки розповів про це Пегготі. Вона пояснила, що її брат промишляв омарами, крабами й раками. Вже після того побачив я цілу купу цих тварин у маленькій коморі на дворі, де складали казани й глечики. Омари, краби й раки, перемішані в одній купі, жадібно хапали все, що траплялось.

Ще сидючи на спині в Гема, я за чверть милі від будинку побачив, як нам робить реверанси якась дуже чемна жінка в білому фартусі. Ця жінка й привітала нас при вході до будинку. Зустріла нас також якась найчудовіша

(такою здавалася вона мені) дівчинка, з синім намистом на шиї. Я хотів був поцілувати її, але вона втекла й сховалася десь. Незабаром ми розкішно пообідали вареною камбалою, топленим маслом і картоплею. А мене почастиували баранячою котлеткою. Коли ми вже сіли за стіл, увійшов волохатий чоловік з дуже добрим обличчям. Він назвав Пегготі „дівчам“ і широко поцілував її в щоку. Отже я не мав сумнівів, що то її брат. Так воно й було. Його познайомили зі мною, назвавши містером Пегготі, господарем будинку.

— Щасливий бачити вас, сер, — сказав містер Пегготі. — Ми люди незграбні, сер, але готові до ваших послуг.

Я подякував йому й відповів, що напевно буду щасливим у такому чудовому місці.

— Як чуває себе ваша мама, сер? — спитав містер Пегготі. — Чи була вона весела, коли ви від'їздили?

Я відповів містерові Пегготі, що вона була дуже весела й наказувала поклонитися йому. Останнє я вже вигадав сам, заради ввічливості.

— Дуже вдячний їй за ласку, — відказав містер Пегготі. — Ну, сер, коли ви не нудитиметесь тут тиждень - другий з нею, — він кивнув головою на свою сестру, — Гемом і маленькою Емлі, то ми пишатимемося з вашого товариства.

Виконавши, таким чином, обов'язки гостинного господаря, містер Пегготі пішов помитися до казана з гарячою водою, зазначивши, що „холодна вода ніколи не змие бруду з його обличчя“. Незабаром він повернувся в придатнішому вигляді, але такий червоний, що мені здалося, ніби його обличчя має багато спільного з омарами, крабами й раками: воно опустилося в гарячу воду дуже чорним, а виринуло звідти дуже червоним.

Ми випили чаю. Двері й вікна щільно зачинили (ночі були вже холодні й вогкі). Мені здавалося, що кращого житла людина й не може собі уявити. Слухати, як вітер дме на морі, знати, що туман повзе навколо, і водночас дивитися на вогонь та думати, що поблизу нас нема жодного будинку, крім цього, та й це — не будинок, а корабель. Любо! Маленька Емлі пододала свій страх і сиділа тепер поруч мене на найменшому з ящиків. Ящика цього саме

вистачало нам обом. Старенька жінка в білому фартусі в'язала щось по той бік каміна. За своєю роботою, з восковою свічечкою й шкатулкою з малюнком Павлівського собору, — Пегготі почувала себе зовсім по-домашньому. Гем дав мені перший урок гри в свинку, а тепер намагався пригадати якийсь мудрий спосіб гадання на засмальцьованих картах. Риб'ячий жир залишався від його пальців на кожній карті. Містер Пегготі курих собі люльку. Я зрозумів, що прийшов час для одвертої розмови.

— Містер Пегготі, — сказав я.

— Чого вам, сер?

— Чому ви назвали вашого сина Гемом?

— А це не я назвав його так, — відповів містер Пегготі.

— Та хто ж дав йому ім'я?

— Його батько, сер.

— А я думав, що то ви його батько.

— Мій брат Джо був його батьком, — сказав містер Пегготі.

— Він помер, містер Пегготі? — спитав я, помовчавши трохи.

— Утонув, — відповів містер Пегготі.

Я дуже здивувався, що містер Пегготі не був батьком Гема. У мене з'явилися сумніви, чи не помиляюся я взагалі щодо родинних стосунків у цьому будинку. Мені так цікаво було довідатися про це, що я наважився розпитувати містера Пегготі далі.

— А маленька Емлі, — сказав я, глянувши на неї. — Аджеж вона ваша донька, чи не так, містер Пегготі?

— Ні, сер. Мій зять Том був її батьком.

Я не міг утриматися.

— І він помер, містер Пегготі? — спитав я, знову трохи помовчавши.

— Утонув! — відповів містер Пегготі.

Я почував, що далі розмовляти на цю тему важко, але я ще не вичерпав питання, і мені кортіло довідатися про все. Тому я запитав:

— А у вас нема своїх дітей, містер Пегготі?

— Ні, мастер, — відказав він, коротко розсміявшись. — Я нежонатий.

— Нежонатий? — здивувався я. — А вона хто, містер Пегготі? — указав я на особу в фартусі.

— Це — місіс Гумідж, — сказав містер Пегготі.

— Гумідж, містер Пегготі?

Але тут Пегготі — я кажу про мою власну Пегготі — зробила мені такий виразний жест рукою припинити дальші розпитування, що мені лишалося тільки смирененько сидіти й дивитися на мовчазне товариство. Коли я пішов спати, Пегготі потайки розповіла мені, що Гем і Емлі були сиротами, племінниками, яких брат її всиновив у різний час, коли вони ще немовлятами залишені були напризволяще. А місіс Гумідж була вдовою його товариша-рибалки, що помер у великих злиднях. Пегготі й сам був злидарем, — казала моя нянька, — але він був добрий, наче золото, і вірний, наче сталь, — таких порівнянь уживала вона. Єдина тільки річ могла його дуже розгнівати: коли говорили про його великодушність. Одного разу, коли хтось із родини заговорив був про це, містер Пегготі так жадливо вдарив об стіл правою рукою, що той відразу розбився на друзки. Гніваючись, старий рибалка вимовив навіть якесь моторошне слово, що його ніхто не міг зрозуміти, хоч усі почували, що мало воно якесь дивне й грізне значення.

Великодушність мого хазяїна дуже зворушила мене. Жінки лягли спати в іншій каюті, на носі корабля, а містер Пегготі й Гем припасовували собі ліжка до гаків, що їх я помітив у стелі. Вже майже крізь сон чув я все це. А вітер тим часом ревів на морі й люто налітав на рівнину. Хвилі горами здіймалися вночі. Але я втішав себе тим, що лежу в судні, і з такою людиною, як містер Пегготі, нічого не можна боятися на борту.

Та нічого страшного й не трапилося. Настав ранок. Коли перше проміння сонця блиснуло в моєму дзеркальці, я схопився з ліжка й побіг на берег, де маленька Емлі збирала вже камінці.

— Ви справжня морячка, авжеж? — спитав я Емлі.

Не думаю, щоб я на ділі був переконаний в цьому, але заради ввічливості я мусив щось сказати. На морі біля нас білів парус, і маленький відбиток його раптом з'явився в ясных її очах. Тому й спала мені думка вимовити ці слова.

— Ні,— відповідала Емлі, похитуючи головою,— я боюся моря.

— Боїтеся?— сказав я, хоробро поглядаючи на могутній океан.— А мені так зовсім не страшно.

— Ах! Воно таке люте,— сказала Емлі.— Я бачила, як люто понівечило воно багатьох із наших. Я бачила, як воно на друзки розбило одну барку— таку велику, як наш будинок!

— Сподіваюсь, що то була не та барка...

— В якій утонув тато?— підхопила Емлі.— Ні. Не та, тієї барки я ніколи не бачила.

— А його ви бачили?— спитав я.

Маленька Емлі похитала головою.

— Я не пригадую його.

То був дивний збіг обставин. Я негайно почав пояснювати, що я теж ніколи не бачив свого батька; я заходився розповідати, як ми з матір'ю завжди жили самі і були дуже щасливі й сподівалися таксамо жити й надалі; як падає тінь від дерева на могилу мого батька біля нашого дому, як любив я гуляти під цим деревом і слухати вранці співи птахів. Але була якась різниця між сирітством Емлі і моїм. Вона втратила матір раніше, ніж батька; і ніхто не знав, де похований її батько; відомо було тільки, що він лежить десь у глибині морській.

— Крім того,— додала Емлі, шукаючи камінці й черепашки,— ваш батько був джентльмен, мати—леді. А мій батько був рибалкою, мати—донькою рибалки, і мій дядько Ден— теж рибалка.

— Ден— це ім'я містера Пегготі?— спитав я.

— Він там, дядько Ден!— відповідала Емлі, вказуючи на корабельний будинок.

— Я про нього й кажу. Він, мабуть, дуже добрий?

— Добрий?— перепитала Емлі.— Ще б пак! Коли б я стала знатною леді, я подарувала б йому небесноголубий сюртук з бриліантовими гудзиками, нанкові штани, червоний бархатний жилет, трикутну шапку, великий золотий годинник, срібну люльку й шухляду грошей.

— Не маю сумніву,— сказав я,— що містер Пегготі цілком заслужив ці скарби.

Мушу, проте, визнати, мені здалося, що йому не дуже зручно було б у цьому костюмі, вигаданому для нього вдячною племінницею. Особливі сумніви мав я щодо придатності трикутної шапки. Але ці міркування я лишив при собі.

Перелічуючи всі ці речі, маленька Емлі спинилася й подивилася на небо, ніби побачивши там ці дарунки. Ми рушили далі, збираючи черепашки й камінці.

— А вам хотілося б бути леді? — спитав я.

Емлі глянула на мене, розсміялася й кивнула головою.

— Мені б це дуже хотілося. Тоді б ми всі стали знатними. І я, і дядя, і Гем, і місіс Гумідж. Тоді нам не страшні були б бурі. Ми не боялися б за себе, ми боялися б тільки за бідолашних рибалок і допомагали б їм грошима, щоб вони не зазнавали злиднів.

Це здалося мені дуже приємною і навіть природною картиною. Я висловив свою згоду з думками маленької Емлі; вона підбадьорилася й сказала:

— А тепер, як вам здається, ви не боїтеся моря?

Море було дуже спокійним і не страшним. Але я певний, що, побачивши велику хвилю, я кинувся б прожогом тікати, стривожений жахливими спогадами про потоплих. Проте, я сказав „ні“ і додав:

— Та й ви теж, здається, не боїтеся, хоч і кажете, що вам страшно.

Емлі тим часом дуже близько підійшла до краю старої греблі, по якій ми гуляли; я боявся, що дівчина може впасти.

— Та ви мене не зрозуміли. Я його зовсім не так боюся, — сказала маленька Емлі. — Я прокидаюся, коли воно шумує, і тремчу від думки, що дядько Ден і Гем зараз у морі; мені здається навіть, що я чую їхні благальні зойки. Ось тому мені й хочеться стати леді. Але так я моря не боюся. Ані трішки. Ось дивіться.

Вона відскочила від мене й побігла по стовбуру, який випинався з греблі й без ніякої підпори висів над безоднею. Цей випадок так урізався мені в пам'ять, що коли б я був художником, то намалював би його з усіма подробицями, ніби це трапилося сьогодні. Маленька Емлі мчала

вперед до своєї загибелі (так здавалося мені) і дивним поглядом, якого я ніколи не забуду, дивилася далеко в море.

Легка, смілива, грайлива постать щасливо повернулася до мене.

Ми довго блукали вздовж берега, навантажилися всякими цікавими речами й бережно кинули назад у море кілька морських зірок. Та я й досі не знаю добре породи цих істот, а тому не можу судити, чи були вони вдячні нам за таку послугу.

Нарешті, ми повернулися додому, до житла містера Пегготі. Веселі й здорові сіли ми снідати.

— Наче дві співочі пташки!—азначив містер Пегготі. Я сприйняв цей вигук за комплімент.

Я любив маленьку Емлі щиро, ніжно. Моя уява створювала навколо цієї блакитноокої дитини якесь сяйво. Вона здавалася мені справжнім ангелом. І коли б одного сонячного ранку вона розкрила пару крил і злетіла перед моїми очима,—я, мабуть, не здивувався б.

Багато гуляли ми по цій сумній старій ярмутській рівнині. Година за годиною минали непомітно. Дні грали навколо нас, ніби сам час іще не виріс і був такою ж дитиною, як і ми. Я сказав Емлі, що люблю її, і якщо вона не визнає, що теж любить мене, то я змушений буду заколотися мечем. Вона відповіла, що любить мене, і сумніви мої зникли.

Нерівність стану, юний вік чи інші якісь перепони на нашому шляху—все це ніяк не бентежило ні маленьку Емлі, ні мене, бо майбутнє не існувало для нас. Ми начебто й не думали, що станемо колись дорослими. Місіс Гумідж і Пегготі милувалися нами і частенько шепотіли одна одній, коли ми сиділи разом на низенькому ящику, біля каміна:

— Чи ж не любо дивитися на них?

Містер Пегготі посміхався нам, пихкаючи люлькою, а Гем увесь вечір теж поблискував зубами. Вони раділи нам, мабуть, як гарненькій іграшці, або кишеньковій моделі Колізея.

Незабаром я відкрив, що місіс Гумідж не завжди була

в такому приємному настрої, як цього можна було сподіватися, беручи до уваги обставини її життя в будинку містера Пегготі. Характер у місіс Гумідж був трохи сварливий. Вона іноді скаржилася занадто голосно для такої маленької квартири. Я дуже жалів місіс Гумідж, але часом уважав за приємніше, щоб вона мала власну, зручну кімнату, де могла б пересидіти, поки в неї настрій поліпшає.

Щоразу, коли місіс Гумідж починала рюмсати, містер Пегготі повторював з великим співчуттям:

— Бідолашна! Вона згадала старого!

Два тижні пролетіли дуже швидко. Ніяких змін не сталося. Крім змін часу припливу і відпливу. З припливом і відпливом погоджувалися від'їзди в море містера Пегготі і Гема та їхні повертання додому. Коли Гем був вільний, він іноді гуляв з нами, показував нам човни й кораблі, а раз чи два їздив з нами у шлюпці. Не знаю, чому певні вражіння збуджують завжди в нашій душі спогади про певне місце: така, мабуть, властивість більшості людей, принаймні, в тих випадках, коли мова мовиться про дитячі вражіння. Якщо я почую або прочитаю назву „Ярмут“, то негайно пригадую один недільний ранок на березі, церковні дзвони, маленьку Емлі біля мого плеча, Гема, який лінкуватю кидає каміння в воду, і сонце, що розтинає важкий туман, відкриваючи нам кораблі.

Нарешті прийшов день від'їзду. Я досить легко розлучився з містером Пегготі і місіс Гумідж, але дуже страждав, прощаючись з маленькою Емлі. Ми підійшли пліч-о-пліч до трактира, де нас ждав візник. Я обіцяв написати їй листа з дороги (цю обіцянку я потім додержав, склавши листа такими величезними літерами, якими здебільша пишуть оголошення про здачу вільних квартир). Нас обох сповнювали сумні почуття. Якщо я будьколи відчував порожнечу в серці, то це було тоді.

За весь час гостювання я дуже мало думав про свій дім. Але щойно вирушили ми назад, як моя дитяча совість почала докоряти мені згадками про рідне гніздо, і я враз відчув, що єдиний мій друг і моя втіха — це тільки мати.

Ця думка дедалі більше заповняла мене. Що ближче ми від'їздили і що знайоміше ставали краєвиди на нашому

шляху, то більше хвилювався я, то міцніше жадав кинутися в обійми своєї матері. Але Пегготі чомусь не піділяла цих почуттів. Вона навіть намагалася (хоч і дуже нерішуче) здержувати їх, і вигляд у неї був якийсь збентежений і непевний.

А все ж таки ми мусіли бути в Блендерстонських Граках, хоч візникова шкапа й тюпала поволі та неохоче. Нарешті ми приїхали. Як добре я пригадую цей холодний сірий вечір, це похмуре небо, що загрожувало дощем!

Двері розчинилися. Сміючись і плачучи в один час, задихаючись від хвилювання, кинувся я шукати свою матір. Та не вона розчинила нам двері, а незнайома служниця.

— Як, Пегготі?— зажурився я.— Хіба ж вона ще не повернулася додому?

— Ні, ні, мастер Деві,— відповідала Пегготі.— Вона вже повернулася додому. Почекайте трохи, мастер Деві, я... я хочу вам щось сказати.

Пегготі дуже хвилювалася, вона ніяк не могла викараскатися з візка і являла собою дуже сміховинне видовище. Але мені було не до сміху. Нарешті вона вилізла, взяла мене за руку, відвела до кухні й зачинила двері.

— Пегготі!— сказав я зовсім валяканий.— Що трапилось?

— Нічого не трапилось, боронь боже, любий мастер Деві!— відповіла вона, намагаючися весело глядіти.

— Та я вже знаю— щось трапилось. Де мама?

— Де мама, мастер Деві?— повторила Пегготі.

— Так. Чому вона не вийшла за ворота, чому ми пішли сюди? О, Пегготі!— сльози наповнили мені очі, я мало не знепритомнів.

— Бідолашний хлопчик!— скрикнула Пегготі, підтримуючи мене, — Що з вами? Та скажіть хоч слово, ягнятко мое!

— Вона не вмерла? Ах, вона не вмерла, Пегготі?

Пегготі голосно скрикнула „ні!“ і сіла задихана, кажучи, що я налякав її.

Я обняв її, щоб заспокоїти, потім зупинився перед нею, допитливо вдивляючися їй в обличчя.

— Бачите, любий мій, мені слід було сказати вам про

це раніше, — почала Пегготі, — але якось не було слухної нагоди. Слід було мені це зробити, але духу не вистачало.

— Далі, далі, Пегготі, — наполягав я, ще більше наляканий, ніж раніше.

— Мастер Деві, — сказала Пегготі, розв'язуючи капелюшок тремтливою рукою. Здавалося, їй не вистачало повітря. — Що б ви думали? У вас є тепер тато!

Я затремтів і зблід. Перед моїми очима постало щось невиразне, зв'язане з могилою на кладовищі і з відродженням мертвяків. Смертельним холодом війнуло на мене.

З одного боку каміна сиділа мати, а з другого — містер Мердстон.

— Новий тато, — сказала Пегготі.

— Новий? — повторив я.

Пегготі зітхнула, ніби ковтаючи щось тверде й, простягнувши до мене руку, сказала:

— Ходімо подивитися на нього.

— Я не хочу бачити його.

— А маму? — спитала Пегготі.

Тоді я вирішив піти, і ми увійшли в парадну вітальню, де Пегготі залишила мене. З одного боку каміна сиділа мати, а з другого — містер Мердстон. Мати поклала свою роботу й похапцем, але якось несміливо підвелася.

— Клара, люба моя, — сказав містер Мердстон. — Не за-

бувайте! Володійте собою. Завжди володійте собою. Здрастуй, Деві, як живеш?

Я подав йому руку. Хвилину повагавшись, підійшов до матері і поцілував її. Вона теж поцілувала мене, злегка погладила по плечу і знову сіла за свою роботу. Я не міг дивитися на неї, я не міг дивитися і на нього, хоч дуже добре знав, що він дивиться на нас обох. Потім підійшов до вікна і глянув туди, де кущі над могилою схиляли під холодом свої голови.

Скориставшись з першої слушної нагоди, я вислизнув нагору. Моя стара, дорога мені спальня зовсім змінилася, ліжко моє перенесли в інше місце. Я зійшов наниз, щоб глянути на знайомі речі й кутки. Але й тут все змінилось. Тоді я вискочив на двір; та незабаром мусів повернутися назад, бо в собачій конурі, раніше порожній, жив тепер величезний пес — ротатий і чорний, наче він. Пес розлютився, побачивши мене, і скочив, ніби збираючися стрибнути на мене.

РОЗДІЛ IV

Я ПОТРАПЛЯЮ В НЕМИЛИСТЬ

Коли б кімната, куди перенесли моє ліжко, була розумною істотою, — я взяв би її свідком (хто спить у ній тепер, хотів би я знати!), щоб вона розповіла, як нудно й моторошно було мені в ту ніч. Я увійшов туди, чуючи собаче гавкання у дворі. Під це гавкання я ввесь час пробирався до своєї нової спальні. Окинувши нову кімнату поглядом похмурим, тривожним і сердитим, як і саме це приміщення, я сів на ліжко, схрестив на грудях маленькі руки і поринув у думки.

Міркував я про найдивніші речі. Про форму цієї кімнати, про щілини на стелі, про шпалери на стіні, про нерівності на шибці, крізь які усі речі за вікном показувалися вигнутими й перекрученими; думав я про ветхий умивальник на трьох ніжках і здавалося мені, що вигляд у нього незадоволений, як у місіс Гумідж, коли вона згадає свого старого. Увесь час я плакав, але сам не знаю чому. Мав я тільки якесь невиразне почуття, що мені холодно й що всі залишили мене. Нарешті в пориві тоски я згадав маленьку Емлі. Я згадав, що мене розлучили з нею й привезли сюди, де ніхто не турбується про мене, ніхто і вповнину не любить мене так, як вона. І такий сум мене обняв від думок про це, що я загорнувся в ковдру і, стомившись від плачу, заснув.

Мене розбудив чийсь голос:

— Ось він!

Хтось розкрив мою гарячу голову. То прийшли подивитися на мене моя мати й Пегготі.

— Деві, — сказала мати. — Що з тобою?

Мені здалося дуже дивним, що вона запитує мене. Я відповів:

— Нічого.

Пригадую, що обернувся лицем до подушки, щоб сховати тремтіння своїх губ, яке краще за мене відповідало матері.

— Деві, — повторила мати. — Деві, дитинко моя!

Будь які слова не могли б мене зворушити більше, ніж те, що вона назвала мене своєю дитинкою. Я ховав сльози в білизні й відштовхував рукою матір, що намагалася підвести мене.

— Це все ви зробили, Пегготі, жорстока ви істота! — сказала мати. — У мене й сумнівів нема про це. Як у вас совісті вистачає, хотіла б я знати, озброювати мого власного сина проти мене або проти будького іншого, хто дорогий для мене? Що ви хочете цим зробити, Пегготі?

Бідолашна Пегготі звела вгору руки й очі і відповіла лише такою урочистою фразою:

— Хай бог пробачить вам, місіс Копперфільд! Хай ніколи не жалітимете ви за тим, що сказали цієї хвилини.

— Досить і цього, — заплакала мати. — І це — у мій медовий місяць, коли найзапекліші мої вороги мали б пом'якшати, не заздрити моему щастю, не порушувати мого спокою. Деві, поганий хлопчисько! Пегготі, жорстока істота! Ах, боже мій! — скрикнула моя мати, повертаючися від одного з нас до другого й безпорадно розводячи руками. — Скільки клопоту в цьому світі, де руйнують тобі щастя саме в той час, як маєш право на радість.

Якась рука — напевно, не рука Пегготі чи моєї матері — торкнулася мене. То була рука містера Мердстона, він поклав її на моє плече, говорячи:

— Це що таке? Клара, любов моя, чи ж ви забули?.. Твердість, люба моя.

— Я дуже сумую, Едвард! — сказала мати. — Я хотіла бути дуже доброю, але мені так погано.

— Ще б пак! — відповідав він. — Погано чути таке незабаром після весілля, Клара.

— Це дуже жорстоко — доводити мене до такого стану, —

відказала моя мати, намагаючися розсердитися. — І це справді... дуже жорстоко... чи не так?

Він притяг її до себе, прошепотів щось їй на вухо й поцілував її. І я зрозумів, коли побачив, як моя мати схилилася головою йому на плече, обіймаючи його шию рукою, — я зрозумів, що він може зробити з неї все, що йому завгодно.

— Ідіть наниз, любов моя, — сказав містер Мердстон. — Ми з Давідом зійдемо вдвох до вас. Друже мій, — звернувшись похмуро обличчя до Пегготі, провівши мою матір по-смішкою. — Чи знаєте ви прізвище своєї хазяйки?

— Вона — здавна моя хазяйка, сер, — відповіла Пегготі. — Я мусила б знати її прізвище.

— Вірно, — сказав він. — Але коли я йшов сюди, мені почулося, нібито ви назвали її ім'ям, яке не належить їй. Вона прийняла моє прізвище, ви знайте це. Чи пам'ятатимете ви це?

Пегготі, збентежено глянувши на мене, зробила реверанс і вийшла мовчки з кімнати. Очевидно, вона зрозуміла, що містер Мердстон чекає цього і не могла знайти ніякого приводу лишитися тут. Коли ми з ним zostалися вдвох, він зачинив двері, сів на стілець і, примушуючи мене стояти перед ним, уп'яв у мене свої очі. Я відчув, що мій зір прикутий до нього. Як пригадаю, що ми лишилися отак віч-на-віч, лице в лице, серце моє знов калатає.

— Деві, — сказав він, стискуючи губи, — коли в мене є упертий кінь або пес, то що я роблю з ним, як ти думаєш?

— Не знаю.

— Я б'ю його.

Я відповідав пошепки, ледве дихаючи, бо počував, що мені не вистачає повітря.

— Я тисну його острогами, і він стає в мене лагідний. Я кажу собі: „я його подолаю“, і коли б мені довелось для цього всю кров з нього висмоктати, то й тоді я зробив би це. Що це в тебе на обличчі?

— Бруд, — відповідав я.

Він не гірш за мене знав, що то були сліди сліз. Та коли б він запитував мене про це двадцять разів і щоразу

додавав би по двадцять ударів, — то швидше розірвалося б моє дитяче серце, ніж я дав би йому іншу відповідь.

— Ти досить розумний для маленького хлопця, — сказав він з властивою йому суворою посмішкою, — і я бачу, що ти розумієш мене дуже добре. Змийте цей бруд з обличчя, сер, і ходімо зі мною наниз.

Він указав на той умивальник, в якому я помітив схожість з місіс Гумідж, і хитнув головою, щоб я корився негайно. У той час я не мав сумнівів, як і тепер не маю сумніву, що він без найменшого вагання збив би мене ударами на підлогу, коли б я забарився.

Я виконав наказ, і містер Мердстон відвів мене до вітальні, все ще тримаючи руку на моєму плечі.

— Клара, люба моя, — сказав він, — тепер вам ніколи не завдаватимуть таких неприємностей, сподіваюся. Ми незабаром подолаємо свої дитячі примхи.

Бог свідок, я міг би назавжди подолати свої примхи і, мабуть, став би іншою людиною на все життя, коли б почув тоді хоч одне добре слово. Одне ласкаве слово, співчуття до мого дитячого нерозуміння, привітна обстановка в будинку, щось таке, що могло б мене справді повернути до батьківського дому, — все це змусило б мене поважати його, а не ненавидіти. Матері моїй, як я помітив, було дуже ніяково, що я стою в кімнаті такий зляканий і чужий. В очах її мерехтіло почуття ніжного суму, коли я, схиливши голову, пішов до свого стільця. Мабуть, бачила вона, що йду я якось вимушено, що зникає моя дитяча безтурботність. Але потрібного слова не сказано було і слухний час минув.

Ми сіли обідати втрюх. Він начебто дуже любив мою матір — та боюся, що від цього він мені сподобався не більше — і мати дуже любила його. З їхніх слів я зрозумів, що вони ждуть його старшу сестру, яка має приїхати того ж вечора. Не пам'ятаю добре, коли саме — тоді чи пізніше — я довідався, що містер Мердстон будьякої певної роботи не мав, а був зв'язаний, як і його дід, з комерційною компанією в Лондоні, що торгувала вином. Отож тепер він брав участь у капіталах цієї фірми разом з своєю сестрою. Щоб не забути, скажімо про це тепер.

Пообідавши, ми посідали біля вогню, і я заходився міркувати, яким би його способом вислизнути з кімнати в кухню, до Пегготі. Але як зробити це, щоб не образити господаря будинку — ніяк не міг додуматися. Раптом до садових воріт під'їхав екіпаж і містер Мердстон вийшов назустріч гостеві. Мати пішла за ним. Я несміливо почва- лав за нею. Дійшовши до дверей вітальні, де було темно, вона раптом повернулася й обнявши мене, як колись, прошепотіла, щоб я любив свого нового батька й слухався його в усьому. Це вона зробила похапцем і потайки, ніби провинилася в чомусь. Ідучи далі, вона весь час міцно стискала мою руку у себе за спиною. Так ми дійшли до того місця в саду, де він стояв. Тут вона залишила мене й взяла його під руку.

То прибула міс Мердстон — дуже сувора леді, темново- лоса, обличчям і голосом дуже подібна до свого брата. Її важкі брови майже сходилися над великим носом, немов природа нагородила її цією прикрасою за те, що вона, будши жінкою, не могла носити бакенбард. Міс Мердстон привезла з собою дві величезні чорні скрині з своїми іні- ціалами на залізних кришках. Розплачуючись з візником, вона витягала гроші з міцного сталюого гаманця, що був ніби ув'язнений в торбинці, яку вона прикріпила до руки важким ланцюгом. Ніколи доти не доводилося мені бачити такої металевої леді, як міс Мердстон. Наче пастка, розту- лявся її гаманець.

Її ввели до вітальні, радо поздоровляючи з приїздом, і тут формально познайомили з моєю матір'ю, як нову й близьку родичку. Вона глянула на мене й сказала:

— Це ваш хлопець, невістко?

Мати ствердила це.

— Взагалі кажучи, — промовила міс Мердстон, — мені не подобаються хлопці. Як твоє здоров'я, хлопче?

Підбадьорений усім цим, я відповідав, що почуваю себе добре й сподіваюся, що вона теж цілком здорова. Та, ма- буть, відповідь моя була виголошена не дуже люб'язним тоном, бо міс Мердстон схарактеризувала мене двома словами:

— Потребує виховання!

Вимовивши це дуже виразно, міс Мердстон попросила

вказати їй кімнату, де вона має жити; від цього моменту та кімната стала для мене місцем жаху і страху. Там стояли дві чорні скрині, яких ніхто ніколи не бачив розчиненими. У кімнаті цій (я зазирнув у неї раз чи два, коли міс Мердстон там не було) над дзеркалом висіли в грізному ладу сталльні ланцюжки, застіжки й голки, що ними міс Мердстон завершувала красу свого одягу.

Скільки я міг зрозуміти, вона приїхала на довгий час і не мала й найменшого наміру виїхати звідси. Вона почала „допомагати“ моїй матері вже наступного ранку. Цілий день провотузилася в коморі, приводячи речі до ладу й вносячи розгартіяш в уставлений порядок. Мало не першою характерною властивістю, яку я помітив у вдачі міс Мердстон, було те, що її завжди мучили підозри, ніби служниці сховали десь у квартирі якогось чоловіка. Під впливом цих підозр вона, коли ніхто не міг того сподіватися, вдиралася в льох з вугіллям, або відчиняла двері темного буфету і негайно таки причиняла їх знову, втішаючи себе думкою, ніби спіймала цього таємничого чоловіка.

Нічого веселого не було в особі міс Мердстон; але в одному вона була справжнім жайворонком: прокидалася раніше всіх: всі в будинку ще міцно спали, а вона була вже на ногах. Щойно прокинувшись, вона негайно починала скрізь шукати того фантастичного чоловіка. Пегготі висловила думку, що вона навіть як спить, то одним оком бачить. Але я не міг погодитися з цією думкою, бо сам спробував так зробити і переконався, що це — річ неможлива.

Першого ж ранку після свого приїзду вона прокинулася разом з півнями й заходилася дзеленчати в свій дзвоник. Коли мати вийшла снідати й зібралася була готувати чай, міс Мердстон клюнула її в щоку (це мало замінити поцілунок) і сказала:

— Ну, Клара, люба моя, я приїхала сюди, ви знаєте, щоб звільнити вас від усяких турбот. Ви занадто гарненька й безтурботна,—мати моя зашарілася й усміхнулася, бо їй начебто сподобалася така характеристика,—і не можете виконувати всі ці обов'язки, які для мене будуть приемні. Якщо ви будете такі ласкаві дати мені ваші ключі, люба моя, то надалі я візьму все це на себе.

Від того часу міс Мердстон держала ключі у в'язниці-торбинці протягом цілого дня, а вночі ховала їх під подушку. Мати мала з ними не більше справ, ніж я.

Проте мати віддала владу не без деякої тіні протесту. Одного вечора, коли міс Мердстон розвивала свої господарські плани перед братом, що схвалював їх пункт за пунктом, мати моя раптом розплакалася й сказала, що не завадило б і з нею порадитися.

— Клара! — суворо сказав містер Мердстон. — Клара, ви дивуєте мене.

— О, вам добре казати це, Едвард! — скрикнула мати. — Вам добре говорити про твердість, але вам це й самому не подобалось би.

Твердість, мушу я зазначити, була тією великою якістю, що на ній обидва Мердстони засновували свою поведінку. Не знаю, як би я висловив свою думку, коли б у мене її спитали, але й тоді я досить добре розумів, що твердістю вважали вони тиранію й похмурий, злий, диявольський юмор, властивий їм обом. Вони встановили такий порядок речей: містер Мердстон був твердий; хай ніхто в цілому світі не наслідуюється бути таким твердим, як містер Мердстон. Ніхто інший в цілому світі не міг бути взагалі твердим, бо кожен мусив згинатися під його твердістю. Міс Мердстон була одним із винятків. Вона могла бути твердою, навіть мусила бути твердою, але тільки завдяки своїм родинним зв'язкам; твердість її була другорядного сорту. Моя мати була другим винятком. Вона могла бути твердою й мусила бути твердою, але в тому розумінні, що повинна була твердо зносити їхню твердість і твердо вірити, що нема нічого твердішого на землі.

— Дуже жорстоко, — сказала моя мати, — що в моєму власному будинку...

— Моєму власному будинку? — повторив містер Мердстон. — Клара!

— У нашому власному будинку, хотіла я сказати, — пролепетала моя мати, явно злякавшись. — Сподіваюся ви розумієте мене, Едвард... Дуже жорстоко, що у нашому власному будинку я не маю права й слова мовити про хатні справи. Ні, справді, я господарювала дуже добре до

нашого одруження. Тут є свідки,—вела далі моя мати, схлипуючи,—спитайте Пегготі, хіба то погано я хазяйнувала, коли ніхто не втручався в наші справи.

— Едвард,—сказала міс Мердстон.—Треба покласти край цьому. Я їду звідси завтра.

— Джен Мердстон,—сказав їй брат,—мовчіть! Як смієте ви удавати, ніби не знаєте мого характеру краще, ніж це можна подумати з ваших слів?

— Та що ви,—розгублено мовила моя бідолашна мати, заливаючися сльозами,—я не хочу, щоб хтось поїхав звідси. Я була б дуже нещасна, коли б хтось поїхав. Мені небагато треба. Я не така вже дурненька. Я хочу тільки, щоб іноді зі мною радилися. Я дуже вдячна всім, хто допомагає мені. Я хочу тільки, щоб лише для форми зі мною радилися іноді. Здається, вам колись було приємно, що я така недосвідчена дівчинка, Едвард... Ви ж казали це... А тепер ви начебто ненавидите мене за це, ви такі жорстокі.

— Едвард,—знову встряла міс Мердстон.—Треба покласти край цьому. Я їду завтра.

— Джен Мердстон!—прогримів містер Мердстон.—Чи ви замовкнете? Як ви смієте?

Міс Мердстон випустила з торбинки на волю свою хустинку й приклала її до очей.

— Клара,—вів він далі, поглядаючи на мою матір,—ви дивуєте мене, ви вражаєте мене. Так, мене задовольняла думка одружитися з недосвідченою й широкою особою, сформувавши її характер і додати їй трохи твердості та рішучості, якої бракувало їй. Але, коли Джен Мердстон виявляє таку добрість, що прийшла мені на допомогу в цій справі й згодилася, заради мене, на посаду якоїсь економки, і коли вона зустрічає низьку відсіч...

— Ах, благаю вас, Едвард,—крикнула моя мати,—не обвинувачуйте мене в невдячності. Я справді ж не невдячна. Ніхто ніколи не казав, що я невдячна. Є в мене хиби, але не ця. О, не треба, любий мій!

— Коли Джен Мердстон зустрічає, кажу я,—продовжував він, почекавши, поки мати замовкне,—низьку відсіч, то ці мої почуття охолоджуються й змінюються.

— Не треба, любов моя, казати це! — благала моя мати. — О, не треба, Едвард! Я не в силі чути це. Яка б я не була, але я люблю вас. Справді, я люблю вас. Я не казала б цього, коли б не була певна. Спитайте Пегготі. Напевно, вона скаже, що я люблю вас.

— Ніколи ніяка слабість, Клара, — відповідав містер Мердстон, — не може вплинути на мене. Ви дарма витрачаєте слова.

— Благаю вас, помиримся, — вела далі моя мати. — Я не можу жити, коли ви гніваєтесь. Я так сумую. У мене така безліч хиб, я знаю це, і ви дуже добрі, Едвард, що з вашою міцною волею пробуєте виправити мене. Джен, я не заперечую ні проти чого. У мене серце розірветься, якщо ви надумаєте залишити...

Мати була занадто схвильована, щоб продовжувати.

— Джен Мердстон, — звернувся містер Мердстон до своєї сестри, — всякі грубі слова між нами, сподіваюся, річ незвичайна. Це не моя провина, що такий неприємний випадок стався сьогодні ввечері. Хтось інший змусив мене зробити це. Це й не ваша провина. Вас змусив зробити це теж хтось інший. Ми обидва спробуємо забути це. Але це, — додав він після тих великодушних слів, — невідповідне видовище для хлопця... Деві, йди спати!

Я ледве міг розшукати двері, бо сльози затьмарювали мені очі. Нещастя моєї матері мучило мене. Проте, я помацки пробрався з вітальні й у темряві поволікся до своєї кімнати, не наважившись навіть сказати „надобраніч“ Пегготі, не наслідуючись узяти свічку в неї. Через якусь годину вона прийшла глянути на мене. Я прокинувся; вона розповіла, що мати пішла спати в дуже поганому настрої, а містер і міс Мердстон сидять самі.

Наступного ранку я зійшов до вітальні трохи раніше, ніж завжди. Перед дверима я зупинився, почувши голос моєї матері. Вона дуже серйозно й скромно просила пробачення у міс Мердстон. Ця леді прийняла її пробачення й запанувало цілковите примирення. Після того моя мати вже ніколи не наважувалася висловлювати свої думки, не звернувшись попереду до міс Мердстон або не переконавшись, яка її думка про це. І коли міс Мердстон, розгнівав-

шись, простягала руку до своєї торбинки, ніби збираючися віддати моїй матері ключі,—мати моя жахливо лякалася.

Суворий колір, що ним забарвлена була кров Мердстонів, затьмарював і їхню релігію—страшну й жорстоку. Це, здавалося мені, було природним наслідком твердості містера Мердстона, яка не дозволяла йому прощати щось будькому і залишати хоч якусь провину без кари. Я добре пригадую жахливі обличчя, з якими ми ходили до церкви, пам'ятаю, як там змінилася вся атмосфера. Ось надходить

Ось надходить страшний день — неділя, і мене ведуть до церкви, наче полоненого.

страшний день — неділя, і мене ведуть до церкви, наче полоненого. Міс Мердстон, у чорнім бархатнім платті, ніби зробленим з покривала на труну, ступає за мною. За нею йде моя мати з своїм чоловіком. Пегготі тепер не супроводить нас. Тремтячи, слухаю я, як міс Мердстон бурмотить молитви. Мене дивує, з якою глибокою радістю вимовляє вона всі страшні слова. Чорний зір її блукає по церкві, „нешасні грішники!“—говорить вона, ніби взиваючи цим ім'ям всіх парафіян. Зрідка зустрічаюся я поглядом з очима моєї матері; вона сидить нерухомо, ледве ворухить губами, а обабіч неї грізно шепотять їй чоловік і невістка. Раптом мені здається, що наш добрий старий священник не правий, що праві містер і міс Мердстон, що всі ангели

неба — ангели-нищителі, і тільки ворухну я пальцем, як міс Мердстон боляче штовхає мене молитовником.

Коли ми вертаємось додому, я помічаю, як сусіди поглядають на мене й мою матір і шепочуть щось. Містер Мердстон з сестрою і мати втрюх ідуть пліч-о-пліч, а я плентаюся за ними. Помічаючи погляди сусідів, я часто запитую себе: чому хода моєї матері не така легка, як колись, чому так швидко в'яне її краса й свіжість? Чи пригадують ці сусіди, як давніш вертались ми додому самі — мати і я? Отак міркую я цілий день, сумний і зажурений.

Іноді говорили про те, щоб віддати мене до якогось пансіону. Цю думку висловили перш містер і міс Мердстон. А мати моя, звичайно, погодилася з ними. Та справа ще не була остаточно вирішена. Покищо я вчився дома.

Чи забуду я колись ці уроки? Вважалося, що їх провадить моя мати. Та насправді керували ними містер Мердстон з своєю сестрою, — вони завжди були на цих лекціях і використовували їх як слухну нагоду, щоб навчати мою матір цієї клятої твердості, яка отруювала нам обом життя. Мабуть, мене й держали дома саме з цією метою. Я був досить здатним учнем, мав досить охоти до навчання, коли ми з матір'ю жили самі. І досі пригадую, як я вивчав абетку, сидючи в матері на колінах. Ще й тепер, коли я дивлюсь на товсті, чорні літери в букварі, — принадна свіжість їхніх фігур, добрий вигляд літер О і С постають передо мною як колись. Але вони не викликають у мене ніякого почуття огиди або страху. Навпаки, я начебто пройшов стежкою квітів далеко, аж до книжки про крокодилів, і весь цей шлях прикрашений був ласкавим голосом і ніжним поведженням моєї матері. А ті урочисті уроки, які настали потім, я згадую як смертельні удари, як дні безнадійних злиднів і тяжкої праці. Вони були довгі, незчисленні, жорстокі, незрозумілі для мене — голова мені йшла обертом від них, і боюся, що таксамо почувала себе й моя бідолашна мати.

Спробую пригадати, як воно було. Ось один з таких ранків.

Поснідавши, я виходжу до другої вітальні, несучи з собою книжки, зошит і аспідну дошку. Мати вже дожидає

мене за письмовим столом; але ще більше жде мене містер Мердстон у кріслі біля вікна (хоч він удає, ніби читає книжку) і міс Мердстон, яка сидить біля моєї матері й налізує сталеві буси. Самий тільки вигляд цих двох впливає на мене так, що я почуваю, як усі вивчені слова зникають з моєї голови кудись у невідому далечинь. Куди це вони зникають, не розумію я?

Я подаю першу книжку моїй матері. Може, це грамика, а може — історія чи географія. Кидаю останній одчайдушний погляд на сторінку і, віддавши книжку матері, риссю починаю відповідати свій урок, поки мозок ще свіжий. Спіткнуся на одному слові; — містер Мердстон підводить очі. Спіткнуся на другому слові — міс Мердстон підводить очі. Я червонію, товчуся на п'яти-шести словах і спиняюся. Мабуть, мати показала б мені книжку, коли б насмілилася, але вона не сміє й тільки м'яко каже:

— Ах, Деві, Деві!

— Ну, Клара, — каже містер Мердстон, — будьте твердою з хлопцем. Не слід казати „О, Деві, Деві“. Це дитячі слова. Або він знає свій урок, або не знає.

— Він не знає, — страшним голосом вимовляє міс Мердстон.

— Я справді боюся, що він не знає, — каже моя мати.

— Отже, ви бачите, Клара, — зазначає міс Мердстон, — ви мусите віддати йому книжку й хай він вивчить урок знову.

— Так, звичайно, — говорить моя мати, — саме це я й збираюся зробити, моя люба Джен. Ну, Деві, спробуй іще раз, будь розумненький.

Я виконую перший пункт наказу: пробую ще раз. Але з другим пунктом мені не щастить: мені ніяк не вдається бути розумним. Я спотикаюся раніше, ніж доходжу до старого місця, і там, де я перед цим знав усе добре, я безпорадно спиняюся. Я думаю. Але не про урок я думаю. Міркую я про те, скільки ярдів мережива пішло на очіпок міс Мердстон, скільки коштує халат містера Мердстона. Згадую я про всякі смішні питання, до яких мені нема й не може бути ніякого діла. Містер Мердстон робить нетерплячий рух, якого я вже давно дожидаю. Міс Мердстон повторює

Його жест. Мати покірливо поглядає на них, згортає книжку і відкладає її набік, як недоїмку, що її я мушу відпрацювати, закінчивши інші справи.

Незабаром накопичується сила таких недоїмок. Вони ростуть, наче купа снігу. Що купа ця більшає, то я дурнішаю. Справа вже безнадійна, я поринаю в безодню непорозумінь, втрачаю будьяку надію викараскатися звідти й віддаюся своїй долі. Ми з матір'ю безпорадно дивимосся один на одного. Але найбільший ефект під час цих нещасних уроків буває тоді, коли моя мати (думаючи, що ніхто не стежить за нею) намагається підказати мені легкими рухами своїх губів. В такому випадку міс Мердстон, якій тільки цього й треба було, проголошує низьким грізним голосом:

— Клара!

Моя мати здригається, червоніє й мляво посміхається. Містер Мердстон підводиться з крісла, забирає книжку, жбурляє її на мене або б'є мене нею по вухах й виштовхує мене з кімнати.

Навіть, коли я вивчив свій урок і гаразд відповів його, то найгірше чекає попереду — страшне математичне завдання. Його винайшов спеціально для мене містер Мердстон. Починається воно так:

„Я йду до торговця сирами й купую за готівку п'ять тисяч подвійних глочестерських сирів по чотири з половиною пенси за штуку“. При цих словах обличчя міс Мердстон проймається неймовірною радістю. Я вовтужуся з цими сирами без ніяких наслідків аж до обіду. Під цей час я стаю справжнім мулатом, вимазавшись аспідом з дошки. тоді дають мені шматок хліба на додаток до тих сирів. На цілий вечір потрапляю я в немилість.

Я міг би вчитися дуже добре, коли б не Мердстони. Але Мердстони впливали на мене, наче вигляд двох змії на бідолашну пташку. Коли б я навіть так-сяк і відповів свої лекції вранці, то однаково не виграв би нічого, крім обіда. Міс Мердстон терпіти не могла бачити мене без діла. І коли я звільнявся від роботи, сувора леді звертала на мене увагу, говорячи:

— Клара, люба моя, немає нічого кращого, як робота. Дайте якесь діло вашому хлопцеві.

І знову мене навантажували якоюсь роботою. Небагато міг я розважатися з дітьми мого віку. Похмура релігія Мердстонів вважала всіх дітей за кубло гадючок, які отруюють одне одного.

Природним наслідком такого виховання, яке тяглося, мабуть, місяців із шість, а то й більше, було зробити мене суворим, тупим і злостивим. Таким я й ставав, бо щодня мене дедалі більше відокремлювали від моєї матері. Мабуть, я зовсім отупів би, коли б не одна обставина.

Річ ось у чому. Мій батько залишив по собі невеличку збірку книжок у маленькій кімнаті нагорі, до якої я міг заходити (кімната ця сполучалася з моєю дверима) і яку ніхто в нашому будинку ніколи не займав. З цієї благословенної маленької кімнати вийшли Дон-Кіхот, Жіль Блаз, Робінзон Крузо й ще десятки хоробрих героїв, які потоваришували зі мною. Вони жили мою фантазію й сподіванки на те, що поза цим місцем і цим часом існує ще щось. Казки арабських ночей і оповідання джинів розважали мене й не завдали мені ніякої шкоди, бо того, що було в них шкідливого, я просто не розумів. Мені навіть дивно тепер, як міг я знайти час серед важкої праці читати всі ті книжки. Я забував свої маленькі лиха (а вони були великими лихами для мене), бо уявляв своїх улюблених героїв у моєму становищі. Містера і міс Мердстонів я уособлював в негативних персонажах своїх книжок. Жадібно прикипів я до кількох томів подорожей і мандрівок — тепер уже забув, які саме то були книжки. Пригадую, як цілими днями ходив я навколо нашого будинку, озброєний однією з старих колодок для взуття, і вважав себе капітаном королівського британського флоту; мене оточили дикуни і я вирішив продати життя за велику ціну. Капітан ніколи не втрачав своєї гідності, його ніколи не били по вухах латинською граматиною. Не можу цього сказати про себе. Але капітан був капітаном і героєм, не зважаючи на всі граматики всіх мов світу, мертвих і живих.

Це було моєю єдиною й постійною втіхою. Як пригадаю це, відразу постає перед моїми очима картина одного літнього вечора, коли хлопці гралися на кладовищі, а я сидів на ліжку, завзято читаючи. Кожен сусідній тік, кожен ка-

мінь у церкві, кожен фут кладовища перетворювались у моїй уяві на одну з речей, уславлених цими книжками. Я бачив, як мої улюблені герої сходять на паперть церкви, зупиняються біля садової фіртки. Певно знаю, що командор Тренйон зустрічався з містером Піклем у вітальні нашої сільської пивної.

Читач може тепер зрозуміти не гірш за мене, яким я був у той час свого життя.

Одного ранку, зійшовши з книжками під пахвою до вітальні, я знайшов, що у моєї матері вигляд стурбований, у міс Мердстон — вигляд твердий, а містер Мердстон прив'язує щось до батога — гнучкого й довгого батога. Коли я увійшов, він кінчив свою роботу і свиснув батогом у повітрі.

— Кажу вам, Клара, — мовив містер Мердстон, — мене самого теж частенько сікли.

— Авжеж, напевно, — встряла міс Мердстон.

— Звичайно, моя люба Джен, — ледве пролепетала моя мати. — Але... ви думаєте, що це добре вплинуло на Едварда?

— А ви думаєте, що це погано вплинуло на Едварда, Клара? — похмуро перелитав містер Мердстон.

— Ось у чому річ! — сказала його сестра.

На це моя мати спромоглася тільки відповісти:

— Звичайно, моя люба Джен.

Я відчув, що особисто зацікавлений у цій розмові — і збентежено глянув у вічі містерові Мердстону.

— Ну, Деві, — сказав він, зловісно поблискуючи очима, — ти сьогодні мусиш бути значно обережнішим, ніж завжди.

Він іще раз свиснув батогом у повітрі й, закінчивши ці готування, з багатозначним поглядом поклав його біля себе і взявся до книжки.

Такий початок дуже освіжив мою пам'ять. Я відчув, як слова урока вислизують з моєї голови вже не поодинці, не рядок за рядком, а цілими сторінками. Я спробував затримати їх, але вони, коли можна так висловитися, начебто стали на коньки і помчали геть від мене з нестримною швидкістю.

Ми почали погано, а посувалися вперед ще гірше. Я увійшов до вітальні, сподіваючися цього разу якоїсь відзнаки,

бо підготувався дуже добре, та виявилось, що я дуже помилився. Книжка за книжкою збільшували купу помилок. Міс Мердстон твердо пильнувала за нами весь час. І коли ми нарешті підійшли до п'яти тисяч сирів (на цей раз то були батоги, пригадую), мати моя не витримала й розплакалась.

— Клара,—застережливо проказала міс Мердстон.

— Я, здається, не зовсім добре почуваю себе, моя люба Джен,—пробелькотіла моя мати.

Я побачив, як він урочисто підморгнув своїй сестрі, підвівся й виголосив, беручи батого до рук:

— Ну, Джен, навряд чи ми можемо сподіватися, що Клара знесе з цілковитою твердістю турботи й муки, яких Давід завдав їй сьогодні. Це було б героїзмом. Клара дуже зміцніла й виправилася, але навряд чи можемо чекати від неї так багато. Давід, ми з тобою підемо нагору, хлопче.

Коли він вів мене до дверей, мати підбігла до нас.

— Клара! чи ви зовсім здуріли?—перетяла їй шлях міс Мердстон.

Тоді я побачив, як мати моя затулила вуха, і почув її плач.

Він вів мене до моєї кімнати повільно й суворо—я певний, що він відчував насолоду від цього урочистого параду караючого правосуддя—і коли ми увійшли туди, раптом затиснув мою голову руками.

— Містер Мердстон! сер!—кричав я йому.—Не треба! Благаю вас, не треба бити мене! Я намагався вчитися, сер, але я не можу вчитися, коли ви й міс Мердстон дивитеся на мене. Справді, я не можу.

— Ти не можеш, справді, Деві?—перепитав він.—Тож спробуймо.

Він держав мою голову, наче в лещатах, але якось я викрутився й спинив його на момент, благаючи не бити мене. Та тільки на момент спинив я його, бо раптом він ударив мене, і в ту ж мить я схопив руку, що держала мене, стиснув її зубами й прокусив. І тепер, як згадаю це, зуби мені зціплюються.

Тоді він почав мене бити, ніби збирався забити до смерті. Кризь галас, що його вчинили ми, я почув, як хтось

біжить нагору східцями й плаче. То плакала моя мати і Пегготі. Потім він пішов геть. Двері замкнули. А я лежав долі, тремтячи, неначе в пропасниці, побитий і понівечений.

Як добре пригадую,—яка надприродна тиша запанувала в цілому будинку, коли я заспокоївся, а коли біль і гнів почали вщухати, яким грішним тоді почав я себе відчувати!

Довго прислухався я, але не почув жодного звуку. Я підвівся з підлоги й глянув на себе в дзеркальце: обличчя моє було таке опухле й червоне, таке спотворене, що я сам мало не злякався. Рани мої боліли й палали; при кожному русі я не міг утриматися від плачу. Але то були дурниці проти провини, яку я відчував. Можна сказати, що провинна та стискала мені груди важче, ніж найжахливішому злочинцеві.

Почало темніти, я зачинив вікно (майже весь час я лежав головою на підвіконнику, то плачучи, то засипаючи, то очікуючи чогось). Раптом ключ повернувся в замок,—то міс Мердстон увійшла з хлібом, м'ясом і молоком. Ні слова не мовивши, поставила вона їжу на стіл, глянула на мене з зразковою твердістю й пішла геть, замкнувши двері за собою.

Уже давно зовсім стемніло, а я все ще сидів, чекаючи, чи не прийде хтось інший. Переконавшись, що ніхто вже цього вечора не прийде, я роздягся й ліг у ліжку. Тоді я з жахом почав міркувати, що станеться зі мною. Чи я вчинив карний злочин? Чи судитимуть мене, чи надішлють до в'язниці? Чи не загрожує мені шибениця?

Ніколи не забуду, як прокинувся я наступного ранку. Спочатку я почув себе свіжим і веселим, а потім мене приголомшила страшна згадка про вчинене. Міс Мердстон з'явилася знову, коли я ще лежав у ліжку. Вона коротко повідомила, що мені дозволено погуляти в садку півгодини й не більше. По цій мові вона пішла геть, залишивши двері відчиненими, щоб я міг скористатися з даного дозволу.

Так я й зробив, і робив так кожен ранок мого ув'язнення, яке тривало п'ять днів. Коли б я побачив мою матір саму, я, мабуть, упав би на коліна перед нею й про-

сив би пробачити мені. Але протягом усього цього часу я не бачив нікого, крім міс Мердстон. Винятком були вечірні молитви у вітальні. Туди відводила мене міс Мердстон, коли вже всі були на своїх місцях. Там стояв я, юний злочинець, насамоті біля дверей. Звідти мій тюремник відводив мене раніше, ніж підводилися інші. Я помічав лише, що мати трималася якомога далі від мене й відверталася, отож я не міг побачити її обличчя. Бачив я, що рука містера Мердстона була перев'язана бинтом.

Не можу й уявити собі, якими довгими здавалися мені ці п'ять днів. У пам'яті моїй вони тягнуться роками. Пильно прислухався я до всіх звуків у будинку. Ось лунає дзвоник, відчиняються і зачиняються двері, бурмотять голоси, риплять сідці під чиймись ногами... Чую сміх, свист, спів за стінами будинку,—і ці звуки я сприймаю як найсумніші... Години минають якось непевно, а надто вночі, коли я прокидаюся, думаючи, що вже ранок, але раптом усвідомлюю, що родина ще не лягала спати і вся довга ніч ще попереду. Жахливі сні й кошмари... Ранок змінюється днем, день — вечором. Хлопці граються на кладовищі, а я стежу за ними здалека, сидячи в кімнаті й соромлячися висунутися з вікна, щоб вони не знали, що я — в'язень... Так дивно ніколи не чути свого голосу... Іноді, поївши, відчував я себе начебто бадьорим, але миттю зникає це почуття... Якось увечері вийнуло свіжим запахом грози, почався дощ. Дедалі швидше й швидше падали краплі, начебто намагаючися втопити мене у мороці й страху... Здається, все це тривало роки, а не дні,—так живо й міцно відбилося воно в моїй пам'яті.

В останню ніч мого ув'язнення я прокинувся, почувши, що хтось пошепки вимовляє мое ім'я. Я підвівся в ліжку й, простягаючи руки в темряві, сказав:

— Це ви, Пегготі?

Відповіді не було, але незабаром я знову почув своє ім'я, вимовлене таємничим і зляканим тоном. Мені здалося, що я збожеволів, але тут таки я зрозумів, що шепіт лунає крізь замкову щілину.

Я помацки побрів до дверей, притулив губи до замкової щілини й прошепотів:

... я уявляв своїх улюблених героїв ...

До стор. 60

— Це ви, Пегготі, люба?

— Я, дорогий мій Деві,— відповіла вона.— Будьте тихенькі, наче миша, кішка може нас почути.

Я зрозумів, що вона мала на увазі міс Мердстон, і справді вона мала рацію, бо кімната міс Мердстон була поруч моєї.

— Що з мамою, люба Пегготі? Чи дуже вона гнівається на мене?

Пегготі заплакала по той бік замкової щілини, я й собі поплакав, поки вона не відповіла:

— Ні. Не дуже.

— Що зроблять зі мною, Пегготі, люба? Чи ви знаєте?

— До школи... Біля Лондона,— відповідала Пегготі.

Я змушений був попросити її повторити, бо перший раз вона казала мені просто в горлянку: я забув відвернути рот від замкової щілини й притулити натомість вухо.

— Коли, Пегготі?

— Завтра.

— Так от чому міс Мердстон забрала одяг з мого комоду.

(Я забув раніше зазначити, що вона зробила це).

— Так,— шепотіла Пегготі.— У скриню.

— А я побачу маму?

— Так,— шепотіла Пегготі.— Уранці.

Тоді Пегготі щільно притиснулась до замкової щілини й проказала дальші слова з таким почуттям і серйозністю, які навряд чи будьколи чула інша замкова щілина, насмілюся сказати. Після кожного короткого речення нянька моя схлипувала.

— Деві, любий. Я не була вже така близька до вас. Останнім часом, як колись. Це не тому, що я не люблю вас. Я ще більше люблю вас, лялечко моя. Бо так вам краще. І ще заради когось іншого. Деві, серденько, ви слухаєте? Ви чуєте?

— Так... та... та... так, Пегготі!— схлипнув я.

— Серденько мое!— гаряче зашепотіла Пегготі.— Ось що я хочу сказати. Щоб ви ніколи не забували мене. Бо я ніколи не забуду вас. І я піклуватимусь про вашу маму, Деві. Як-колись піклувалася про вас... Я не залишу її...

Прийде день, коли вона щаслива буде покласти свою бідолашну голівоньку... На руки своєї дурної, сварливої, старої Пегготі... І я буду писати вам, любий мій. Хоч я й не професор... І я... я...—Пегготі заходилася цілувати замкову щілину, бо мене цілувати вона не могла.

— Спасибі, люба Пегготі,—сказав я.—О, спасибі, спасибі. Чи обіцяєте ви мені одну річ, Пегготі? Напишіть містерові Пегготі й маленькій Емлі, і місіс Гумідж, і Гему, що я не такий поганий, як вони можуть подумати, і що я їх усіх люблю, а особливо маленьку Емлі. Зробіть це, будь ласка, Пегготі.

Добра душа обіцяла все й ми обидва гаряче поцілували замкову щілину. Я пригадую навіть, що погладив її рукою, ніби то було обличчя моєї чесноі няньки. Потім ми попрощалися. Після цієї ночі в душі моїй почало зростати до Пегготі почуття, яке я не можу досить добре визначити. Вона не заступила місце моєї матері; ніхто не міг би зробити цього. Але вона знайшла певний притулок у моему серці, до неї відчував я тепер щось таке, чого ніколи не відчував до жодної іншої людської істоти. Щось смішне було в цьому почутті. Та коли б вона померла, я не знаю, що б я робив, як би переніс я цю трагедію.

Вранці міс Мердстон з'явилася, як і завжди, і оголосила, що мене посилають до школи. Це не було вже для мене такою новиною, як вона гадала. Вона повідомила також, що я маю зійти до вітальні й там поснідати. Там я знайшов свою матір; щоки її були дуже бліді, а очі—червоні. Я впав у її обійми й від усього серця попросив пробачення.

— О, Деві!—сказала вона.—Як міг ти завдати болю тому, кого я люблю? Спробуй виправитися, благаю тебе, виправся! Я прощаю тобі. Але я так сумую, Деві, що такі погані почуття в твоєму серці.

Вони переконали її, що я був попсованим хлопцем, і вона більше журилася про це, ніж про мій від'їзд. Боляче відчув я це. Я спробував з'їсти свій прощальний свіданок, але сльози капали на бутерброд і збігали в чай. Іноді мати поглядала на мене, але відразу ж відводила очі до пильної міс Мердстон і починала дивитися вниз або вбік.

— Сундук мастера Копперфільда готовий,— оголосила міс Мердстон, коли біля воріт почувся стукіт коліс.

Я сподівався побачити Пегготі, але то не вона була. Ні вона, ні містер Мердстон так і не з'явилися. Мій давній знайомий візник стояв у дверях. Сундук віднесли до його візка.

— Клара,— застережливо мовила міс Мердстон.

— Я готова, моя люба Джен!— відповіла моя мати.— Прощай, Деві. Тебе виряджають звідси для твого власного блага. Прощай, дитинко моя. На канікули ти повернешся додому і будеш тоді кращим хлопцем.

— Клара!— повторила міс Мердстон.

— Авжеж, моя люба Джен,— сказала мати, тримаючи мене.— Я прощаю тобі, мій любий хлопчику. Благослови тебе бог.

— Клара!— повторила міс Мердстон.

Міс Мердстон була така ласкава, що супроводила мене до візника і в дорозі висловила сподіванку, що я спокутую свої гріхи раніше, ніж прийду до поганого кінця. Я сів у візок, і лінкуватий кінь знову повіз нас.

РОЗДІЛ V

МЕНЕ ВИРЯДИЛИ З РІДНОГО ДОМУ

Ми від'їхали вже, мабуть, з півмилі, і моя хустинка була вже зовсім мокра, коли раптом візник став.

Виглянувши з візка, я побачив, на моє здивовання, що Пегготі вискочила з рівчака й залазить у візок. Вона схопила мене в обійми й притиснула до свого корсета, поки мій ніс не заболів від потисків, хоча це я помітив не тоді, а лише потім — коли ми від'їхали. Ні слова не говорила Пегготі. Звільнивши одну руку, вона запустила її аж до ліктя в кишеню, витягла звідти кілька згортків з печивом, які напхала мені в кишені, і гаманець, що його вона поклала мені в руку; але ні слова не сказала вона. Знову стиснувши мене обома руками, вона викараскалася з візка й побігла геть. Здається мені, що на вбранні її не лишилося жодного гудзика. Я підібрав один із них і довго зберігав його на пам'ять.

Візник подивився на мене, ніби запитуючи, чи повернеться вона. Я похитав головою й сказав, що, мабуть, ні.

— Тоді, рушай! — гукнув візник лінкуватій шкапі, яка й рушила за наказом.

Під цей час я вже наплакався доскоchu і почав думати, чи є рація плакати далі. Аджеж ні капітан британського флоту його величності, ні хтось інший із моїх героїв, скільки я міг пригадати, ніколи не плакали в таких випадках. Візник побачив мої вагання й висловив думку, що не завадило б покласти мою хустинку на спину коняці — висушитися. Я подякував йому й погодився. Якою маленькою здавалася моя хустинка на шкапиній спині.

Тепер я мав час вивчити, що лежало в гаманці. То був

твердий шкіряний гаманець з застібкою, лежали в ньому три блискучих шилінги, що їх Пегготі мабуть спеціально виполірувала крейдою. Але найдорогоціннішим у ньому були дві монети по півкрони, загорнуті в клапоть паперу, на якому написано було рукою моєї матері: „Для Деві на знак моєї любові“. Це так зворушило мене, що я попросив візника знову дати мені хустинку. Але той сказав, що краще мені обійтися без неї. Я вирішив, що він має рацію, витер очі руками й утримався від плачу.

Це було таки краще. Щоправда, час від часу я починав був схлипувати. Від'їхавши трохи далі, я спитав візника, чи везтиме він мене всю дорогу.

— Всю дорогу, куди? — спитав візник.

— Туди, — сказав я.

— Куди це туди? — спитав візник.

— Біля Лондона, — сказав я.

— Та ця шкапа, — відповідав візник, смикаючи віжкою, — здохне, як свиня, перш ніж пройде половину дороги.

— Отже, ви йдете тільки до Ярмута? — перепитав я.

— Атож, — відповідав візник. — А там я вас посадовлю в поштову карету, а поштова карета відвезе вас куди треба.

Така промова була досить довга для візника (звали його містер Баркіс), бо він був, як я вже зазначав у попередньому розділі, чоловіком флегматичним і аж ніяк не балакучим. На знак пошани я запропонував йому один пиріг, що його він поглинув мигцем, наче слон; при чому на його великому обличчі з'явилося не більше виразу, ніж на обличчі слона.

— Це вона їх пече? — спитав містер Баркіс, схиляючися наперед і держачи руки на колінах.

— Ви про Пегготі говорите, сер?

— Ага! — буркнув містер Баркіс. — Про неї!

— Так. Вона пече нам пиріжки і пирожне робить.

— Та невже? — сказав містер Баркіс.

Він розтулив рота, нібито збираючися засвистіти, але не свиснув. Він пильно вдивлявся у вуха коняці, ніби побачивши там щось нове. Отак сиділи ми досить довго.

— То ж вона пече, — мовив нарешті містер Баркіс, — усі пиріжки з яблуками, і вміє пирожне робити?

Я відповідав, що це безперечний факт.

— Гаразд. Ось що я вам скажу, — заявив містер Баркіс. — Ви, мабуть, писатимете до неї?

— Я напевно напишу їй, — підтвердив я.

— Ага! — сказав він, помалу повертаючи до мене зір. — Гаразд. Як будете їй писати, то, може, не забудете сказати, що Баркіс сватається. Не забудете?

— Що Баркіс сватається? — повторив я, нічого не підозрюючи. — Це й усе?

— Егеж, — задумливо відказав він. — Егеж. Баркіс сватається.

— Та ви ж завтра знову будете в Блендерстоні, містер Баркіс, — сказав я, трохи здригаючися від думки, що я буду вже далеко від цього міста, — і зможете ще краще передати самі ваші слова.

Але він відкинув цю думку, рішуче хитнувши головою і знову підкріпив свою попередню просьбу, суворо повторюючи:

— Баркіс сватається. Ось і все.

Я з охотою погодився зробити йому цю послугу. Чекаючи карети в готелі у Ярмуті цього вечора, я здобув аркуш паперу й чорнильницю і написав такого листа до Пегготі:

„Моя любя Пегготі! Я прибув сюди живий і здоровий Баркіс сватається. Перекажіть мамі, що я її люблю. Завжди ваш.

P. S. Він каже, що саме оце й треба вам написати — Баркіс сватається“.

Коли я відповів згодою на просьбу містера Баркіса, він поринув у цілковиту мовчанку. Я почував себе зовсім стомленим усіма подіями цього дня, влаштувався на якомусь мішку у повозці й заснув. Я проспав здоровим сном аж до Ярмута. З двору корчми, до якої ми заїхали, місто це здалося мені зовсім новим і незнайомим. Я навіть утратив надію зустрітися з кимсь із родини містера Пегготі, може, навіть із самою маленькою Емлі.

Поштова карета стояла у дворі, виблискуючи на сонці, але коней ще не видно було. Здавалося, що карета ніколи не поїде до Лондона. Подумавши це, я заходився мірку-

вати про те, що, зрештою, станеться з моїм сундуком, що його містер Баркіс залишив на бруку у дворі (сам візник поїхав кудись поставити свою коняку). Коли я міркував про те, що станеться зі мною, раптом якась леді виглянула з венеціанського вікна, де висіло кілька курчат та шматки м'яса, і сказала:

— Це — маленький джентльмен із Блендерстона?

— Так, мадам, — відгукнувся я.

— Ваше ім'я? — спитала леді.

— Копперфільд, мадам, — відповідав я.

— Не буде діла, — відказала леді. — Тут не замовляли обіду ні для кого з таким прізвиськом.

— А для хлопця з прізвиськом Мердстон, мадам? — спитав я.

— Якщо ви мастер Мердстон, — сказала леді, — то чого це вам треба було називати спочатку інше прізвисько?

Я пояснив їй стан речей. Леді смикнула дзвоник і гукнула:

— Вільям! Проведіть до їдальні.

Із кухні в протилежному кутку двору вискочив лакей, він, мабуть, дуже здивувався, що це тільки мене треба провести до їдальні.

То була довга велика кімната, на стінах якої висіло кілька великих географічних карт. Навряд чи почув би я себе більше збентеженим, коли б опинився серед справжніх чужих країн. Я ледве наважився присісти, держачи капелюх в руці, у кутку біля дверей. Побачивши, що лакей кладе на стіл скатертину спеціально для мене і ставить посуд, я, мабуть, увесь почервонів від збентеження.

Він приніс мені кілька баранячих котлеток з гарніром і з таким гнівним поглядом зняв кришки з судків, що я злякався, чи не образив його чимсь. Але він дуже підбадьорив мене, поставивши стілець біля стола й привітно гукнувши:

— Ну, шестифутовий! Гайда сюди!

Я подякував і сів край столу. Але мені дуже важко було орудувати ножом і виделкою, бо він стояв напроти мене, суворо поглядаючи. Щоразу, зустрічаючися очима з його зором, я жахливо червонів. Подаючи мені другу котлету, він сказав:

— Є для вас півпінти пива. Хочете зараз?

Я подякував і сказав:

— Так.

Тоді він вилив пиво з глечика у великий кухоль і підняв його проти світла. Прекрасно вигравало воно.

— Ой лихо! — сказав він. — Добрячий кухоль, чи ж не так?

— Здається, добрячий, — відповів я, усміхаючись.

Я дуже зрадив, побачивши, що він такий задоволений. Обличчя його було прищувате, очі весь час підморгували, а волосся стирчало на всі боки. Він стояв, підпершись однією рукою, а в другій — держав кухоль проти світла і дуже приязно поглядав на мене.

— Був тут один джентльмен учора, — почав він, — зловнений джентльмен, на ім'я Топсойер... Мабуть ви чули про нього.

— Ні, — сказав я, — не думаю...

— У бриджах і в гетрах, з широким брилем, у сірому пальті, щоки в ластовинні, — вів далі лакей.

— Ні, — сказав я безпорадно, — я не мав приємності...

— Він увійшов сюди, — сказав лакей, поглядаючи на кухоль, — замовив склянку цього пива... будьщо хотів він його... Я казав йому, що не слід... Випив і впав мертвий. Воно було занадто міцне для нього. Не слід було йому пити, факт.

Я був дуже вражений звісткою про цей сумний випадок і сказав, що, мабуть, краще мені випити трохи води.

— Та бачите, — сказав лакей, усе ще поглядаючи на пиво й заплющивши одне око, — наші хазяї не люблять, щоб залишали речі, які замовляли. Це їх ображає. Але я вип'ю, якщо хочете. Я звик до нього, а звичка — це все. Сподіваюся, що це мені не дуже багато шкоди завдасть, коли я тільки закину голову назад і поглину його швидко. Пити?

Я відповідав, що він дуже прислужиться мені, якщо вип'є, коли тільки думає, що це буде безпечно для нього, але хай ні в якому разі не робить цього, якщо воно пошкодить йому. Коли він умить вихилив кухоль, я страшенно злякався, що його спіткає доля бідолошного містера

Топсойера. Але лакей навіть не поточився. Навпаки, питво начебто підбадьорило його.

— А що тут стоїть? — спитав він, тикаючи виделкою в мою тарілку. — Чи не баранячі котлети?

— Баранячі котлети, — підтвердив я.

— О, боже мій! — вигукнув він. — Я й не знав, що то баранячі котлети. Аджеж баранячі котлети — найкраща річ, щоб знешкодити поганий вплив цього пива. Хіба ж це не щасливий збіг обставин?

Отож він схопив однією рукою котлетку, а другою картоплину і з'їв їх з чудовим апетитом, на моє велике здивовання. По тому він узяв другу котлетку й другу картоплину; а після цього — ще одну котлетку й ще одну картоплину. Коли ми з ним поїли, він приніс мені пудинг і поставив його передо мною. Деякий час він задумливо перетравлював їжу.

— Як подобається вам пиріг? — сказав він, підводячись.

— Це пудинг! — відповідав я.

— Пудинг! — вигукнув він. — Та й справді, боже мій, це таки пудинг. Що? — вів він далі, — ви ж не збираєтесь сказати, що це пудинг із битого тіста?

— Так, це він і є.

— Та слухайте, пудинг із битого тіста, — крикнув він, беручись за столову ложку, — це мій улюблений пудинг. Хіба ж це не щасливий збіг обставин? Ану, малий, побачимо, хто швидше впорається.

Звичайно, лакей упорався швидше. Іноді мені здавалося, що я випереджаю його. Але що значила моя чайна ложка проти його столової ложки, моя швидкість — проти його швидкості, мій апетит — проти його апетиту? Після першого куска я переконався, що не маю ніяких шансів випередити його. Ніколи не бачив я, щоб хтось так усолоджувався пудингом, як він. Коли нічого вже не лишилося, він весело зареготався.

Побачивши, що з нього такий добрий приятель і товариш, я наважився попросити перо, чорнило й папір, щоб написати листа до Пегготі. Він не тільки негайно привіс це, але ласкаво дивився мені через плече, поки я писав листа. Коли я закінчив, він спитав мене, до якої школи я їду. Я відповів:

— Біля Лондона, — більше нічого я не знав.
— Ой лишенько, — зажурився він, — який жаль!
— Чому? — спитав я.

— О боже, — сказав він, похитуючи головою, — саме в тій школі вони поламали хлопцеві ребра... два ребра... то був маленький хлопчик. Було йому... стривайте... скільки вам приблизно років?

Я сказав, що мені вісім з половиною.

— От саме стільки ж і йому було, — сказав він. — Йому було вісім років і шість місяців, коли вони зламали йому перше ребро. Вісім років і вісім місяців було йому, коли зламали друге ребро й покінчили з ним.

Я не міг приховати від себе і від лакея, що то був неприємний збіг обставин, і спитав, як це зробили. Відповідь його не дуже підбадьорила мене, бо складалася вона з одного похмурого слова:

— Били.

Ріг кондуктора поштової карети проревів саме вчасно. Я підвівся й нерішуче спитав, витягши з кишені гаманця, чи маю я щось сплатити.

— Аркуш паперу для листа, — відповідав він. — Чи ви колись купували аркуш паперу для листа?

Я щось не пригадував.

— Це дорога річ, — сказав він, — бо податки великі; три пенси. Ось як обкладають нас податками в цій країні. Більш нічого, крім чайових. Про чорнила не будемо говорити. Я на цьому втрачаю.

— Скільки ви... скільки я... скільки слід мені було б... скільки треба було б заплатити на чай, наслідуюся спитати? — пробелькотів я, зашарившись.

— Коли б я не мав родини, а ця родина не хворіла б на вітряну віспу, — сказав лакей, — я не взяв би й шести пенсів. Коли б я не підтримував стареньку матір та ще улюблену сестру, — тут лакей почав дуже хвилюватися, — я не взяв би й шеляга. Коли б я служив на хорошому місці, і зі мною тут добре поводитися б, я сам просив би вас прийняти подаруночок, але не брав би від вас. Та я живу у розбитій халупі... сплю на вугіллі, — тут лакей зашшовся сльозами.

Мене дуже зворушили його нещастя, і я відчув, що кожен дарунок, менший за дев'ять пенсів, був би просто образою. Тому я дав йому один із моїх блискучих шилінгів. Він узяв гроші з превеликою подякою і відразу помацав їх великим пальцем, щоб переконатися, чи не фальшиві вони.

Я дуже зніяковів, коли побачив, сівши в карету, що всі гадали, ніби я з'їв увесь обід без будьчєї допомоги.

— Пильнуйте цієї дитини, Джордж, бо вона може луснути!

Я зрозумів це, почувши, як леді у венеціанському вікні сказала кондукторові:

— Пильнуйте цієї дитини, Джордж, бо вона може луснути!

Служниці вискочили з дверей і, сміючися, дивилися на мене, як на юне диво. Мій бідолашний друг, лакей, який тепер начебто забув про своє лихо, не був, здається, аж ніяк стурбований цим. Навпаки, він безсоромно приєднався до загального сміху. Коли я раніше мав якісь сумніви щодо нього, то тепер вони відродилися. Але, як дитина, я був довірливий і покладався на дорослих (дуже

шкодую, що дорослі завжди здаються дітям мудрим). Тому навіть і тоді я не мав серйозного недовір'я до нього.

Мушу визнати, що дуже неприємно було мені так неза-служено стати предметом жартів кучера й кондуктора. Вони казали, що карета посувається важко, бо я в ній сиджу, і що краще було б мене відрядити вантажною фу-рою. Оповідання про мій удаваний апетит миттю облетіло всіх пасажирів і дуже звеселило їх. Вони запитували мене, чи платитимуть за мене в школі як за двох братів чи як за трьох. Всю дорогу розважалися вони подібними приємними жартами. Найгірше було те, що я соромився їсти, і що після легенького обіду я мав лишатися голодним усю ніч (поспішаючи, я забув свої пироги в готелі). Так воно й було. Коли ми зупинилися повечеряти, я не наважився ні-чого спитати собі, хоч мені й дуже хотілося. Сівши біля каміна, я казав, що нічого не хочу. Та й це не врятувало мене від жартів. Хрипкоголосий джентльмен з грубим обличчям, який поглинав їстівне майже всю дорогу, крім того часу, коли смоктав питво з пляшки, сказав, що я подібний до боа-констріктора, який за один раз з'їдає пор-цію на довгий час. По цій мові він моментально почав уминати варену яловичину.

Ми вирушили з Ярмута о третій годині вдень і мали прибути до Лондона щось о восьмій годині наступного ранку. Був погожий літній вечір. Ми проїздили селом, і я уявляв собі, якими виглядають хати всередині, що роблять мешканці. Хлопчаки бігли за нами й чіплялися з ре-а я розмірковував, чи живі їхні батьки, чи щасливі вони. Багато про що думав я, але весь час думки мої поверта-лися до того, в яке місце їду я. Жахливі то були думки. Іноді, пригадую, повертався я думкою додому й до Пег-готі. Я намагався пригадати, яким добрим хлопчиком був я перед тим, як укусив містера Мердстона. Здавалося мені, що трапилося це віки тому.

Ніч була не такою приємною, як вечір, бо похолодшало. Я сидів стиснутий між двома джентльменами — хрипкого-лосим і іншим. Засипаючи, вони мало не розчавили мене. Іноді вони так боляче стискували мене, що я не міг утри-матися від крику:

— О, будь ласка!

Вони незадоволено прокидалися. Напроти мене сиділа літня леді у великому хутрянному манто; у темряві скидалася вона більше на копицю сіна, ніж на леді, так загорнулася вона в манто. Ця леді везла з собою кошик і не знала, що робити з ним. Нарешті, їй спало на думку, що ноги в мене короткі, а тому кошик можна поставити під мене. Дуже мучив мене цей кошик, я почував себе зовсім нещасним. Та варт мені було хоч трохи ворухнутися, як посуд у кошику починав дзвеніти, а леді люто штовхала мене ногою, говорячи:

— Ну, хоч би ви не совалися! Ваші кістки, мабуть, досить молоді. Авжеж!

Нарешті, зійшло сонце і сон моїх супутників полегшав. Не можна й змалювати труднощів, які переборювали вони вночі, жахливо зітхаючи й хропучи. Що вище підбивалося сонце, то легше ставало їм спати, і помалу вони один по одному прокинулися. Мене дуже здивувало, пригадую, що кожен із них намагався удати, ніби зовсім не спав. Ще й тепер дивує це мене, бо я часто бачив, що з усіх людських слабостей людина найменше схильна визнавати, що заснула в поштової кареті. Так і не можу зрозуміти цього.

Не треба й розповідати, яким чудовим містом здався мені Лондон здалека, як уявив я собі пригоди своїх улюблених героїв там, як вирішив я, що в Лондоні більше див і лиха, ніж у всіх містах світу. Помалу наближалися ми до нього, і вчасно прибули до корчми в районі Уайтчепель. Не пригадую чи то був „Синій бик“, чи „Синій ведмідь“. Та пам'ятаю, що було щось синє, і подоба його намальована була на задку карети.

Кондуктор глянув на мене, сходячи на землю, і проказав на двері контори:

— Чи жде тут хтось юнака, записаного під ім'ям Мердстона, з Блендерстона, графство Суффольк? Цей юнак має чекати, поки за ним прийдуть.

Ніхто не відповідав.

— Спитайте про Копперфільда, будь ласка, сер, — сказав я, безнадійно поглядаючи вниз.

— Чи жде тут хтось юнака, записаного під ім'ям Мерд-

стона, з Блендерстона, графство Суффольк. Цей юнак носить також ім'я Копперфільда і має чекати, поки за ним придуть! — сказав кондуктор. — Гей! Чи жде хтось його?

Ні. Ніхто не ждав мене. Я стривожено оглянувся навкруги, але запитання кондуктора не зробило ніякого враження на присутніх, крім одного чоловіка в гетрах, який порадив начепити мені нашійник і прив'язати мене в стайні.

Принесли драбину, і я зійшов наниз слідом за тою леді, що скидалася на копицю сіна; я не наслідуювався й ворухнутися, поки не забрали її кошик. Тим часом усі пасажери залишили карету, незабаром віднесли багаж, коней відвели ще раніше, і ось кілька слуг відкотили карету набік. Та все ще ніхто не з'являвся за вкритим курявою юнаком із Блендерстона, графства Суффольк.

Я був самотніший, ніж Робінзон Крузо, бож самотності Робінзона Крузо не міг ніхто бачити. Відвідав я контору і, на запрошення клерка, пройшов за конторку й сів на терези, що на них важили багаж. Поки сидів я, дивлячися на згортки, пакунки й книжки, вдихаючи запах стайні (назавжди відтоді цей запах пов'язаний для мене з тим ранком), — цілий похід найжахливіших думок почав марширувати в моїй голові. А що, коли ніхто не прийде за мною, то як довго згодяться вони держати мене тут? Чи держатимуть вони мене, поки я не витрачу сім шилінгів? Чи муситиму я спати вночі в одному з дерев'яних ящиків, серед багажу, і митися біля насоса надворі вранці; чи може мене виганятимуть кожної ночі й дозволятимуть тільки приходити чекати посланця, коли вранці відчинять контору? А що, коли тут нема ніякої помилки, і містер Мердстон вирішив просто таким способом позбутися мене, що тоді мені робити? Коли вони й дозволять мені лишатися тут, поки не витрачу своїх семи шилінгів, то я не можу сподіватися на дозвіл лишатися тут, як почну вмирати з голоду. Це було б явно незручно й неприємно для відвідувачів, та ще й зобов'язало б хазяїв „Синього бика“ чи „Синього ведмеда“ ризкувати витратами на похорон. Коли б я подався геть і спробував пішки повернутися додому, то чи міг я сподіватися пройти такий великий шлях і чи міг я бути певний у будькому, крім Пегготі,

Навіть коли б я дійшов додому? Може, розшукати найближчих представників влади й запропонувати свої послуги, як солдата чи моряка? Та ні, я був занадто малий і, мабуть, вони не взяли б мене. Ці думки й ще сотні подібних думок кидали мене в жар, я тремтів від поганих передчуттів. У самий розпал цієї пропасниці якийсь чоловік увійшов і прошепотів щось клеркові. Той зняв мене з терезів і передав прибулому, ніби я був зважений, куплений, виданий покупцеві й оплачений.

Виходячи з контори, рука - в - руку з цим новим знайомим, я потайки глянув на нього. То був худорлявий, блідий молодий чоловік, з запалими щоками й з підборіддям майже таким чорним, як у містера Мердстона; але на цьому схожість і кінчалася, бо бакенбарди його були збриті, а волосся — не блискуче, зате брудне й скуйовджене. Він одягнений був у чорний костюм, теж досить брудний і помятий, рукава й холоші якого були досить короткі. Його білий галстук був не зовсім чистий. Я не думав і не думаю, що цей галстук був єдиною білизною, яку він носив, але то була єдина білизна, яку він показував, або про яку можна було хоч догадатися.

— Ви — новий хлопчик? — спитав він.

— Так, сер, — відповідав я.

Принаймні, так я гадав. Я не знав цього напевно.

— Я один із вихователів Салем - Гауза, — сказав він.

Я уклонився йому й сповнився побожного остраху. Я так соромився натякати на таку рядову річ, як мій сундук, ученому й вихователеві Салем - Гауза, що ми пройшли чималеньку відстань від двору, поки я насмілювався зауважити це. Ми повернулися після того, як я несміливо зауважив, що сундук може стати мені потім у пригоді. Вихователь сказав клеркові, що візник має приїхати по сундук увечері.

— Пробачте, сер, — сказав я, коли ми відійшли на ту ж відстань, що й раніше. — Це далеко?

— Біля Блекгідза, — відповідав він.

— А це далеко, сер? — збентежено перепитав я.

— Далеченько, — сказав він. — Ми потім поїдемо каретою. Щось із шість миль.

Я почував себе таким кволим і стомленим, що сама навіть думка про шестимильну прогулянку пішки лякала мене. Я наважився сказати йому, що нічого не їв цілу ніч і що коли б він дозволив мені купити щось поїсти, то я був би дуже зобов'язаний йому. Це його начебто здивувало — пригадую, він зупинився й глянув на мене — потім, поміркуювавши деякий час, сказав, що хотів завітати до однієї старої особи, яка живе поблизу, і що найкраще мені було б купити трохи хліба, або ще чогось корисного, і поспідати в її будинку, де ми зможемо дістати трохи молока.

Отож ми зазирали у вікно пекарні, я вказав на кілька сортів хліба, але вихователь не схвалював мого вибору, нарешті ми вибрали добрий шматок сірого хліба, який коштував мені три пенси. Потім у бакалійній крамничці ми купили яйце й кусок строкатої шинки; мені здалося, що я дістав багато здачі з другого свого блискучого шилінга, а тому я визнав Лондон дуже дешевим місцем. Заготувавши провіант, ми рушили крізь страшенний гамір і галас, який неймовірно приголомшив мене. Пішли ми через міст, що, без сумніву, був Лондонським Мостом (здається, вчитель навіть пояснив мені це, але я майже спав), аж поки не дісталися до будинку старої особи, що становив частину якоїсь богадільні; зрозумів це я зовнішнього вигляду будинку й з напису на воротях, як і повідомляв, що богадільня ця збудована для двадцяти п'яти бідних жінок.

Вихователь із Салем-Гауза відчинив одну з кількох маленьких чорних дверей. Ми увійшли в хатинку однієї бідної старої жінки, яка саме тоді роздмухувала вогонь, щоб нагріти воду в казанку. Побачивши вихователя, стара, припинила роботу, поклала міхи на коліна й, здається мені, ролепетала:

— Мій Чарлі!

Але, уздрівши мене, вона підвелася й, потираючи руки збентежено й незграбно спробувала проробити реверанс.

— Чи можете ви приготувати цьому юному джентльменові його снідачок? — спитав вихователь із Салем-Гауза.

— Чи можу я? — сказала стара. — Таки можу, начебно!

— Як відчуває себе сьогодні місіс Фіббітсон? — спитав

вихователь, глянувши на другу стару жінку, що сиділа у великому кріслі перед вогнем. Жінка ця являла собою таку купу дрантя, що я й до цієї години вдячний, що помилково не сів на неї.

— Ах, їй дуже погано, — відповідала перша стара жінка. — Сьогодні — один з її поганих днів. Коли б вогонь загас чомусь, так вона, мабуть, теж загасла б і ніколи більше не повернулася б до життя.

Я й собі глянув на неї. Хоч день був теплий, але вона начебто не думала ні про що, крім вогню. Мені здалося, що вона ревнувала вогонь навіть до казанка. Маю підстави гадати, що її розгнівало те, що вогонь змушений був варити для мене яйце й смажити шинку. Бо я бачив на власні очі, як вона погрожувала мені кулаком, коли пророблялися ці кулінарські операції й ніхто більше не дивився на неї. Сонячне проміння прохоплювалося крізь віконце, але вона повернулася своєю власною спиною й спинкою крісла до сонця, загороджуючи вогонь, ніби то вона ревно підтримувала тепло у вогні, а не вогонь підтримував її тепло. Дуже недовірливо стежила вона за полум'ям. Готування мого сніданку кінчилося, вогонь запалав дужче, і стара так звеселилася, що голосно розсміялася. Дуже немелодійний сміх у неї був, мушу сказати.

Я взявся за свій сірий хліб, яйце й шматок шинки, що до них приєднали кухоль молока, і почав розкішний бенкет. У самому розпалі цього бенкету, стара звернулася до вихователя:

— Ви взяли з собою флейту?

— Так, — відказав він.

— Заграйте на ній, — благально мовила стара. — Заграйте!

Тоді вихователь засунув руку за обшлаг свого сюртука й витяг флейту, розділену на три куски, згвинтив її і негайно почав грати. У мене лишилося вражіння, після багатьох років міркування про це, що ніколи ніхто в світі не грав гірше. Звуки ці були найжахливіші з усіх тих, які будьколи пророблялися всіма природними й штучними засобами. Не знаю, що то був за мотив, — коли взагалі було щось подібне в його грі, в чому я маю великі сумніви, —

але вплив цієї музики на мене був такий, що, поперше, я почав згадувати всі свої лиха, аж поки не зміг стримати своїх сліз; потім я втратив апетит і нарешті мені так захотілося спати, що я мимоволі заплющив очі. Очі мої заплющувалися дедалі щільніше, я почав куняти... Все пливе передо мною в якомусь тумані. У тумані пливе маленька кімнатка, з відкритим буфетом у кутку і з твердими стільцями; у тумані — маленька драбина, що веде до кімнати нагорі, і три пав'ячі пера, що висять над каміном — пригадую, як, увійшовши туди, я подумав, як би здивувався павич, коли б знав, що за доля судилася його оздобі... Я куняю, я засипаю. Звуки флейти зникають, натомість чую я рипіння коліс поштової карети, і знову подорожую. Карета підстрибує, раптом прокидаюся, знову чую звуки флейти, вихователь із Салем-Гауза сидить, схрестивши ноги, і журна грає, а стара з захватом слухає його. Ось і вона зникає в тумані, зникає в тумані й він, зникає в тумані все, нема вже ні флейти, ні вихователя, ні Салем-Гауза, ні Давіда Копперфільда, — нічого, крім важкого сну.

Мабуть мені приснилося, що стара в той час, як він дмухав у цю нещасну флейту, в екстазі все ближче підходила до нього, потім схилилася над спинкою його стільця й любовно обняла його шию, а він на момент зупинив свою гру. Я був тоді чи зараз після того у якомусь середньому стані — і спав і слухав в один час. Коли він закінчив — мені просто неймовірним здалося, що нарешті він припинив гру — я побачив і почув, як ця сама стара спитала місіс Фіббітсон:

— Хіба ж це не чудово?

А місіс Фіббітсон відповіла на це:

— Авжеж, авжеж! — і кивнула головою в бік вогню. Я підозрюю, що саме вогневі завдячувала вона цю музику.

Я, мабуть, довгенько куняв, за той час вихователь із Салем-Гауза знову розгвинтив свою флейту на три частини, поклав їх за борт сюртука й потім пішов зі мною геть. Дуже швидко ми зустріли карету й сіли на її дах. Але я так смертельно хотів спати, що при першій же зупинці мене поклали всередину, де не було пасажирів. Там я міцно спав, поки не побачив, що коні поволі тягнуть карету

на крутий пагорок між зеленими деревами. Карета зупинилася, прибувши на кінцеву станцію.

Ми з вихователем пройшли коротку відстань до Салем-Гауза. Цей дім був оточений високим муром і вигляд мав дуже похмурий. Над ворітьми в цьому мурі висіла дошка з написом „Салем-Гауз“. Ми подзвонили, і крізь ґрати у воротах на нас глянуло сердите обличчя; коли ворота розчинились, я побачив, що обличчя це належить дебелому чоловікові з бичачою шиєю, дерев'яною ногою, опуклими висками й коротко обстриженим волоссям на голові.

— Новий хлопчик, — сказав вихователь.

Чоловік на дерев'яній нозі окинув мене всього поглядом — це не забрало багато часу, бо я був істотою невеликою — замкнув ворота за нами і витяг ключ із щілини. Ми пішли до будинку, серед темних дерев. Раптом чоловік на дерев'яній нозі гукнув моєму супутникові:

— Галло!

Ми оглянулися. Він стояв перед дверима своєї маленької сторожки, держачи пару черевиків у руці:

— Ось! Швець заходив, — сказав він, — коли вас не було, містер Мелл. Він каже, що не може їх більше полагодити. Тут і шматка колишніх черевиків не лишилося. Він дивувався, що ви сподіваєтесь полагодити це.

По цій мові він жбурнув черевики містерові Меллу. Той відійшов на кілька кроків назад, щоб підняти їх, і дивився на них (дуже розпачливо, побоююсь) увесь час, поки ми йшли. Тоді я помітив уперше, що черевики на ньому були ще гірші й карпетки подралися в одному місці.

Салем-Гауз являв собою квадратну цегляну будову з флігелями, вигляд він мав голий і непривітний. Навкруги було напрочуд тихо. Я сказав містерові Меллу, що, мабуть, хлопці пішли кудись, але він начебто здивувався, що я не знаю, що був час канікул. Всі хлопці роз'їхалися по домівках. Містер Крікль, власник закладу, відпочивав на морському березі з місіс і міс Крікль. А мене послали сюди в час канікул на знак кари за мій злочин. Усе це він пояснив мені на ходу.

Я глянув на шкільний клас, куди він привів мене. Здався цей клас мені самим пустинним і занедбаним місцем

у світі. І тепер бачу його. Довга кімната, з трьома довгими рядами парт і шістьма рядами лав. По стінах понатикані цвяхи для капелюхів і грифельних дощок. Уривки старих зошитів укривають брудну підлогу. Кілька коробок для шовковичних черв'яків, зроблені теж із зошитів, валялись по партах. Дві бідолашні білі мишки, залишені своїм власником, бігають вниз і вгору у курному замку, зробленому з картону й дроту; своїми червоними оченятами вони шукають в усіх кутках чогось їстівного. Пташка в клітинці, трохи більшої розмірами за її саму, похмуро то злітає на жердинку в два фути заввишки, то зстрибує звідти, але вона не співає й не щебече. Якийсь дивний нездоровий запах проймає кімнату — ніби дух пліснявого бархату, гнилих яблук чи зотлілих книжок. Навряд чи більше чорнила було б розлито по цій кімнаті, коли б вона не мала покрівлі й небеса ляляли б чорнило замість дощу, снігу й граду протягом усіх п'ятьох років.

Містер Мелл залишив мене, понісши свої неполагоджені черевики нагору. Я поволі почвалав до іншого кінця кімнати, спостерігаючи всі ці речі. Раптом я наштотхнувся на картонний плакат, який лежав на парті. На плакаті цьому були старанно написані такі слова: „Бережіть ся! Кусається!“ Я негайно сховався за парту, бо гадав, що там ховається, принаймні, великий пес. Але хоч як пильно обдивлявся навкруги, не міг побачити нічого подібного. Я все ще шукав цю страшну істоту, коли містер Мелл повернувся і спитав, що я роблю.

— Прошу прощення, сер, — сказав я, — я шукав собаку.

— Собаку? — спитав він. — Яку собаку?

— А хіба то не собака, сер?

— Яка така собака?

— А та, що її треба берегти ся, сер; що кусається?

— Ні, Копперфільд, — похмуро сказав він, — то не собака. То хлопчик. Я маю вказівки, Копперфільд, повісити цей плакат вам на спину. Мені дуже сумно почати цим знайомство з вами, але я повинен зробити це.

Тут він нахилив мене й прив'язав плакат, зроблений спеціально для цієї мети, мені на плечі, наче торбу. І куди б я не йшов після цього, я мав утіху носити його.

Ніхто не може уявити собі, щб вистраждав я через цей плакат. Чи міг мене бачити хтось, чи ні, — все одно мені завжди здавалось, що хтось читає його. Не міг я знайти порятунку й тоді, коли обертався й бачив, що нікого нема ззаду. Бо завжди мені здавалося, що тепер за спиною хтось є. Жорстокий чоловік на дерев'яній нозі додав ще більше лиха до моїх страждань. Він був тут владою, і тільки було побачить, що я притуляюся до дерева, стіни чи будинку, як уже реве за дверей своєї сторожки:

— Галло, ви, сер! Копперфільд! Покажіть цей ваш значок, абож я напишу скаргу на вас!

За майданчик для ігор правив голий, гравієм укритий, двір, що на нього виходили задній фасад будинку й службові приміщення. Я знав, що слуги читають цей плакат, що м'ясник читає його, що пекар читає його, що кожен, одно слово, хто приходив до будинку вранці, коли мені наказано було гуляти, читав, що мене треба берегтися, бо я кусаюсь. Пригадую, що я прямо таки почав боятися самого себе, наче якогось дикого хлопця, що кусається.

На старих воротах цього майданчика для ігор хлопці мали звичай вирізувати свої імена. Ворота були цілком укриті цими написами. Сповнений жахом перед кінцем канікул, коли мають повернутися хлопці, я не міг прочитати жодного з тих імен, не замислившись над тим, яким тоном і з яким наголосом читатиме власник того імени об'яву: „Бережіться! Кусається!“ Був один хлопець, якийсь Дж. Стірфорс, що вирізував своє ім'я дуже глибоко й дуже часто. Я вирішив, що він прочитає той напис міцним голосом, а потім поскубе мене за чуба. Був другий хлопець — Томмі Треддльс; я боявся, що він зробить з цього собі забавку й удаватиме, ніби страшенно лякається мене. Був третій — Джордж Демпль; він — уявляв я собі — співатиме ті слова. Я дивився, маленька тремтяча істота, на ці ворота, аж поки мені не здалося, що власники всіх тих імен — їх було тоді сорок п'ять у школі, як повідомив містер Мелл — одно-стайно виключають мене з свого товариства й гукають кожен по-своєму: „Бережіться! Кусається!“

Цей жах переслідував мене серед парт і лав. Цей жах переслідував мене між рядами порожніх ліжок, коли я

пробирався між ними до своєї постелі; він не покидав мене і в моїй власній постелі. Пригадую, ніч за ніччю мав я, як знову гуляю з своєю матір'ю, як їду гостювати до містера Пегготі, як подорожую на даху поштової карети, як знову обідаю з моїм нещасним другом лакеєм, — і в усіх цих обставинах люди раптом скрикують і злякано зупиняються, побачивши, на моє лихо, що на мені — лише нічна сорочка й той плакат.

Ставали нестерпними монотонні дні мого життя, коли я повсякчас з жахом чекав дня відкриття школи. Містер Мелл щодня задавав мені багато уроків. Але я успішно робив їх, бо там не було містера й місіс Мердстонів. Перед уроками й після них я йшов на прогулянку, а за мною стежив, як я уже зазначив, чоловік на дерев'яній нозі. Туман навколо будинку. Зелені поламані флагштоки на дворі. Старий басейн, сірі пні кількох похмурих дерев, які начебто всмоктали більше дощу, ніж усі інші дерева, і менше бачили сонця. Як жваво постає це все в моєму мозку! О першій годині ми обідали — містер Мелл і я — в кутку довгої, заставленої столами, їдальні, де пахло жиром. Потім ми знову сідали за уроки аж до чаю, що його містер Мелл пив із синьої чашки, а я — з бляшаного кухля. Зранку і до сьомої чи восьмої години вечора містер Мелл за своєю ветхою партою в класі старанно працював, озброєний пером, чорнилом, лінійкою, книжками й паперами. Я потім довідався, що то він приводив доладу рахунки за останнє півріччя. Закінчивши справу, він витягав свою флейту й грав на ній, аж поки мені починало здаватися, що він помалу видмухає всю свою душу у великий отвір на кінці флейти й душа вислизне з другого кінця.

Уявляю себе, маленького, у тьмяно освітлених кімнатах. Ось сиджу я, схиливши голову на руку, прислухаючись до журливої музики містера Мелла й зубрячи уроки на завтра. Уявляю, як я згортаю книжки і все ще слухаю журливу музику містера Мелла. Під звуки флейти бачу я свій рідний дім, чую подуви вітра в ярмутських долинах, сум і самотність охоплюють мене. Уявляю, як їду я спати, ступаючи через порожні кімнати, як сідаю на ліжко й плачу, що ні слова не пише мені Пегготі. Уявляю, як сходжу я

наниз уранці й дивлюся крізь вікно на шкільний дзвін, що висить на верхівці флігеля з флюгером над ним. З жахом думаю я про той час, коли цей дзвін закличе Дж. Стірфорса та інших до навчання. Більше, ніж цього, боюся я лише того часу, коли чоловік на дерев'яній нозі розчинить поіржавілі ворота, щоб впустити жахливого містера Крікля. І хоч я був не дуже небезпечною особою, але завжди носив я те саме попередження на своїй спині.

Містер Мелл ніколи не розмовляв багато зі мною, але й ніколи він не був жорстоким зі мною. Ми без балачок потоваришували один з одним. Забув я зазначити, що він іноді розмовляв сам з собою, кривив обличчя, стискав кулаки, скрипів зубами й неймовірно скуб себе за волосся. Була в нього така звичка. Спочатку вона лякала мене, проте, згодом я звик до неї.

РОЗДІЛ VI

Я ЗБІЛЬШУЮ КОЛО СВОЇХ ЗНАЙОМИХ

Отак я жив щось із місяць. Раптом чоловік із дерев'яною ногою почав шкутильгати повсюди з шваброю й відром води. Я зрозумів, що ці готування робляться для прийому містера Крікля й хлопців. Я не помилився; незабаром швабра вдерлася до класа й вигнала містера Мелла та мене. Тепер ми жили де попало кілька днів, протягом яких ми завжди заважали двом чи трьом молодим жінкам, що не часто подавали ознаки свого існування раніше. Ввесь час були ми оточені курявою, і я чхав так, ніби Салем-Гауз був великою табакеркою.

Одного дня містер Мелл повідомив, що містер Крікль повернеться додому цього вечора. Увечері після чаю я почув, що він прибув. Перед тим, як лягати спати, чоловік на дерев'яній нозі повів мене до хазяїна.

Та частина будинку, де жив містер Крікль, була куди вигідніша проти нашої. Затишний садок — такий приємний після курного майданчика для ігор, що був пустинею в мініатюрі, де, як мені здавалося, лише верблюд або дромадер може почувати себе дома. Та я вважав за нечувану зухвалість навіть звернути увагу на те, що коридор виглядає вигідно. Я йшов, задалегідь тремтячи перед містером Кріклем. Увійшовши в кімнату, я був уже такий переляканий, що майже не помітив ні місіс Крікль, ні міс Крікль (а вони обидві були у вітальні), я не бачив нічого, крім містера Крікля. Цей дебелий джентльмен, увішаний годинниковими ланцюжками й брелоками, сидів у кріслі; великий кухоль і пляшка стояли перед ним.

— Так! — сказав містер Крікль. — Так оце той юний

джентльмен, що йому треба зуби підпиляти? Оберніть його кругом.

Чоловік на дерев'яшці повернув мене, показуючи плакат. Коли пройшло досить часу, щоб розглянути напис, вартовий знову повернув мене лицем до містера Крікля й став на пост збоку хазяїна. Обличчя містера Крікля було люте, його маленькі очі глибоко сиділи в голові, на лобі випиналися товсті вени; мав він маленький ніс і велике підборіддя. Маківка його була лиса, кілька тонких, вогкуватих прядин, що починали сивіти, навхрест зачісані були на його черепі, зустрічаючись на лобі. Але найбільше вразила мене та його властивість, що він начебто не мав голосу й говорив пошепки. Чи то це вимагало від нього великих зусиль, чи то він гнівався, що говорить так кволо, — але його люте обличчя ще більше лютішало, його товсті вени набрякали ще більше, коли він говорив. Тому я тепер не дивуюся, що ця його властивість вразила мене, як головна.

— Ну-с, — сказав містер Крікль. — Яка поведінка цього хлопця?

— Покищо нема нічого проти нього, — відповів чоловік з дерев'яною ногою. — Не було ще слухної нагоди.

Здалося мені, містер Крікль був розчарований. Здалося мені, місіс і міс Крікль (тоді я вперше помітив їх, вони обидві були тонкі й смирні) були не розчаровані.

— А йдіть лишень сюди, сер! — сказав містер Крікль, киваючи мені.

— А йдіть лишень! — сказав чоловік з дерев'яною ногою, повторюючи цей жест.

— Я маю щастя бути знайомим із вашим вітчимом, — прошепотів містер Крікль, беручи мене за вухо; — це цінний чоловік, чоловік з міцним характером. Він знає мене, і я його знаю. А ви мене знаєте? Га? — сказав містер Крікль, з моторошною грайливістю, щипаючи мені вухо.

— Ще ні, сер, — сказав я, вигинаючися від болю.

— Ще ні? Га? — повторив містер Крікль. — Та незабаром пізнаєте. Га?

— Незабаром пізнаєте. Га? — повторив чоловік на дерев'яній нозі. Я потім пересвідчився, що він з своїм міц-

ним голосом завжди служив ніби рупором промов містера Крікля до хлопців.

Я дуже злякався й сказав, що сподіваюся незабаром пізнати його, коли це йому завгодно. Ввесь час мені здавалося, ніби вуха мої палають: так боляче він щипав їх.

— Я вам скажу, хто я такий, — шепотів містер Крікль, випускаючи нарешті своє вухо, але востаннє так скрутивши його, що сльози виступили в мене на очах. — Коли я говорю, що зроблю якусь річ, то я роблю її. І коли я говорю, що змушу зробити якусь річ, так я змушу її зробити.

— ... Змушу зробити якусь річ, так я змушу її зробити, — повторив чоловік на дерев'яній нозі.

— У мене характер рішучий, — вів далі містер Крікль. — Ось я який! Я виконую свій обов'язок. Ось що я роблю! Коли моя плоть і кров, — кажучи це, він глянув на місіс Крікль, — коли вона повстає проти мене, то вона більше не плоть і не кров моя. Я її жену геть. Чи той волоцюга, — звернувся він до людини на дерев'яній нозі, — заходив сюди знову?

— Ні, — була відповідь.

— Ні, — сказав містер Крікль, — він добре знає. Він знає мене. Не пускати його. Кажу вам, не пускати його, — сказав містер Крікль, вдаряючи рукою об стіл і глянувши на місіс Крікль, — бо він мене знає. А тепер ви теж починаєте мене пізнавати, мій юний друже, і можете йти. Ведіть його геть!

Я був дуже радий цьому наказу, бо місіс і міс Крікль обидві витирали собі очі, і я турбувався за них не менше, ніж за самого себе. Але я збирався звернутися до господаря з проською, яка дуже непокоїла мене. Тому я не міг стриматися, хоч сам здивувався своїй сміливості.

— Будь ласка, сер... — почав я.

Містер Крікль прошепотів:

— Га! Це що таке?

Він уп'яв у мене очі, ніби збираючись спалити мене своїм поглядом.

— Будь ласка, сер, — пролепетав я, — коли б мені дозволили (я справді дуже сумую, сер, за тим, що зробив), коли б мені дозволили зняти цей напис, поки хлопці повернуться...

Чи серйозно зробив це містер Крікль, чи він тільки хотів налякати мене, не знаю. Але він скочив з крісла, і я поспішно подався геть, не чекаючи на чоловіка з дерев'яною ногою. Я біг, не зупиняючись, поки не досяг своєї спальні. Побачивши там, що мене не переслідують, я ліг у ліжку, бо вже був час, і кілька годин пролежав тремтячи.

Наступного ранку повернувся містер Шарп. Містер Шарп був перший вихователь — чином вищий, ніж містер Мелл. Містер Мелл їв разом із хлопцями, а містер Шарп обідав і вечеряв за столом містера Крікля. Це був кволий джентльмен делікатного вигляду, з довжелезним носом; він схилив голову на один бік, ніби вона занадто важка для нього. Волосся його було дуже м'яке і кучеряве. Але перший таки хлопець, який повернувся, пояснив мені, що то був парик (та ще й купований з других рук, сказав він) і що містер Шарп кожної суботи ввечері ходив завивати свій парик.

Ніхто інший, як Томмі Треддльс, збагатив мене цими знаннями. Він перший із хлопців повернувся. Він відрекомендувався, сказавши, що я, мабуть, знайшов його ім'я в правому кутку воріт, над горішнім болтом.

— Треддльс? — спитав я.

— Він самий, — промовив він і попросив дати повний звіт про мене та мою родину.

То була щаслива обставина, що Треддльс повернувся перший. Він так радів моему плакатові, що врятував мене від неприємного почуття, коли раптом хтось помічає в тебе на спині такий напис. Тільки прибував якийсь великий чи маленький хлопчик, Томмі рекомендував мене такими словами:

— Дивіться! Ото забавка!

На щастя, більшість хлопців поверталися в сумному настрої і не так люто накинулися на мене, як я чекав. Щоправда, дехто з них танцював навколо мене, наче індійці, а більша частина не могла стриматися від спокуси уявляти собі, ніби я собака. Вони гладили й лащили мене, щоб я не кусався, і приказували: „На місце!“ взиваючи мене, як собаку — Тоузер. Я, звичайно, бентежився серед такої сили незнайомих хлопців, і це коштувало мені трохи сліз. Але загалом це було значно краще, ніж я гадав.

Проте я не вважався формально прийнятим до школи, аж доки не прибув Дж. Стірфорс. До цього хлопця, що мав репутацію великого вченого та добрий вигляд і був принаймні на півдюжини років старший за мене, мене привели ніби до високої урядової особи. Під накриттям на майданчику для ігор він розпитав про подробиці мого покарання й ласкаво висловив свою думку, що то „дурниця“; за це я лишився зобов'язаним йому назавжди.

— Скільки в тебе грошей, Копперфільд? — спитав він, прогулюючись зі мною після того, як покінчив з моїми справами у вищезгаданих висловах.

Я сказав йому, що маю сім шилінгів.

— Краще було б тобі віддати їх мені на схов, — сказав він. — Принаймні, ти можеш це зробити, якщо хочеш. А якщо не хочеш, не треба.

Я поспішив погодитися з його дружньою пропозицією і, відкривши гаманець Пегготі, висипав гроші йому на долоню.

— Чи не хочеш витратити щось зараз? — спитав він мене.

— Ні, спасибі, — відповідав я.

— А коли хочеш, то можеш, знаєш, — сказав Стірфорс. — Скажи лише слово.

— Ні, спасибі, сер, — повторив я.

— А, може, тобі хотілося б витратити пару шилінгів на пляшку вина з ізімом, щоб розпити в спальні? — наполягав Стірфорс. — Ти, здається, приписаний до моєї спальні?

Хоч така думка й не приходила мені раніше в голову, але я сказав, що, звичайно, хотів би.

— Дуже добре, — сказав Стірфорс. — Насмілюся сказати, що ти щасливий був би витратити ще якийсь шилінг на міндальне пирожне.

Я сказав, що, звичайно, хотів би зробити це.

— І ще якийсь шилінг на бісквіти, та ще один на фрукти, га? — сказав Стірфорс. — Кажу тобі, юний Копперфільд, ти це можеш зробити.

Я посміхнувся, бо й він посміхався, але був я таки трохи стурбований.

— Гарзд! — продовжував Стірфорс. — Мусимо ми цю

справу влаштувати якнайкраще; от і все. Я зроблю все, що можу, для тебе. Я можу виходити з школи, коли забавляється, і я тобі притягну всі припаси.

По цій мові він поклав гроші в кишеню й ласкаво попросив мене не турбуватись: він сам подбає, щоб усе було як слід.

Він додержав свого слова. В душі, правда, мені здавалося, що речі йшли зовсім не так, як слід. Бо я побоювався, що це було марнотратство — витратити подаровані мені матерію дві півкрони. Проте, я зберіг клопоту паперу, що в ньому були вони загорнуті: це було коштовне заощадження. Коли ми прийшли до спальні, він витяг усе куплене на сім шилінгів і поклав ці речі на моє ліжко, під місячне проміння, кажучи:

— Маеш, юний Копперфільд. Слово честі, буде в тебе королівський бенкет.

Я й думати не міг про те, щоб керувати бенкетом, коли він був тут. Руки мої тремтіли від самої тільки думки про це. Я попросив його зробити мені ласку й головувати. Моя просьба була підтримана всіма іншими хлопцями в нашій кімнаті, і він погодився, сів на мою подушку, роздаючи харчі — з досконалою чемністю, мушу я зазначити — й розливаючи ізюмне вино у маленьку чарку без ніжки, що була його власним майном. Щождо мене, то я сидів ліворуч його, а решта скупчилися довкола нас, на найближчих ліжках і на підлозі.

Добре пам'ятаю, як сиділи ми там, розмовляючи пошепки; вірніше сказати, вони розмовляли, а я шанобливо слухав. Місячне проміння пробивалося крізь вікно у кімнату, вимальовуючи відбиток вікна на підлозі. Більшість нас сиділо в тіні, тільки іноді Стірфорс опускав сірник в банку з фосфором, коли бажав знайти щось. Тоді нас осявав короткий й мерехтливий синій відблиск. Загадкове почуття, темрява, таємничість нашого бенкету, обережний шепіт, — усе це знову охоплює мене, я прислухаюся до всього, що говорять вони мені, з безпорадним почуттям урочистості й жаху; я щасливий, що всі вони такі близькі; я лякаюся (хоч намагаюся сміятися), коли Треддльс удає, ніби бачить привид у кутку.

Я почув усяку-всячину про школу й про все, що її стувалося. Я почув, що містер Крікль не без підстав говорив про свою жорстокість; він був найсуворішим і найлютішим із вихователів; він розсипав удари направо й наліво кожен день свого життя, хижо вдаючися в юрбу хлопців і нещадно шмагаючи їх. Він не знав, — почув я, — нічого, крім мистецтва шмагання; був він більший неук (так заявив Дж. Стірфорс), ніж найостанніший хлопчик у школі. Багато років тому він був дрібним крамарем у Боро і взявся до шкільної справи після того, як збанкрутував на торгівлі хмелем; відкрив він цей заклад на гроші місіс Крікль. І ще почув я багато відомостей такого порядку. Мене дивувало, звідки вони все це знають.

Я почув, що чоловік на дерев'яній нозі, якого звали Тенгей, був диким варваром, який раніше допомагав торгувати хмелем, але пішов по науковій лінії разом з містером Кріклем; трапилося це тому, вважали хлопці, що він зламав собі ногу, служачи містерові Кріклю, робив він безліч безчесних справ для нього й знав усі його таємниці. За винятком містера Крікля, — почув я, — Тенгей вважав усю установу, вихователів і учнів, за своїх природних ворогів, і єдиною втіхою його життя було виявляти гнів і лють. У містера Крікля був син, — почув я, — що ворогував з Тенгеєм; викладаючи в школі, він одного разу посварився з своїм батьком, бо вважав, що дисципліну запроваджують занадто суворими способами. Крім того, гадали, що він протестував проти брутального поведіння батька з матір'ю. Отже, — почув я, — містер Крікль вигнав його, а місіс і міс Крікль від того часу завжди сумують.

Але найдивніше, що я почув про містера Крікля, це те, що був один хлопець у школі, на якого він ніколи не наважувався підвести руку, і цим хлопцем був Дж. Стірфорс. Стірфорс сам ствердив це й сказав, що хотів би побачити, як той спробує це зробити. Якийсь несміливий хлопець (не я) спитав, що б він учинив, якби побачив це. Дж. Стірфорс опустив сірник в банку з фосфором, щоб сяйво освітило його відповідь, і заявив, що почав би з удара в лоба пляшкою з чорнилом, яка завжди стояла на каміні. Деякий час сиділи ми в темряві, причаївши подих.

Почув я, що містер Шарп і містер Мелл обидва дістають злиденну платню. І коли до столу містера Крікля подають на обід гарячі й холодні страви, то містерові Шарпу завжди доводиться казати, що він воліє краще їсти холодне. Ці відомості теж ствердив Дж. Стірфорс, єдиний учень, який обідав разом із хазяями. Почув я, що парик містера Шарпа був йому не по мірці, і нічого йому задаватися цим париком, бо власне руде волосся містера Шарпа дуже виразно видно було на потилиці.

Почув я, що один хлопець — син торговця вугіллям — учився тут в обмін на вугілля; тому його називали „обмін або товарообіг“ — ім'ям, вибраним з підручника арифметики. Почув я, що рахунками на пиво грабують батьків, а рахунками на пудинг руйнують їх.

Почув я, що містер Мелл був непоганим чолов'ягою, але не мав і шести пенсів за душею, і, без сумніву, стара міс Мелл — його мати — була бідна, як церковна миша. Тоді мені пригадався свій сніданок й невиразні слова „мій Чарлі“. Але я щасливий, коли пригадаю, що про це мовчав, як риба.

За всіма цими розмовами бенкет трохи затягнувся. Більшість гостей пішла спати, тільки покінчили з харчами й питвом. Та й ми, які лишалися, шепочучи й слухаючи один одного напіводягнені, нарешті теж лягли у ліжка.

— Надобраніч, юний Копперфільд, — сказав Стірфорс. — Я візьму тебе під свою опіку.

— Ти дуже добрий, — вдячно відповів я. — Я дуже зобов'язаний тобі.

Довго думав я про нього, лежачи в ліжку. Пригадую, як я встав глянути на нього, коли він лежав у місячному промінні, підвівши вгору прекрасне обличчя й легко спираючися головою на руку. В очах моїх він був особою великої могутності; безперечно, саме тому думки мої зверталися до нього. У місячному промінні над ним не стояла ніяка затьмарена постать. В саду, що снівся мені цілу ніч, не було темних слідів його ніг.

РОЗДІЛ VII

МОЄ ПЕРШЕ ПІВРІЧЧЯ В САЛЕМ - ГАУЗИ

Наступного дня почалися серйозні заняття в школі. Величезне вражіння, пригадую, справило на мене те, як гамір голосів у класі раптом змінився на мертву тишу, коли після сніданку увійшов містер Крікль. Він спинився на дверях, оглядаючи нас, ніби велетень у казці, що стежить за своїми жертвами.

Тенгей стояв поруч містера Крікля. Здалося мені, що йому не варт було так люто крикнути „мовчіть!“, бо всі хлопці сиділи, боячись і слово вимовити чи пальцем поворухнути.

Тоді ми побачили, як містер Крікль ворухить губами, і почули, як Тенгей повторює його слова.

— Тепер, хлопці, починається нове півріччя. Бережіться й пильнуйте в цьому новому півріччі. Раджу вам приходити підготованими до уроків, бо я приходжу підготованим до кари. Мене не обдуриш. Очей мені не замилиш. І не намагайтеся стирати відмітки, які я вам буду ставити. А тепер усі беріться до роботи.

Коли закінчився цей жахливий вступ і Тенгей пошкунтильгав геть, містер Крікль підійшов до мого місця і сказав, що коли я знаменито кусаюся, то він теж кусається знаменито. По цій мові він показав мені батога й спитав, як подобається мені цей зуб? Чи це не гострий зуб, га? Чи, це не корінний зуб, га? Чи в нього зубець не гострий, га? Чи він кусає, га? Чи він кусає? При кожному запитанні він так боляче бив мене, що я аж корчився. Отак дуже швидко я був посвячений у таємниці Салем - Гауза (як висловився Стірфорс) і також дуже швидко зайшовся слізьми.

Не збираюся казати, що то були спеціальні ознаки нагороди, які діставав тільки я. Навпаки, переважна більшість хлопців (а особливо найменші) одержували такі ж ознаки уваги, коли містер Крікль робив обхід класа. Половина учбового закладу корчилася й верещала, поки почалося навчання. А скільки корчилися й плакали, поки навчання

Він показав мені батога й спитав, як подобається мені цей зуб?

закінчилося,—це я, справді, боюся пригадати, щоб мене не обвинуватили в перебільшенні.

Я схильний думати, що ніколи жодна людина не раділа так своїй професії, як містер Крікль. Він мав якусь насолоду в тому, щоб бити хлопців, нібито задовольняючи жадібний апетит. Я певний, що він особливо не міг стриматися, як побачить рожевощогого хлопця. Такий хлопець робив на нього якийсь дивний вплив, він почував себе занепокоєним, аж поки не поб'є його й не відзначить на цілий день. Я теж був рожевощокій, і це довелося мені пізнати. Як пригадаю тепер цього чолов'ягу, то переконаюсь, що сповнений гніву проти нього якимось безсторонньо; такі ж самі

почуття мав би я до нього, коли б знав усе про нього й не бувши ніколи в його владі. Але гнів проти нього палає в мені гарячий, бо знаю його за дурного негідника, який мав не більше права на дану йому велику владу, ніж на те, щоб бути верховним адміралом або головнокомандувачем. Та можливо, що на кожній з цих посад він зробив би значно менше зла.

Ось сиджу я за партою, стежачи за його очима — смиренно стежачи за його очима. Він розлінує зошит для чергової жертви, руки якої він щойно побив цією самою лінійкою; жертва намагається притамувати біль у руці кишеньковою хустинкою. У мене діла досить. Мені слід не стежити за його очима, а працювати; але зір мій прикутий до нього, я намагаюся довідатись, що робитиме він зараз, чи прийде моя черга страждати. Ряд маленьких хлопчиків позаду мене таксамо пильно стежать за його очима. Мабуть, він знає це, хоч удає, ніби не помічає нічого. Він жахливо кривиться, розлінуючи зошит. Раптом він шугає оком уздовж нашого ряду, і ми всі схилиємося над книжками й тремтимо. За якусь секунду ми знову вп'ялися очима в нього. Якийсь нещасливий злочинець, обвинувачений в недосить добрій письмовій роботі, наближається за його командою. Злочинець белькотить слова пробачення й присягається, що завтра вчитиметься краще. Містер Крікль утинає якийсь жарт перед тим, як приступити до биття, і ми сміємось, — жалюгідні собачки, ми сміємося, тремтячи, з обличчями сірими, наче попіл.

Ось знову я за партою сонного літнього вечора. Дитячий гамір і дзижчання лунають навколо мене, ніби хлопці — згряя великих синіх мух. Мене проймає теплий дух жирного м'яса (ми обідали годину чи дві тому), голова моя важка, наче олово. Цілий світ віддав би я, щоб заснути. Сиджу, уп'явши зір у містера Крікля, блимаючи на нього, наче молода сова. Сон перемагає мене на хвилину, а вихователь усе ще бовваніє передо мною, ліниючи зошити. Аж ось він тихо підходить до мене ззаду й примушує відчутти себе виразніше, лишаючи червоний шрам на моїй спині.

Ось я граюсь на майданчику, і все ще очі мої прикуті до нього, хоч я і не можу бачити його. Його заступає

вікно; я знаю, що поблизу цього вікна він обідає; я стежу за цим вікном. Коли його обличчя з'являється у вікні, я вмить набираю покірного й благального вигляду. Найсміливіший хлопець (крім Стірфорса), побачивши його у вікні, спиняється посеред найзахватнішого вигуку й стає смирним. Якось Треддльс (самий нещасливий хлопець у світі) випадково розбив це вікно м'ячем. Я й тепер тремчу, згадуючи, як м'яч упав на священну голову містера Крікля.

Бідолашний Треддльс! У тіснім небесно-голубім костюмі, що робив його ноги й руки схожими на сосиски, він був найвеселішим і найнещасливішим з усіх хлопців. Його завжди сікли, — здається, його сікли в те півріччя кожного дня, за винятком одного понеділка, коли його лише побили лінійкою по обох руках. Він завжди збирався написати своєму дядькові про це, але так і не зібрався. На якийсь час схилився він головою на парту, а потім якось підбадьорювався, знову починав сміятися й малювати скелети по всій грифельній дошці, коли очі його ще не встигали висохнути. Спочатку я дивувався, яку втіху знаходив Треддльс у малюванні скелетів. Деякий час я вважав його навіть монахом, який нагадував собі цими символами смертності, що биття не триватиме завжди. Але, мабуть, він удався до цього мистецтва лише тому, що скелети малювати було легко, й вони не потребували ніяких особливих рис.

Він був дуже чесний, цей Треддльс, і вважав священним обов'язком хлопців стояти один за одного. Багато разів страждав він за це. Особливо перепаало йому, коли Стірфорс розсміявся в церкві, а служба вирішив, що то зробив Треддльс, і вивів його геть. Я й тепер бачу, як ішов він під арешт, зневажений усією парафією. Він так і не назвав справжнього винуватця, хоч був за це побитий і ув'язнений на такий довгий час, що вийшов з карцера з цілим кладовищем скелетів, які заповнили весь його латинський словник. Але він дістав за це нагороду. Стірфорс заявив, що Треддльс не ябеда, і ми всі оцінили це, як найвище схвалення. Щодо мене, то я згодився б багато вистраждати (хоч і був не такий хоробрий, як Треддльс, і значно молодший), аби здобути таку нагороду.

Одною з найбільших насолод в моєму житті було ба-

чити, як Стірфорс іде до церкви попереду нас, під руку з міс Крікль. Я не вважав, що міс Крікль дорівнює маленькій Емлі своєю красою, і не любив її (не насмілювався); але я вважав її за юну леді надзвичайно привабливої зовнішності і неперевершеної тендітності. Коли Стірфорс, у білих штанях, ніс її зонтик, я пишався, що знайомий з ним. Я вважав, що міс Крікль повинна обожнювати його всім серцем. Містер Шарп і містер Мелл обидва здавалися мені благородними особами; але Стірфорс був проти них, ніби сонце проти двох зірок.

Стірфорс далі опікувався мною і виявився дуже корисним другом, бо ніхто не насмілювався дражнити того, кому він зробив честь своєю підтримкою. Він не міг — або принаймні не робив цього — оборонити мене від містера Крікля, який дуже суворо поведився зі мною. Але коли мені перепадало більше, ніж звичайно, він завжди казав, що мені трохи бракує його сміливості і що він сам цього не стерпів би. Я почував, що таким способом він підбадьорює мене, і вважав, що це дуже мило. Була тільки одна перевага в суворості містера Крікля. Він щоразу натикався на той плакат, як підходив до моєї лави, збираючись вдарити мене по дорозі; тому плакат цей незабаром зняли й більше я його не бачив.

Випадкова обставина зміцнила дружбу між Стірфорсом і мною; обставина ця сповнила мене гордощами й задоволенням, хоч іноді призводила до незручностей. Це трапилося якось, коли він зробив мені честь, вшанувавши розмовою на майданчику для ігор. Я насмілювався зазначити, що щось чи хтось — я забув що саме — нагадувало щось чи когось у книжці „Перегрін Пікль“. Тоді він не сказав нічого, але коли я лягав спати, спитав мене, чи є в мене та книжка.

Я відповідав, що нема, і пояснив, яким способом прочитав її. Розповів я й про інші книжки, про які я вже говорив раніше.

— А ти їх пам'ятаєш? — спитав Стірфорс.

— О, так, — відповідав я.

Пам'ять у мене була добра й мені здавалося, що пам'ятаю їх дуже чітко.

— Так от що я тобі скажу, юний Копперфільд, — мовив Стірфорс, — ти їх розповіси мені. Я не можу засипати тільки смеркне, і звичайно прокидаюся трохи раненько. Ми їх пройдемо одну по одній. Влаштуємо з цього щось на зразок арабських ночей.

Така пропозиція дуже улестила мене, і ми почали здійснювати її цього ж таки вечора. Як калічив я своїх улюблених авторів, переказуючи їх, — цього я неспроможний сказати, та й знати не хочу. Але я виплекав глибоку віру в них і мав, так мені здається, просту серйозну маєру розповідати; це мені дуже допомогло.

Зворотнім боком цих „арабських ночей“ було те, що я часто хотів спати вночі, абож не мав настрою продовжувати оповідання, тоді це було важкою справою, але робити її треба було, бо розчарувати чи розгнівати Стірфорса було, звичайно, неможливо. А вранці, коли я з охотою поспав би ще годинку, важко було прокидатися, ніби султанша Шехерезада, й знову починати довгі оповідання, поки не зазвонить дзвоник. Але Стірфорс був хлопець рішучий. До того ж він за це пояснював мені арифметику й граматику і всі важкі уроки. Отже, я не програв на цьому обміні. Проте, мушу віддати собі належне. Мене не спонукали ніякі егоїстичні мотиви, ніякий страх перед ним. Я боготворив і любив його, саме його схвалення було достатньою нагородою, такою дорогоцінною для мене, що серце мое стискається, як згадаю про інші його дарунки.

Стірфорс також уважно ставився до мене. В одному випадку він виявив уважність способом, що був, мабуть, трохи неприємним для бідолашного Треддльса та інших хлопців. Обіцаний лист від Пегготі — який то втішний був лист! — прийшов через кілька тижнів, як уже почалося півріччя. Разом з листом прибав торт у чудовому гнізді з апельсинів і дві пляшки солодкої наливки. Цей скарб, як і наказував обов'язок, поклав я до ніг Стірфорса, просячи розподілити дарунки.

— Ось що я тобі скажу, юний Копперфільд, — мовив він. — Наливку ми збережемо, щоб змочувати тобі горлянку, коли розповідатимеш.

Я зашарився й скромно попросив його й не думати

про це. Але він відповів, що помітив, як я іноді хрипів, а тому вся наливка до останньої краплі присвячена буде на зазначену мету. Отже, пляшки були замкнені в його сундуку. Він сам давав мені пити з невеличкого крану в корці, коли вважав, що я потребую відновлення сил. Іноді він ласкаво витискував сік апельсина в наливку, або ж направляв її імбирем чи краплею м'яти. Хоч і не можу я твердити, що аромат питва кращав від таких експериментів, або що саме така суміш була корисна для шлунку перед сном чи натошак, — та пив її з подякою й дуже радів його увазі.

Здається, ми цілі місяці розповідали про Перегріна, і ще багато місяців вовтузилися з іншими оповіданнями. Оповідань не бракувало, наливки — теж. Бідолашний Треддльс — не можу згадати цього хлопця без посмішки й без сліз — правив за хор. Він аж крутився від сміху в комічних місцях і тремтів з жаху, коли щось загрозило з'являлось в оповіданнях. Це частенько збивало мене. Особливо любив він удавати, ніби не може утриматися, щоб не цокотіти зубами, коли згадувалося про альгвазіла¹ у зв'язку з пригодами Жіль Блаза. Пригадую, що коли Жіль Блаз зустрів ватажка грабіжників у Мадриді, наш нещасливий жартівник так удав переляк, що його почув містер Крікль, проходячи через коридор. Треддльса тоді як слід висікли за погану поведінку в спальні.

Усе романтичне й мрійливе, що було в мені, підживлено було цими оповіданнями в темряві. З цього погляду я опинився в невідгідному стані. Але мене підбадьорювало те, що мене плекали, наче якусь іграшку, в нашій спальні. Я знав, що слава про мене лунає серед усіх хлопців і змушує звертати на мене велику увагу, хоч я був там наймолодший. Навряд чи можна багато чого навчитися в школі, де панує сувора жорстокість, якби навіть цією школою і не керував йолоп. Загалом наші хлопці були, мабуть, самою неосвіченою купою школярів, які існували будьколи. Їх занадто багато й занадто суворо змушували вчитися. Вони не могли встигнути більше, ніж може встигнути той, чие життя скла-

¹ Альгвазіл — іспанський поліцай.

дається з постійних невдач, мук і турбот. Але моє самолюбство й підтримка Стірфорса допомогли мені. Хоч це й не врятувало мене від кар, але зробило мене винятком серед усіх, бо я поволі вибирав якісь зернинки знання.

У цьому мені дуже допоміг містер Мелл, ласкаве ставлення якого до мене я пригадую з подякою. Мені завжди боляче було спостерігати, як зневажливо ставиться до нього Стірфорс, як він рідко пропускав нагоду поранити почуття вихователя або підмовити інших зробити це. Особливо турбувало мене це з деякого часу, бо незабаром я розповів Стірфорсові; від якого не міг ховати ні таємниць, ні торту, ні іншого свого майна, — про двох старих жінок, що до них привів мене містер Мелл. Я ввесь час боявся, що це дасть привід Стірфорсові знущатися з містера Мелла.

Мабуть, обидва ми не думали, коли я снідав того пам'ятного ранку і заснув під тінню пав'ячих пер і під звуки флейти, — ми не думали, які наслідки потягне за собою візит до богадільні моєї незначної особи. Але цей візит мав наслідки непередбачені й досить серйозні.

Одного дня містер Крікль лишився дома, бо нездужав. Це, звичайно, спричинилося до превеликих веселощів у школі. Великий галас зчинився на ранкових уроках. Хлопці несамовито раділи; важко було впоратися з ними. І хоч жажливий Тенгей на дерев'яній нозі заходив два чи три рази й записував імена головних крикунів, але й це не робило великого впливу. Хлопці бо певні були, що все одно вскочать у біду завтра, що б вони не робили, і, безперечно, вважали розумним хоч сьогодні повеселитися.

Власне кажучи, то був напіввільний день — субота. Але галас на майданчику для ігор міг би потурбувати містера Крікля, а для прогулянок погода була погана. Тому нам наказали лишатися в школі увечері, задавши нам трохи легші уроки. У цей день щотижня містер Шарп вирушав завивати свій парик. Отже, містер Мелл, який завжди робив усю чорну роботу, лишився в школі сам.

Коли б я міг прирівняти бика чи ведмедя до такої мирної особи, як містер Мелл, то я вважав би вихователя в цей вечір за одну з тих тварин, на яку напали тисяча хортів. Пригадую, як схилив він голову, підтримуючи її

кістлявою рукою, над книжкою на пюпітрі, як намагався він продовжувати свою втомну працю серед рева, що міг би запаморочити голову навіть спікерові¹ в палаті громад. Хлопці схоплювалися з місць, граючи в „тісну бабу“. Хлопці сміялися, хлопці розмовляли, хлопці співали, хлопці танцювали, хлопці верещали, хлопці гойдали ногами, хлопці миготіли перед його очима, викривляючися, гримасуючи, знущаючись за спиною й перед очима його, знущаючись з з його злиднів, з його черевиків, з його сюртука, з його матері, з усього, що стосувалося до нього.

— Замовкніть, — крикнув містер Мелл, раптом підводячись і вдаряючи книжкою об пюпітр. — Що це означає? Неможливо терпіти це. Тут збожеволіти можна. Чому ви робите це мені, хлопці?

Це моєю книжкою ударив він об пюпітр. І я стояв поруч його, стежачи за його поглядом. Усі хлопці зупинилися, дехто раптом здивований, дехто напівзляканий, а дехто, мабуть, засмучений.

Місце Стірфорса було в кінці класа, на протилежному боці довгої кімнати. Він притулився спиною до стіни, заклавши руки в кишені і дивився на містера Мелла, стиснувши губи, ніби насвистуючи. Містер Мелл теж дивився на нього.

— Замовкніть, містер Стірфорс! — сказав містер Мелл.

— Замовкніть самі, — відповів Стірфорс, червоніючи. — Ви з ким говорите?

— Сідайте, — сказав містер Мелл.

— Сідайте самі, — відповідав Стірфорс, — і займайтеся вашими справами.

У класі схвально зашепотіли. Але містер Мелл так зблід, що негайно запанувала тиша. Якийсь хлопець, що вискочив, збираючися показати його матір, раптом змінив намір і вдав, ніби хоче полагодити перо.

— Якщо ви гадаєте, Стірфорс, — сказав містер Мелл, — що мені невідома влада, яку ви маєте над кожною головою тут, — він поклав руку, не помічаючи, що робить (так я гадав) на мою голову, — або що я не помітив, як ви кілька

¹ Спікер — головучий в англійській палаті громад.

хвилин тому спонукали ваших молодших товаришів до всяких вихваток проти мене, то ви помиляєтесь.

— Я взагалі не завдаю собі клопоту думати про вас,— холодно відповідав Стірфорс,— тому я й не помиляюся, як бачите.

— І коли ви використовуєте ваше становище улюбленця тут, сер.— вів далі містер Мелл, і губи його тремтіли,— щоб ображати джентльмена...

— Кого? Де він?— устряв Стірфорс.

Тут хтось вигукнув:

— Ганьба, Дж. Стірфорс! Негідно!

То гукав Треддльс. Але містер Мелл негайно наказав йому держати язик за зубами.

— ... Ображати того, кому не щастить у житті, сер, і хто ніколи не завдавав вам найменшої прикрості, того, кого ви маєте досить підстав не ображати — підстави ці ви розумієте, бо досить дорослі й розумні, — говорив містер Мелл, і губи його тремтіли більше й більше, — то ви робите низький й бридкий вчинок. Ви можете сідати або стояти, як вам завгодно, сер. Копперфільд, ідіть сюди.

— Юний Копперфільд, — сказав Стірфорс, виходячи наперед. — Стривайте. От що я вам скажу, містер Мелл, раз і назавжди. Коли ви дозволяєте собі взивати мене низьким чи бридким чи іншим якимсь подібним назвиськом, то ви — безсоромний жебрак. Ви й так жебрак. Ви це знаєте. Але коли ви говорите таке, то ви безсоромний жебрак.

Я не певний, чи він замахнувся вдарити містера Мелла, чи містер Мелл замахнувся на нього, чи взагалі хтось із них намірявся зробити це. Я побачив, як увесь клас раптом закам'янів.

Містер Крікль опинився серед нас, Тенгей поруч його, а місіс і міс Крікль злякано стояли на порозі. Містер Мелл, поклавши лікті на пюпітр і сховавши голову в долонях, нерухомо сидів кілька секунд.

— Містер Мелл, — сказав містер Крікль, трясучи його за руку; його шепіт був такий гучний, що Тенгей визнав непотрібним повторювати його слова; — ви не забулися, я сподіваюсь?

— Ні, сер, ні, — відповідав вихователь, підводячи об-

личчя, похитуючи головою й дуже схвильовано потираючи руки.— Ні, сер, ні. Я пам'ятаю себе, я... ні, містер Крікль, я не забувся... я... я пам'ятав себе, сер. Я... я... хотів би, щоб ви згадали мене трохи раніше, містер Крікль. Це...

... увесь клас раптом закам'янів.

це... було б краще, сер, справедливіше, сер. Це врятувало б мене від дечого, сер.

Містер Крікль, суворо глянувши на містера Мелла, поклав руку Тенгееві на плече, ступив ногою на якусь лаву й сів на парту. Все ще суворо дивлячись з висоти свого трону на містера Мелла, який хитав головою, потирав руки

й лишався в тому самому схвильованому стані, містер Крікль звернувся до Стірфорса, кажучи:

— Ну, сер, якщо він не вшанував мене розбірливою відповіддю, то кажіть ви, в чому річ.

Стірфорс деякий час не відповідав, гнівно й розлючено поглядаючи на свого супротивника. Пригадую, навіть і тоді не міг я утриматися від думки, як благородно він виглядав і яким простим і незграбним здавався містер Мелл перед ним.

— Що він хотів сказати, говорячи про улюбленців? — мовив нарешті Стірфорс.

— Улюбленців? — повторив містер Крікль, і вени на його лобі швидко надулися. — Хто говорив про улюбленців?

— Він, — сказав Стірфорс.

— Прошу, що ви хотіли цим сказати, сер? — вимагав містер Крікль, гнівно звертаючися до свого помічника.

— Я хотів цим сказати, містер Крікль, — відповідав той тихо, — те, що я сказав: що жоден учень не має права використовувати своє становище улюбленця, щоб зневажати мене.

— Зневажати в а с? — скрикнув містер Крікль. — О, небо! Але дозвольте спитати вас, містер... як вас там... — тут містер Крікль схрестив руки, тримаючи батога на грудях, і таким міцним вузлом зв'язав брови, що спід них ледве виднілися його маленькі очі; — хіба ж, говорячи про улюбленців, ви виявляли належну повагу до мене? до мене, сер, — сказав містер Крікль, раптом наближаючи до нього обличчя й знову відсуваючись назад, — до голови цього закладу, до вашого наймача?

— Це було нерозсудливо, сер, охоче визнаю, — сказав містер Мелл. — Я не зробив би цього, коли б зберіг рівновагу.

Тут утрутився Стірфорс:

— Потім він сказав, що я низький, а потім він сказав, що я бридкий, а тоді я назвав його жебраком. Коли б я зберіг рівновагу, то, мабуть, не назвав би його жебраком. Але я зробив це й готовий сприйняти наслідки, що походять з цього.

Мабуть і не розмірковуючи, чи виникнуть якісь наслідки з цього, я був дуже вражений цією благородною

промовою. Вражені були й інші хлопці, хоч жоден із них ні слова не вимовив.

— Я здивований, Стірфорс... хоча ваша щирість робить вам честь, — сказав містер Крікль, — робить вам честь, звичайно... я здивований, Стірфорс, мушу сказати, що ви змогли застосувати такий епітет до якоїсь особи, яку наймають і якій платять у Салем-Гаузі, сер.

Стірфорс коротко розсміявся.

— Це не відповідь, сер, — сказав містер Крікль, — на моє зауваження. Я чекаю більшого від вас, Стірфорс.

Коли містер Мелл виглядав незграбним у моїх очах перед гарним хлопцем, то зовсім неможливо розповісти, як незграбно виглядав містер Крікль.

— Хай спробує він заперечити це, — сказав Стірфорс.

— Заперечити, що він жебрак, Стірфорс? — скрикнув містер Крікль. — Де ж він жебрачить?

— Коли він не сам жебрак, то жебрачить одна з його близьких родичок, — відповідав Стірфорс. — Це те саме.

Він глянув на мене, а рука містера Мелла ніжно погладила мене по плечу. Зашарившись і відчуваючи біль у серці, підвів я голову, але очі містера Мелла були прикуті до Стірфорса. Він усе ще лагідно похлопував мене по плечу, але дивився на нього.

— Якщо ви чекаєте, містер Крікль, що я буду виправдуватися, — говорив Стірфорс, — і скажу, що я мав на думці, то я маю лише сказати, що його мати живе з милостині в богадільні.

Містер Мелл усе ще дивився на нього, все ще лагідно гладив мене по плечу й прошепотів сам собі, якщо я добре дочув, такі слова:

— Так я й гадав.

Містер Крікль звернувся до свого помічника з суворою гримасою й удаваною ввічливістю:

— Тепер ви почули, що сказав цей джентльмен, містер Мелл. Будьте ласкаві, якщо вам не важко, заперечити йому перед усією школою.

— Він правий, сер, без ніяких поправок, — відповідь містера Мелла пролунала серед мертвої тиші; — все, що він сказав, вірно.

— Будьте такі ласкаві тоді оголосити прилюдно, прошу,— сказав містер Крікль, схилиючи голову набік і обводячи очима клас,— чи я знав колись про це до цього моменту ?

— Гадаю, що ні,— відказав вихователь.

— Ви знаєте, що ні,— сказав містер Крікль.— Чи ж не так, чоловіче ?

— Я гадаю, що ви ніколи не вважали моє становище за дуже добре,— відповідав помічник.— Ви знаєте, яка моя роль завжди була тут.

— Я гадаю, якщо ви заговорили про це,— сказав містер Крікль, і вени на його лобі надулися більше, ніж завжди,— що ви взагалі грали не свою роль і помилково вирішили, ніби тут школа для бідних. Містер Мелл, ми розлучимося, якщо вам завгодно. Що швидше, то краще.

— Нема слухнішого часу,— відповів містер Мелл, підводячись,— ніж тепер.

— Сер, до ваших послуг!— сказав містер Крікль.

— Прощаюся з вами, містер Крікль, і з вами всіма,— мовив містер Мелл, оглядаючи кімнату й знову легенько похлопавши мене по плечу.— Джемс Стірфорс, найкраще, що я можу вам побажати, це те, що ви, може, колись посоромитеся зробленого сьогодні. А тепер я волів би бачити вас ким завгодно, але не другом мені чи будькому, хто мене цікавить.

І знову він поклав руку мені на плече. А потім, взявши флейту й кілька книжок з пюпітра та залишивши ключ для свого наступника, він вийшов із школи з усім своїм майном під пахвою. Містер Крікль тоді виголосив промову (з допомогою Тенгея). У промові цій він подякував Стірфорсу за підтримку, за оборону (хоч, мабуть, трохи гарячу) незалежності й репутабельності Салем-Гауза. Закінчив він, потиснувши руку Стірфорсові, а ми тричі гукнули „ура“ — не знаю достеменно на чию честь, але, мабуть, на честь Стірфорса. Я палко приєднався до цих вигуків, хоч почував себе дуже зле. Потім містер Крікль висік Томмі Треддльса, бо той плакав, а не радів з приводу вибуття містера Мелла. Після того хазяїн повернувся до свого дивану чи свого ліжка,— не знаю, одно слово — до того місця, звідки прийшов.

Ми лишилися самі й збентежено поглядали, пригадую, один на одного. Мене ж так мучила совість за участь у цій події, що ніщо не могло здержати мене від сліз, крім страху, що Стірфорс, який часто поглядав на мене, міг визнати це негідним приятеля. Вірніше сказати, я занадто поважав його вік і його самого, і тому побоювався виявити почуття, що мучили мене. Він дуже гнівався на Треддльса і,— сказав він,— був надзвичайно радий, що Томмі висікли.

Бідолашний Треддльс, пройшовши стадію лежання головою на парті й втішаючи себе цілим водограєм скелетів, сказав, що йому байдуже. Містера Мелла скривдили.

— Хто скривдив його, ти, дівча? — спитав Стірфорс.

— А хто, як не ти,— відповідав Треддльс.

— Що я зробив? — перепитав Стірфорс.

— Що ти зробив? — відказав Треддльс.— Образив його почуття й позбавив його служби.

— Його почуття! — зневажливо повторив Стірфорс.— Почуття недовго його мучитимуть, будь певний. Вони в нього не такі, як у тебе, міс Треддльс. А щодо служби— чудова це була служба, егеж? — так ти думаєш, я не збираюся написати додому й подбати, щоб йому вислали гроші? Рюмсало!

Ми вирішили, що цей намір Стірфорса — дуже благородний. Мати його була багатою вдовою і, як переказували, ладна була зробити майже все, що тільки він попросить. Ми всі надзвичайно раділи, що Треддльс дістав таку відсіч, і підносили Стірфорса на небеса. Особливо зраділи ми, коли він зволив повідомити, що все це зробив виключно для нас, заради нас і що врятував нас від великої ганьби, самовіддано роблячи це.

Але мушу зазначити, що коли я почав оповідання в темряві ночі, флейта містера Мелла кілька разів почувалася мені. А коли, нарешті, Стірфорс утомився, і я ліг у ліжку, то звуки флейти сумно бриніли навколо мене. Я був у відчаї.

Незабаром я забув містера Мелла, зайнятий Стірфорсом, що без будьяких книжок (він начебто знав усе з льоту) керував кількома його класами, поки шукали нового вихователя. Кінець-кінцем новий вихователь прибув,— пе-

ред тим, як стати до виконання своїх обов'язків, він обідав один день у вітальні, де був відрекомендований Стірфорсу. Стірфорс цілком схвалив його і сказав нам, що то хлопець хоч куди. За це я став дуже поважати цього вихователя і не мав ніяких сумнівів про його великі знання, хоч він, на відміну від містера Мелла, ніколи не звертав уваги на мене.

Тільки одну ще подію в цьому півріччі пригадую я на фоні щоденного шкільного життя. Пригадую я її з багатьох причин.

Одного вечора, коли містер Крікль жакливо лютував серед нас, увійшов Тенгей і своїм звичайним гучним голосом заявив:

— Відвідувачі до Копперфільда.

Вони з містером Кріклем обмінялися кількома словами з приводу того, що це за відвідувачі й до якої кімнати ввести їх. Під час їхньої розмови я, згідно з звичаєм, стояв, охоплений майже до неприємності подивом. Нарешті мені наказали піти задніми східцями й передягтися в чисте перед тим, як увійти до вітальні. Виконуючи ці накази, я поспішав і тремтів, як ніколи. Підійшовши до дверей вітальні, я сподівався побачити містера чи міс Мердстон, потім подумав, що то, мабуть, моя мати,— відсмикнув руку від засувки й зупинився, схлипуючи. Нарешті, я наважився увійти.

Спочатку я не побачив нікого. Але почувши, що хтось натискує ззаду на двері, я зазирнув туди й побачив там, на моє здивування, містера Пегготі й Гема. Вони кивали мені капелюхами й притискували один одного до стінки. Я не міг стриматися від сміху, але ще більше від приємності бачити їх, ніж від їхнього вигляду. Ми дуже щиро потиснули руки. Я сміявся й сміявся, аж поки не витяг хустинку витерти очі.

Містер Пегготі (він так і не затуляв рота, пригадую, протягом усього візиту) дуже розчулився, побачивши це, і підштовхнув Гема, щоб той сказав хоч слово.

— Веселіше, мастер Деві! — мовив Гем.— Ого, як же ви вирости!

— Справді, я виріс? — спитав я, осушуючи очі. Я пла-

кав не з якоїсь певної причини, а просто розплакався, побачивши старих друзів.

— Чи ж вирости, мастер Деві? Він іще запитує!— сказав Гем.

— Він іще запитує!— підтримав містер Пегготі.

Я знову розсміявся, побачивши як пересміюються вони. Потім ми всі трое почали реготатися, аж поки я не опинився перед загрозою заплакати знову.

— Чи не знаєте ви, як мамине здоров'я, містер Пегготі?— спитав я.— І як здоров'я моєї любої старої Пегготі?

— Пречудово,— сказав містер Пегготі.

— А маленька Емлі, а місіс Гумідж?

— Пре... чудово,— відповідав містер Пегготі.

Ми помовчали. Містер Пегготі, щоб порушити ніяковість мовчанки, витяг із кишень двох велетенських омарів і гігантського краба, ще й здоровенний мішок з черепашками. Все це він поклав Гемові в руки.

— Бачите,— сказав містер Пегготі,— ми знали, що вам дуже кортіло мати маленьку пам'ятку про часи, коли ви були з нами. Отож ми скористалися з нагоди. Стара матінка зварила їх. Йй - бо! Місіс Гумідж зварила їх. Авжеж,— сказав містер Пегготі повільно, ніби не бажаючи розлучатися з цим предметом розмови, бо іншого предмета він ще не знайшов,— місіс Гумідж, запевняю вас, вона таки зварила їх.

Я висловив подяку. Містер Пегготі глянув на Гема, ніби благаючи допомоги. Але той стояв і тільки усміхався. Тому старий повів далі:

— Прибули ми, бачите, з погожим вітром й з припливом на одному з ярмутських човнів до Гревсенда. А сестра моя написала мені назву оцього місця і наказувала, що коли мені доведеться приїхати до Гревсенда, так щоб я сюди прийшов і спитав мастера Деві, і передав від неї поклін, і побажав би йому всього найкращого, і переказав би, що всі в родині здоровенькі, йй - бо! А маленька Емлі, бачите, вона напише моїй сестрі, коли я повернуся, що я вас бачив, і що ви здоровенькі, і отак у нас вийде справжнісінька карусель.

Я змушений був трохи поміркувати, поки добрав, що

хотів містер Пегготі сказати цими словами: він мав на увазі замкнене коло повідомлень. Тоді я щиро подякував йому й сказав, явно червоніючи, що, сподіваюсь, маленька Емлі теж змінилася від тих часів, коли ми збирали черепашки й камінці на березі.

— Вона стає справжньою жінкою, ось воно як,— сказав містер Пегготі.— Спитайте його.

Він мав на увазі Гема, який аж засяяв з радощів.

— А яке в неї личко гарненьке!— сказав містер Пегготі, сам сяючи, наче свічка.

— А яка вона розумна!— підтримав Гем.

— А як вона пише!— гукав містер Пегготі.— Літери в неї чорні, як смола. І такі здоровенні, що ви їх звідусіль побачите.

Просто любо дивитись було, яким захватом проймався містер Пегготі, згадуючи про свою маленьку улюбленицю. Ось стоїть він знову передо мною, його грубе волохате обличчя промениться радісною любов'ю й гордістю, що їх я неспроможний змалювати. Його чесні очі палають і виблискують, ніби щось світле заховано в їхніх глибинах. Його широкі груди задоволено здіймаються. Його міцні довгі руки мимоволі стискаються. Слова свої підкріплює він руками правої руки, яка здається мені величезним молотом.

Гем був так само захоплений, як і він. Мабуть, вони багато більше розповіли б про неї, якби їх не збентежив несподіваний прихід Стірфорса. Він, побачивши, що я в кутку розмовляю з двома незнайомими, урвав свою пісеньку й сказав:

— Я не знав, що ви тут, юний Копперфільд.

Справді, гостей звичайно приймали в іншій кімнаті.

Стірфорс пройшов повз нас до виходу.

Чи то з гордощів, що в мене є такий друг, як Стірфорс, чи то бажаючи пояснити йому, як пощастило мені мати такого друга, як містер Пегготі, але я спинив його. Боже мій, як виразно я пригадую все це, таке далеко! Я скромно сказав:

— Залишся, Стірфорс, будь ласка. Це— два ярмутські рибалки— дуже милі, добрі люди!— родичі моєї няньки, вони приїхали з Гревсенда побачитися зі мною.

— Та невже? — сказав Стірфорс, повертаючися. — Радий бачити їх. Як почуваете себе ви обидва?

У нього була приємна манера поводитися з людьми — легка й весела, але нечванлива. Щось чарівне було в ньому. Я й досі вважаю, що це його поводження, його жвавий розум, його чудесний голос, його гарне обличчя й фігура та якась непереможна природжена привабливість (що нею володіють небагато людей), — все це надавало йому якоїсь сили, якій природно було коритися і якій небагато людей можуть протистояти. Я не міг не помітити, як причарував він їх і як вони начебто відкрили йому серця свої.

— Ви повідомте моїх рідних, будь ласка, містер Пегготі, коли надсилатимете того листа, що містер Стірфорс дуже добрий до мене і що я не знаю, що робив би тут без нього.

— Дурниці! — сказав Стірфорс, сміючися. — Не треба розповідати їм нічого подібного.

— А якщо містер Стірфорс колинебудь приїде до Норфолька або Суффолька, містер Пегготі, — вів я далі, — коли я там буду, то запевняю вас, що привезу його до Ярмута, як він дозволить, щоб завітати до вашого будинку. Ти ніколи не бачив такого гарного будинку, Стірфорс. Він зроблений з човна.

— Зроблений з човна, та невже? — спитав Стірфорс. — Оце підхожий будинок для такого справжнісінького рибалки.

— Отож воно і є, сер! отож воно і є, сер! — підтакнув Гем, поблискуючи зубами. — Маєте рацію, юний джентльмен! Мастер Деві, їй-бо, джентльмен має рацію! Справжнісінький рибалка! Вірно! Такий він і є!

Містер Пегготі радів не менше, ніж його племінник, хоча скромність заважала йому так голосно реагувати на комплімент.

— Гаразд, сер, — сказав він, схиляючись, кахикаючи й смикаючи кінці галстука на грудях. — Дякую, сер, дякую. Я роблю все, що можу зробити в своєму житті, сер.

— Найкраща людина не може зробити більше, містер Пегготі, — сказав Стірфорс. Він уже довідався про його прізвище.

— Присягаюся, що й ви робите те саме, сер, — говорив

містер Пегготі, похитуючи головою, — і робите це добре... дуже добре. Дякую, сер. Я зобов'язаний вам, сер, що ви такі привітні до мене. Я людина груба, сер... але я готовий до послуг... принаймні, я сподіваюся, що готовий до послуг, ви мене розумієте. Будинок мій не абиякий палац, сер, але все в ньому до ваших послуг, якщо ви колись завітаєте з мастером Деві. Я справжній слимак, отож, — цим він хотів сказати, що посувається поволі, бо йому якось треба було перелізти до іншого речення. — Але я вам обом бажаю всього найкращого, щастя бажаю я вам.

Гем підтримав ці слова, і ми якнайтепліше попрощалися з ними. Цього вечора я мало не спокусився розповісти Стірфорсу про гарненьку маленьку Емлі, але я не насмілювався вимовити її ім'я і занадто боявся, що він сміятиметься з мене. Пригадую, що я довго збентежено міркував про слова містера Пегготі, що вона стає справжньою жінкою. Але я вирішив, що то дурниці.

Ми перенесли раків або „пам'ятку“, як скромно назвав їх містер Пегготі, потайки до нашої кімнати. Цього вечора ми мали чудову вечерю. Але Треддльсові й тут не пощастило. Навіть і з вечері не міг він викараскатися, як усі інші. Уночі він занедужав від крабів. Його напхали всякими ліками в такій кількості, що Демпл (батько якого був лікарем) сказав, — цієї кількості вистачило б на коня. А за те, що не признався, він дістав різок і шість розділів грецької біблії.

Решту півріччя я пригадую, як безладну суміш щоденних турбот: літо завмерло, осінь надійшла; морозними ранками дзвоник виганяв нас із ліжок, у холодній темряві — заганяв у ліжка; пригадую клас увечері, тьмяно освітлений й погано опалюваний, клас уранці, що був справжнім холодильником; пригадую зміну вареного м'яса смаженим м'ясом, вареної баранини — смаженою бараниною; купу бутербродів, подряпаних підручників, потрісканих грифельних дощок, слізьми заллятих зошитів, різок, лінійок, тягання за волосся, дощі по неділях, погані пудинги, і над усім — брудну атмосферу чорнила.

А все ж таки я добре пам'ятаю, як далекі канікули здавалися спочатку мерехтливою цяткою, потім почали на-

ближатися до нас, рости й рости. Спершу ми лічили місяці, потім перейшли на тижні, а там і на дні. Тоді я почав побоюватися, що за мною не пришлють нікого. А коли я довідався від Стірфорса, що за мною таки пришлють і що я напевно поїду додому, то мене почали мучити похмурі передчуття, що до того часу я зломлю собі ногу. Жаданий день мав прийти через три тижні, через тиждень, на цьому тижні, післязавтра, завтра, сьогодні, цього вечора... і нарешті, я опинився всередині ярмутського диліжанса і їхав додому.

Погано спав я в ярмутському диліжансі, багато плутих снів бачив я там. Але коли я прокидався між цими снами, земля за вікном була не майданчиком для ігор у Салем-Гаузі; я чув удари батога, але то не містер Крікль шмагав Треддльса, — то кучер хльостав коней.

РОЗДІЛ VIII

МОЇ КАНІКУЛИ, ЗОКРЕМА ОДИН ЩАСЛИВИЙ ВЕЧІР

Удосвіта дилжанс зупинився перед якимсь готелем. То був не той готель, де жив мій приятель лакей. Мене відвели до гарненької спаленьки, на дверях якої намальований був дельфін. Мені було дуже холодно, хоч мене й почастували гарячим чаєм перед жарким каміном у вітальні. Я був дуже радий лягти в дельфінове ліжко, обгорнути голову дельфіноюю ковдрою й заснути.

Містер Баркіс, візник, мав приїхати за мною вранці о дев'ятій годині. Я прокинувся о восьмій, трохи запаморочений, бо мало спав уночі, і ждав його ще до призначеного часу. Він зустрів мене, ніби й п'яти хвилин не минуло після нашої останньої подорожі, ніби я завітав до готеля лише, щоб розміняти шість пенсів.

Нарешті я з своїм сундуком сів в екіпаж, візник зліз на передок, і лінькувата шкапа почвалала.

Ах, як дивно було їхати додому, що не був уже моїм домом; все, на що я дивився, нагадувало мені щасливий давній дім; він здавався мені сном, що ніколи більше не присниться. Дні, коли ми з матір'ю й Пегготі були єдиною сім'єю і ніхто не втручався поміж нас, поставали передо мною у дорозі. Смуток сповнював мене, і навряд чи я був щасливий опинитися там. Може, краще було б мені лишитися в іншому місці й забути свій дім у товаристві Стірфорса. Але шляху назад не було, і незабаром я опинився перед нашим будинком, де оголені старі ясені похитували незчисленими руками у зимовому повітрі, де руїни старих грачаних гнізд гойдалися від вітру.

Візник скинув мій сундук перед ворітьми саду й зали-

шив мене. Я пішов стежкою до будинку, дивлячися на вікна і на кожному кроці побоюючись побачити в одному з вікон містера Мердстона чи міс Мердстон. Проте, не з'явилося жодного обличчя. Я знав, як без стуку відчиняти двері нашого будинку, і тихо, несміливо увійшов всередину.

Бог знає, спогади яких ранніх років збудив у мені голос матері, що його я почув у вітальні. Якусь тиху пісеньку наспівувала вона. Мені здається, що, лежачи ще немовлям в її обіймах, чув я, як наспівувала вона мені цю колискову. Мотив був новий для мене, але водночас такий знайомий, що сповнював моє серце по вінця, ніби друг якийсь повернувся після довгої відсутності.

Задумливо муркотіла мати свою пісню; я вирішив, що вона сидить сама. Нечутно увійшов я в кімнату. Мати сиділа біля вогню, колихаючи немовля, поклавши його крихітні рученята собі на шию. Очі її дивилися на його обличчя, співала вона для нього. Більше нікого в кімнаті дійсно не було.

Я заговорив, вона схопилася з місця й скрикнула. Але, побачивши мене, вона назвала мене її любим Деві, хлопчиком своїм. Вийшовши на середину кімнати назустріч мені, мати стала навколішки й поцілувала мене, поклала мою голову собі на груди біля маленької істоти, що лежала там, притулила руки немовляти до моїх губ.

Я хотів би вмерти. Я хотів би вмерти тоді, з цим почуттям у серці. Я більше був би підготованим до неба, ніж будьколи після цього.

— Це твій брат, — сказала мати, пестячи мене. — Деві, хлопчику мій гарний! Бідолашна моя дитинка!

І вона цілувала мене знову й знову, обіймаючи. Пегготі вбігла в кімнату, упала долі поруч нас і на чверть години очманіла з радощів.

Виявилось, мене не ждали так скоро, бо візник прибув раніше, ніж звичайно. Виявилось також, що містер і міс Мердстон пішли в гості до сусідів і не повернуться до ночі. Я ніяк не міг сподіватися на це. Я ніколи не вважав, що ми знову зможемо бути втрюх, не турбовані ні ким. На деякий час мені здалося, ніби давні дні повернулися.

Ми пообідали разом біля каміна. Пегготі хотіла слу-

жити нам, але мати не дозволила цього, і змусила її обідати з нами. Мені поставили мою стару тарілку, де був намальований коричневий військовий корабель з усіма парусами, — тарілку, що її Пегготі приховувала десь, поки я був відсутній, тарілку, яку Пегготі не дозволила б розбити, як вона висловилась, і за тисячу фунтів стерлінгів. Мені дали мій старий кухоль з написом „Деві“, мої старі ніжик і виделку, якими не можна було порізатись.

По обіді Пегготі збрала посуд, наділа інший очіпок, забрала свою робітну шкатулку, рулетку, восковий недогарок і сіла працювати, як колись.

Ми сиділи біля вогню й весело розмовляли. Я розповів їй, який суворий вихователь був містер Крікль, і вони дуже жаліли мене. Я розповів їй, який чудовий хлопець був Стірфорс, як він опікувався мною; і Пегготі заявила, що з охотою пройде пішки десятки миль, аби побачити його. Немовля прокинулося, я взяв його на руки й з любов'ю колисав його. Коли дитинка знову заснула, я притулився до матері, за старим звичаєм, що давно був залишений, і сидів, обіймаючи її, схилившись палаючою щічкою їй на плече. Знову відчув я, як її прекрасні кучері спадають на мене — пригадую, я порівнював їх з ангельськими крилами. Я справді був дуже щасливий.

Коли я сидів так, споглядаючи вогонь і уявляючи всякі дивні картини, мені майже здавалося, що я ніколи не вийдів звідси. Здавалося мені, що містер і міс Мердстон були лише химерними картинами у вогні, вогонь загасне — і вони зникнуть. Здавалося мені, що в пам'яті моїй немає нічого справжнього, крім моєї матері, Пегготі й мене.

Пегготі штопала якусь панчошу, поки видно було. Потім вона натягла панчошу на ліву руку, наче рукавичку, взяла голку в праву руку, готова знову штопати, коли полум'я спалахне яскравіше. Не можу добрати, чиї то панчохи завжди штопала Пегготі, звідки брався такий невичерпний запас панчих, що потребували штопання. Скільки пригадую себе, вона завжди займалася цим видом рукоділля і ні в якому разі жодним іншим видом.

Коли попили ми чай, викинули попіл з каміна, зняли нагар із свічок, я прочитав Пегготі розділ з книжки про

крокодилів на знак спогадів про старі часи. Книжку цю витягла вона з своєї кишені; можливо, що вона завжди носила цю книжку там. А потім ми заговорили про Салем-Гауз, що змусило мене знову згадати про Стірфорса, спогади про якого були моїм улюбленим предметом розмови. Дуже щасливі були ми. Цей вечір, що йому судилося назавжди закрити цей тсм мого життя, ніколи не зникне з моєї пам'яті.

Майже о десятій годині ми почули рипіння коліс. Всі ми скочили. Мати моя поспішно сказала, що вже пізно, а містер і міс Мердстон вважають, що дітям треба рано лягати спати і, мабуть, мені краще піти в ліжко. Я поцілував її й пішов нагору із свічкою, поки вони не встигли увійти. Коли я йшов до тієї спальні, де був колись ув'язненим, моїй дитячій уяві здалося, що вони принесли з собою холодне повітря, яке здуло, наче пір'я, давній родинний затишок.

Ніяково було мені вранці йти наниз снідати, я ж бо ніколи не дивився на містера Мердстона з того самого дня, як учинив свій пам'ятний злочин. А, проте, це треба було зробити. Два чи три рази повертався я з півдороги й навшпиньках тікав до своєї кімнати, та, нарешті, зійшов наниз і з'явився у вітальні.

Він стояв біля каміна спиною до вогню, а міс Мердстон розливала чай. Коли я входив, він твердо глянув мені в обличчя, але не подав ніяких ознак, що пізнає мене.

Повагавшись якусь секунду, я підійшов до нього й мовив:

— Прошу пробачити мені, сер. Я дуже сумую про свій вчинок і сподіваюсь, ви пробачите мені.

— Радий чути, що ти сумуєш, Деві, — відповідав він.

Рука, яку подав він мені, була та сама рука, що її я колись укусив. Я мимоволі затримав погляд на червоній смужці на ній. Але я почервонів ще більше, ніж та смужка, побачивши моторошний вираз його обличчя.

— Як ваше здоров'я, мадам, — звернувся я до міс Мердстон.

— Ах, боже мій! — зітхнула міс Мердстон, простягаючи мені чайну ложку замість пальців. — Як довго триватимуть канікули?

— Місяць, мадам.

— Лічачи від якого дня?

— Від сьогодні, мадам.

— О! — мовила міс Мердстон. — Отже, один день минувся.

Таким чином вона завела календар канікул і щоранку отак викреслювала один день. Вона робила це похмуро, поки не дійшла до десяти, але, перейшовши до двозначних чисел, почала виявляти ознаки надії і з ходом часу стала навіть радіти.

Саме в перший день свого приїзду я мав нещастя кинути її (хоч вона взагалі не схильна була до такої слабкості) у стан дикого жаху. Я увійшов у кімнату, де сиділа вона з моєю матір'ю. Немовля (якому було лише кілька тижнів) лежало в обіймах матері. Дуже обережно взяв я його на руки. Раптом міс Мердстон так несамовито скрикнула, що я мало не впустив дитинку.

— Люба моя Джен! Що сталося? — схопилася мати.

— Боже мій, Клара, чи ви бачите? — вигукнула міс Мердстон.

— Що, моя любя Джен? — спитала мати. — Де?

— Він схопив її! — крикнула міс Мердстон. — Хлопець схопив немовля.

Вона тремтіла з переляку, але зібралася з силами, підскочила до мене й забрала дитинку з моїх рук. Після цього вона знепритомніла й відчула себе так погано, що їй змушені були дати чері-бренді.¹ Очунявши, вона урочисто заборонила мені торкатися до мого брата будьколи, за будьяких обставин. А бідолашна моя мати, якій зовсім не цього хотілося, мляво підтримала заборону, кажучи:

— Безперечно, ви праві, моя любя Джен.

Ще в одному випадку, коли ми троє були разом, це саме любе немовля — воно справді любе було мені, бо у нас була одна мати — стало невинною причиною гніву міс Мердстон. Мати моя, дивлячися в очі немовляті, що лежало в неї на лоні, сказала:

— Деві! А йди лишень сюди! — і глянула мені в очі.

¹ Чері-бренді — сорт солодкої горілки.

Я побачив, як міс Мердстон відклала свої чотки.

— Кажу вам, — ніжно мовила мати, — вони цілком схожі. Мабуть, то мої очі. Здається, колір у них мій. Але як же чудово вони схожі!

— Ви про що говорите, Клара? — сказала міс Мердстон.

— Моя люба Джен, — пролепетала мати, трохи збентежена різким тоном цього запиту, — я нахожу, що очі немовляти й Деві зовсім схожі.

— Клара! — заявила міс Мердстон, гнівно схоплюючись з місця, — ви іноді буваєте цілковитою ідіоткою.

— Моя люба Джен, — спробувала протестувати моя мати.

— Цілковитою ідіоткою, — повторила міс Мердстон. — Хто інший міг би прирівняти дитинку мого брата до вашого хлопця? Вони зовсім не схожі. Вони абсолютно різні. Вони явно не подібні одне до одного з усіх поглядів. Сподіваюся, що вони назавжди залишаться такими. Не можу я сидіти тут і слухати, як роблять такі порівняння.

З цими словами вона гордо покрокувала геть, гримнувши дверима за собою.

Коротше кажучи, міс Мердстон не полюбляла мене. Коротше кажучи, мене там ніхто не полюбляв, навіть я сам. Бо ті, хто любили мене, не могли виявляти цього, а ті, хто мене не любили, виявляли це так наочно, що я завжди боляче відчував себе ніяково, незграбним і дурним.

Я почував, що непокоїв їх не менше, ніж вони мене. Коли я входив у кімнату, де вони сиділи, розмовляючи, мати моя здавалася веселою, а щойно я з'являвся, якась хмара затьмарювала її обличчя. Якщо містер Мердстон був у найкращому настрої, я псував його. Якщо міс Мердстон була в найгіршому настрої, я ще поглиблював його. У мене вистачало хисту розуміти, що моя мати завжди ставала жертвою. Вона боялася розмовляти зі мною, бути ласкавою зі мною, бо цим могла якось образити їх і дістати після цього чергову лекцію. Вона не тільки безперестанку боялася образити їх чимсь сама, вона боялася, що я можу їх чимсь образити, і варт мені було ворухнутися, як вона стурбовано стежила за їхніми поглядами. Тому я вирішив якомога менше зустрічатися з ними. Багато зимових годин

прислухався я до бою церковного годинника, сидячи в своїй непривітній спальні, обгорнувшись маленьким пальтом і заглибившись у книжку.

Вечорами я іноді приходив до Пегготи в кухню. Там почував я себе зручно й не боявся бути самим собою.

Але всі мої способи утішитися не дістали схвалення. Мене все ще й досі вважали за річ, необхідну для виховання моєї бідолашної матері. Як один із засобів її випробувань, я не мав права бути відсутнім.

— Давід,—заявив містер Мердстон, якимось по обіді, коли я за своїм звичаєм збирався залишити кімнату,—я з сумом помічаю, що в тебе похмура вдача.

— Хнюпиться, наче ведмідь!—додала міс Мердстон.

Я стояв мовчки, схиливши голову.

— Так ось, Давід,—вів далі містер Мердстон,—похмура і вперта вдача—найгірший з усіх характерів.

— А в цього хлопця,—вказала його сестра,—вдача найзавзятіша й найзапекліша з усіх, які я будьколи бачила. Гадаю, моя люба Клара, навіть ви мусили помітити це?

— Прошу пробачення, моя люба Джен,—відповідала мати,—але чи ви цілком певні...—ви, мабуть, пробачите мені, моя люба Джен...—що ви розумієте Деві?

— Мені соромно було б, Клара,—відказала міс Мердстон, коли б я неспроможна була розуміти цього хлопця, чи будьякого хлопця. Я не претендую на глибокодумність, але в мене є здоровий розсудок.

— Без сумніву, моя люба Джен,—відповіла мати,—ви надзвичайно чудово розумієте все.

— Ох, люба, не треба! Будь ласка, не кажіть цього, Клара,—гнівно промовила міс Мердстон.

— Але я певна, що це так,—доводила мати,—і кожен знає, що це так. Я переконалася в цьому сама так багато разів, що ніхто не може бути певніший цього, ніж я. І тому я говорю з великим переконанням, моя люба Джен, запевняю вас.

— Скажімо, що я не розумію хлопця, Клара,—вела далі міс Мердстон, перебираючи маленькі брелоки на своїй блузці.—Погодимось, коли хочете, що я зовсім не розумію його. Він занадто глибокий для мене. Але, мабуть, розум

мого брата може дати йому змогу якось прозирнути в глибини цього характера. І, здається, брат мій саме говорив про це, коли ми—не дуже делікатно—перервали його.

— Я гадаю, Клара,—сказав містер Мердстон низьким суворим голосом,—що можуть бути кращі й безсторонніші судді в такому питанні, ніж ви.

— Едвард,—несміливо відповідала мати,—ви значно кращий суддя в усіх питаннях, ніж я. Це стосується й до вас і до Джен. Я лише сказала...

— Ви лише сказали щось нерозсудливе,—промовив він.—Подбайте не робити цього більше, моя люба Клара, і стежте за собою.

Мати поворушила губами, ніби відповідаючи: „Так, мій любий Едвард“, але вголос не сказала нічого.

— Я зазначив, Давід,—сказав містер Мердстон, дивлячися просто на мене,—що з сумом помічаю твою похмуру вдачу. Я не можу допустити, щоб перед моїми очима розвивався такий характер, не спробувавши поліпшити його. Ви мусите подбати, сер, змінити свою вдачу. Ми мусимо подбати змінити її заради тебе.

— Прошу пробачення, сер,—пролепетав я.—Я ніколи не помічав, що був похмурий.

— Не намагайся врятуватися брехнею,—так люто відказав він, що мати моя мимоволі підвела тремтячі руки, ніби збираючися стати між нами.—Через похмурість ти замкнувся у своїй кімнаті. Ти сидиш у своїй кімнаті, коли тобі слід було б бути тут. Знай тепер, раз назавжди: я вимагаю, щоб ти був тут, а не там. Далі, я вимагаю, щоб ти був тут покірним. Ти мене знаєш, Давід. Я змушу це зробити.

Міс Мердстон хрипло хихикнула.

— Я вимагаю шанобливого й слухняного ставлення до мене,—вів далі він,—і до Джен Мердстон, а також до твоєї матері. Я не дозволю, щоб якась дитина для своєї втіхи уникала цієї кімнати, ніби заразливої. Сідай!

Він наказав мені, наче собаці, і я покорився, наче собака.

— І ще одна річ,—сказав він.—Я помітив, що ти маєш

прихильність до низького й простого товариства. Тобі нема чого товаришувати з слугами. Кухня тебе не виправить, а тобі треба багато в чому виправитися. Я не кажу нічого про жінку, яка підбурює тебе — бо ви, Клара,— звернувся він тихше до моєї матері,— завдяки давнім стосункам і давно вкоріненим примхам, маєте слабкість поважати її, слабкість, яку ми досі не подолали.

— Це саме неймовірне запаморочення! — скрикнула міс Мердстон.

— Я лише кажу,— закінчив він, звертаючися до мене,— що я не схвалюю вашої схильності до такого товариства, як міс Пегготі. Цьому треба покласти край. Тепер, Давід, ти зрозумів мене, і ти знаєш, які будуть наслідки, якщо ти не коритимешся мені до найменшої дрібниці.

Я це знав добре — мабуть краще, ніж він гадав,— бачивши приклад моєї матері; і я підкорився йому до найменшої дрібниці. Я більше не замикався в своїй кімнаті. Я більше не знаходив притулку у Пегготі. Сумно сидів я день за днем у вітальні, нетерпляче чекаючи, поки настане ніч і можна буде піти в ліжко.

Як вимушено й ніяково почував я себе, сидячи в одній позі годину за годиною, боячися ворухнути ногою чи рукою, щоб міс Мердстон не почала скаржитися (а вона це робила, коли була хоч найменша причіпка) на мою непосидючість; боячися оком блимнути, щоб їй не здався мій погляд незадоволеним або збентеженим, а це стало б новим приводом для скарг на мене. Як нестерпно було прислухатися до цокання годинника; стежити за стальними чотками міс Мердстон; міркувати, чи одружиться вона колись, а якщо одружиться, то з яким саме нещасним чоловіком; лічити кафлі на пічці; блукати поглядом по стелі між візерунків на шпалерах.

Я уявляв, як блукаю сам уздовж брудних шляхів, зимової негоди, несучи на собі цю вітальню й міс Мердстон у ній: жажливий вантаж, що його я змушений був тягнути, кошмар увіч, що його неможливо було увірвати, тягар, що придушував мій розум.

Мовчазний і приголомшений сидів я за столом, повсякчас відчуваючи, що тут є зайві виделка й ніж — мої, зайвий

апетит — мій, зайві тарілка й стілець — мої, зайва людина — я.

Увечері, коли засвічували свічки, я мусив зайнятися чимсь, але, не наважуючись читати цікаву книжку, мучився над якимись карколомними арифметичними задачами. Таблиці ваги і мір наспівував я на мотив гімнів, але ніяк не міг їх вивчити, вони входили в одне вухо й вислизали з другого.

Хоч як я намагався підбадьоритися, але позіхав і куняв. Раптом прокидався я від короткого, вкраденого сну. Ніколи не діставав я відповіді на свої нечасті запитання. Я був наче порожнім місцем, що його ніхто не помічав, але яке кожному завжало. З важким почуттям порятунку бачив я, як міс Мердстон вітає дев'яту годину увечері й наказує мені йти спати.

Отак тяглися канікули, аж поки одного ранку міс Мердстон сказала: — Останній день пройшов! — і дала мені останню чашку чаю за цих канікул.

Без суму від'їздив я. Я навіть трохи підбадьорився, думаючи про зустріч із Стірфорсом, хоча містер Крікль і бовванів за ним. Знову містер Баркіс з'явився перед ворітьми, знову

міс Мердстон застережливо проказала: „Клара!“ коли мати схилилася надо мною, щоб попрощатися.

Я поцілував її й свого маленького братика і дуже зажурився. Але я журився не тому, що від'їжджаю, бо між нами було провалля, ми й так розлучені були кожного дня. І не обійми її живуть ще й досі в моїй пам'яті, хоч і пристрасно обіймала вона мене. Ні, найжвавіше пригадую я те, що було після обіймів її.

Уже в екіпажі почув я, що вона гукає мене. Я виглянув. Вона стояла сама біля садової огорожі, простягаючи

... вона пильно дивилася на мене, підіймаючи свою дитинку.

до мене немовля. Була холодна тиха погода. Жодна волосина на материній голові, жодна згортка на її вбранні не ворушилася, коли вона пильно дивилася на мене, підіймаючи свою дитинку.

Так я втратив її. Отак бачив я її потім у своїх снах у школі — мовчки стояла вона біля мого ліжка — дивлячись на мене так само пильно, підіймаючи своє немовля на руках.

РОЗДІЛ ІХ

НЕЗАБУТНІЙ ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ

Я оминаю все, що трапилося в школі, аж до дня свого народження в березні. Не пам'ятаю нічого, крім того, що Стірфорс був іще чудовіший, ніж будьколи. Він мав залишити школу в кінці цього півріччя, якщо не раніше, здався він мені ще натхненнішим і незалежнішим, ніж колись; але, крім цього, я не пам'ятаю нічого. Основна подія, що нею позначений цей час у моїй пам'яті, начебто поглинула всі менш важливі спогади.

Навіть важко повірити, що минуло цілих два місяці між моїм поверненням до Салем - Гауза й цим днем народження. Лише розсудком сприймаю я, що так воно мало бути інакше я був би переконаний, що без ніякого проміжку події йшли по п'ятах одна за одною.

Як добре я пам'ятаю, що то був за день. Я знову вдихаю туман, що висів над тією місцевістю; бачу іней крізь туман; почуваю, як мої запорошені інеєм кучері спадають на щоки; дивлюся на тьмянний клас, де подекуди мерехтять свічки в туманному ранкові; бачу, як подих хлопців парою виходить з уст, як учні дмухають на пальці, стукотять ногами по підлозі.

Це трапилося після сніданку, коли нас зібрали в будинку, і містер Шарп увійшов, кажучи:

— Давіда Копперфільда кличуть до вітальні.

Я ждав кошика з дарунками від Пегготи і аж спалахнув з радості. Хлопці почали мене просити не забути їх при розподілі смачних речей, коли я похапцем скочив з лави.

— Не поспішайте, Давід,— сказав містер Шарп.— Часу досить, мій хлопче, не поспішайте.

Мене мав би здивувати зворушений тон його мови, коли б я мав час замислитися над цим. Але я поспішно побіг до вітальні. Там знайшов я містера Крікля, що сидів за сніданком, поклавши перед собою батога й газету, і місіс Крікль з розпечатаним листом у руці. Але — ніякого кошика.

— Давід Копперфільд, — сказала місіс Крікль, підводячи мене до канапи й сідаючи поруч мене. — Я хочу поговорити з вами дуже одверто. Я маю щось розповісти вам, дитинко моя..

Я, звичайно, глянув на містера Крікля. Але той, не дивлячися на мене, похитав головою й зупинив зітхання величезним бутербродом.

— Ви занадто юні, щоб зрозуміти, як світ змінюється щодня, — говорила місіс Крікль, — і як люди залишають цей світ. Але ми всі маємо пізнати це, Давід; дехто з нас — змалку, дехто з нас — під старість, дехто з нас — протягом цілого свого життя.

Я серйозно глянув на неї.

— Коли ви поверталися з дому в кінці канікул, — сказала місіс Крікль після короткої мовчанки, — чи всі дома були здорові? — Вона знову помовчала. — Ваша мама була здорова?

Я затремтів, сам не знаючи чому, і все ще серйозно дивився на неї, навіть і не намагаючися відповідати.

— Бо, — сказала вона, — з великим жалем мушу сказати вам, цього ранку я почула, що ваша мама дуже хвора.

Туман виріс між місіс Крікль і мною, на якусь хвилину постать її заколивалась у цьому тумані. Потім я відчув, як палючі сльози струмують по моєму обличчю, і все знову опинилося на своєму місці.

— Вона дуже небезпечно хвора, — додала вона.

Я знав уже все.

— Вона вмерла.

Не було потреби казати мені цього. Ще до цих слів я розпачливо заплакав і відчув себе сиротою в широкому світі.

Місіс Крікль була дуже доброю зі мною. Вона затримала мене там на цілий день і іноді лишала мене самого.

Я плакав, змучено засипав, прокидався й плакав знову. Коли не міг уже більше плакати, я почав міркувати. І тоді найтяжче стискалися мої груди, ніщо не могло втамувати мого болючого смутку.

Але думки мої блукали довкола лиха, що тяжило над моїм серцем. Я думав про те, як тихо в нашому замкненому будинку. Я думав про немовлятко, яке (сказала місіс Крікль) занедужало і, мабуть, теж помре. Я думав про могилу мого батька на кладовищі, біля нашого будинку, про те, як моя мати лежатиме там під деревом, що його я так добре знав. Коли мене лишали самого, я ставав на стілець і дивився в дзеркало, які в мене очі червоні і яке смутне в мене обличчя. Коли минуло кілька годин, я почав міркувати — що саме — в зв'язку з моєю втратою — вразить мене найбільше, коли наближуся до дому — бо я мав їхати додому на похорон. З жалем відзначаю, що пишався увагою, яку виявляла до мене решта хлопців, бо я став дуже важливою особою в своєму горі.

Якщо будьяка дитина вражена була щирою тугою, то це був я. Але пригадую, що ця увага якось задовольняла мене, коли я походжав по майданчику для ігор цього вечора, а всі хлопці сиділи в класі. Бачачи їхні погляди крізь вікна, я відчував себе відзначеним, набирав смутнішого вигляду й починав ходити повільніше. Коли навчання кінчилося і вони вийшли та заговорили зі мною, я вирішив не задирати носа перед ними й поводитися з ними так само, як і раніше.

Я мав їхати додому наступної ночі; не в диліжансі, але в важкій кареті, що звалася „Фермер“ і призначалася, головню, для сільських подорожей на короткі віддалі. Цього вечора я не розповідав історій з книжок, а Треддльс змусив мене позичити в нього подушку. Не знаю нащо він це зробив, бо в мене була моя власна подушка, але більш нічого позичити він не міг, бідолашний, крім аркуша паперу, вкритого скелетами; цей аркуш він подарував мені на прощання, як утамовувача смутку й втихомирювача почуттів.

На другий день увечері я залишив Салем-Гауз. Тоді мені й на думку не спадало, що я покидаю це місце назавжди.

Дуже повільно їхали ми цілу ніч і прибули до Ярмута лише о дев'ятій чи десятій годині вранці. Я шукав містера Баркіса, але його там не було. Замість нього до вікна карети підійшов гладкий, веселий, маленький стариган у чорному, в коротких штанах з бантами потертих стрічок на колінах, у чорних панчохах, у капелюсі з широкими крисами. Постукавши у вікно карети, він спитав:

— Мастер Копперфільд?

— Так, сер.

— Чи не будете ви ласкаві піти зі мною, юний пане,— сказав він, розчиняючи дверцята.— Я матиму насолоду проводити вас додому.

Я подав йому руку, дивуючись—хто це такий, і ми пішли до крамниці на вузькій вулиці. На вивісці написано було: „Омер — драпівник, кравець, галантерійник, похоронна контора і т. ін.“ То була тісна й душна крамниця, повна всякого одягу—готового й неготового, а одно вікно її рясніло чоловічими й жіночими капелюхами. Ми зайшли до маленької вітальні позаду крамнички, де побачили трьох молодих жінок за роботою над безліччю чорних тканин. Матерія купою лежала на столі, маленькі шматки й обрізки вкривали всю підлогу. У кімнаті було жарко, тут панувала задушна атмосфера теплого чорного крепу. Тоді я не знав щό то був за запах, але тепер знаю його добре.

Ці три молоді жінки дуже захоплені були своєю справою. Вони підвели голови на мене, а потім знову заходилися працювати. Крізь вікно чути було рівномірне стукотіння молотка з майстерні по той бік маленького двору. Це стукотіння утворювало якусь мелодію:

— РАТ-тат-тат, РАТ-тат-тат, РАТ-тат-тат,— і так безупинно.

— Ну,— звернувся мій провідник до одної з трьох молодих жінок,— які успіхи, Мінні?

— Ми закінчимо на строк,—весело відповідала та, не підіймаючи голови.— Не бійся, батьку.

Містер Омер зняв свого ширококрисого капелюха й сів, відсапуючи. Він був такий жирний, що мусив деякий час передихати, поки спромігся вимовити:

— Це добре.

— Тату,— грайливо сказала Мінні.— І чого це ти гладшаєш?

— Та й сам не знаю, люба моя,— задумливо відповідав він.— Воно таки вірно.

— Ти такий веселий чоловік, бачиш,— сказала Мінні.— Ти так на все легко дивишся.

— Не має рації дивитися на речі інакше, люба моя,— відповідав містер Омер.

— Авжеж, ні,— відказала його донька.— Ми тут усі веселенькі, дяка небу. Чи ж не так, батьку?

— Сподіваюся, люба моя,— сказав містер Омер.— Ну, тепер я вже віддихався і, мабуть, зніму мірку з цього юного школяра. Чи не зайдете ви до крамниці, мастер Копперфільд?

Задовольняючи просьбу містера Омера, я пішов за ним. Він показав мені купу костюмів; вони були найвищої якості,— сказав він,— найкращий траур для всіх, кому бракує батьків. Потім він почав вимірювати мене з усіх боків і записувати наслідки вимірювання в книжку. Занотовуючи, він звернув мою увагу на свої запаси, на кілька фасонів, що, як він казав, „щойно увійшли в моду“, і на кілька інших фасонів, які „щойно вийшли з моди“.

— От на цьому ми часто втрачаємо трохи грошей,— сказав містер Омер.— Але моди— наче людські істоти. Вони з'являються— ніхто не знає коли, чому і як. І вони зникають— ніхто не знає коли, чому і як... Усе подібне до життя, на мою думку, коли дивитися з цього погляду.

Смуток заважав мені дискутувати це питання, та, мабуть, за всяких обставин воно було б вищим над моє розуміння. Містер Омер привів мене назад до кімнати, з деякими труднощами дихаючи в дорозі.

Потім він гукнув комусь під карколомними східцями за дверима:

— Принесіть чаю й бутербродів.

Через якийсь час, протягом якого я оглядався довкола, міркував і прислухався до шарудіння крепу в кімнаті та до пісні молотка по той бік двору,— чай і бутерброд з'явилися на підносі. Виявилось, вони призначені для мене.

Кілька хвилин містер Омер дивився на мене. Я не дуже багато уваги звертав на сніданок, бо чорні довколишні речі попсували мені апетит. Нарешті, містер Омер мовив:

— Я вже давно знайомий з вами, мій юний друже.

— Давно, сер?

— Все ваше життя, — сказав містер Омер. — Можу сказати, що навіть до початку вашого життя. Я раніше познайомився з вашим батьком. Він мав п'ять футів дев'ять дюймів з половиною і лежить він у могилі в п'ять футів двадцять дюймів.

— РАТ-тат-тат, РАТ-тат-тат, РАТ-тат-тат.

— Він лежить у могилі в п'ять футів і двадцять дюймів, — люб'язно повторив містер Омер. — Я вже забув, чи то був його заповіт, чи її розпорядження.

— Ви не знаєте, який стан мого братика, сер? — спитав я.

Містер Омер похитав головою.

— РАТ-тат-тат, РАТ-тат-тат, РАТ-тат-тат.

— Він — в обіймах своєї матері, — сказав він.

— О, бідолашний малюк! Він помер?

— Киньте думати про це, ви тут нічого зробити не зможете, — сказав містер Омер. — Так. Немовля померло.

При цій звістці рани мої знову розкрилися. Я майже не торкнувся до сніданку, відійшов і поклав голову на інший стіл у кутку маленької кімнати. Мінні похапцем очистила цей стіл, щоб я не попсував жалобних матерій своїми слізьми. Ця гарненька добродушна дівчина м'яким рухом відгорнула волосся від моїх очей. Але вона дуже раділа, що на строк закінчила свою роботу, і як відрізнявся її настрій від мого!

Незабаром спів молотка припинився, привітний парубок пройшов через двір до кімнати. Він держав молоток у руці, а рот його був виповнений цвяшками, що їх він змушений був витягти звідти, раніше, ніж зміг заговорити.

— Ну, Джорем, — сказав містер Омер, — а в тебе як посувається робота?

— Усе гаразд, — відповів Джорем. — Зроблено, сер.

Мінні трохи зашарилася, а дві інші дівчини усміхнулися одна одній.

— Що? Так ти працював при свічках учора ввечері, коли я сидів у клубі? Ось як?— сказав містер Омер, заплющуючи одне око.

— Так, — відказав Джорем. — Ви ж обіцяли, що поїдемо гуляти разом, якщо закінчимо на строк, Мінні зі мною... і ви.

— О! А я думав, що ви збираєтеся залишити мене самого зовсім, — сказав містер Омер і розсміявся, аж поки не захекався.

— А коли ви були такі ласкаві, що пообіцяли це, — вів далі молодий чоловік, — так я взявся до роботи гаряче, як бачите. Що ви на це скажете?

— Чудово, — сказав містер Омер, підводячись. — Любий мій, — він зупинився, звертаючися до мене, — чи не хотіли б ви побачити...

— Ні, батько, — втрутилася Мінні.

— Я гадав, це йому буде приємно, люба моя, — сказав містер Омер. — Але, мабуть, ти маєш рацію.

Не знаю, чому я зрозумів, що саме на труну моєї любові матері пішли вони дивитися. Я ніколи не чув, як роблять труну. Ніколи не бачив я труни. Але якось зрозумів я, що то за стукіт був. І коли молодий чоловік увійшов, я напевно знав, що він робив перед тим.

Отже, робота була закінчена. Дві дівчини, що їхніх імен я не чув, зчистили нитки й обрізки з своїх платтів і ввійшли в крамницю прибрати її й чекати на замовців. Мінні лишилася запакувати зроблене й покласти роботу в два кошики. Вона працювала навколішках, наспівуючи жвавеньку пісеньку. Джорем—я не мав сумнівів, що то був її наречений— підійшов і потайки поцілував її (він начебто зовсім не звертав уваги на мене). Він сказав, що батько її пішов по екіпаж, отже, йому треба поспішати, щоб підготуватися до поїздки. Потім він знову вийшов. Вона поклала наперсток і ножиці в кишеню, акуратно застромила голку з чорною ниткою в блузку й жвавенько почала одягати пальто перед дзеркальцем за дверима, що в ньому побачив я відбиток її задоволеного обличчя.

Я спостерігав усе це, сидячи за столом у кутку, спершись головою на руку й міркуючи про зовсім інші речі.

Екіпаж незабаром під'їхав до крамниці, в нього спочатку поклали кошики, потім посадили мене, а після того сіли ті троє. Пригадую, то було щось середнє між легким екіпажем і вантажною повозкою. В цей екіпаж, розмальований похмурими барвами, запряжений був чорний кінь з довгим хвостом. Місця там було досить для нас усіх.

Не думаю, щоб я коли в своєму житті переживав такі дивні почуття, як тоді, коли сидів з ними, пригадував, що в них за робота і бачив, як радіють вони поїзді. Я не гнівався на них; більше я боявся їх, ніби був кинутий між істотами, з якими не мав нічого спільного. Старий сів попереду, щоб правити, а двоє молодих сіли позаду нього. Коли він звертався до них, вони нагиналися вперед, один з одного боку його масного обличчя, а друга — з іншого; здавалося, вони дуже люблять його. Іноді вони зверталися й до мене, але я сидів зіщулившись в своєму кутку, приголомшений їхніми жартами (хоч і не дуже явними), дивуючись, що ніхто не карає їх за черствість серця.

Коли вони зупинилися погодувати коня, поїсти, попити і пожартувати, я не міг торкнутися ні до чого, і не порушив свого посту. Прибувши до нашого дому, я зіскочив якнайшвидше з екіпажа, щоб не бути в їхньому товаристві перед цими священними вікнами, які дивилися тепер на мене сліпими, неначе заплющеними очима, що колись прозоро сяяли. Даремно міркував я раніш — що саме змусить мене заплакати, коли я повернусь — це зробило вікно кімнати моєї матері і сусіднє вікно, що в кращі часи було моїм.

Не встиг я дійти до дверей, як опинився в обіймах Пегготі. Побачивши мене, вона не могла стримати свого горя, та незабаром опанувала себе й почала говорити пошепки, ходити навшпиньках, ніби побоюючись стурбувати померлу. Я зрозумів, що вона давно не була в ліжку. Вночі вона сиділа, тихо пильнуючи. Поки її бідолашна люба красуня буде на поверхні землі, — сказала вона, — ніколи вона не залишить її.

Містер Мердстон не звернув ніякої уваги на мене, коли я ввійшов у вітальню. Він сидів біля каміна, мовчки плачучи, зігнувшись в своєму кріслі. Міс Мердстон працювала

за письмовим столом, що був укритий листами й різними паперами; вона простягла мені свої холодні нігті і залізним шепотом спитала, чи зняли з мене мірку для траура.

— Так, — відповідав я.

— А твої сорочки, — спитала міс Мердстон, — чи ти їх привіз додому?

— Так, мадам. Я привіз додому весь свій одяг.

То були всі слова втіхи, що їх подарувала мені її твердість. Не маю сумніву, що вона знаходила особливе задоволення в можливості демонструвати своє так зване самовладання, свою твердість, свою міць розуму й свій здоровий розсудок та весь диявольський каталог її бездушних якостей у такому випадку. Вона особливо пишалася, що повернулася до справ; і тепер вона все зводила до пера й чорнила — ніщо не могло зворушити її. До самого кінця цього дня, і потім зранку й до ночі сиділа вона за цим столом, захоплено риплячи твердим пером, говорячи з усіма тим самим суворим шепотом; жоден мускул на її обличчі, жоден атом її одягу не ворушилися, жоден звук її голосу не м'якшав.

Брат її іноді брався до книжки, але, скільки я міг побачити, зовсім не читав її. Він іноді розгортав книжку й дивився на неї, ніби читаючи, але за цілу годину не перекинув він жодного листка, а потім лишав її й починав походити по кімнаті. Годину по годині сидів я, схрестивши руки, стежачи за ним і лічачи його кроки. Він дуже нечасто звертався до сестри, й ніколи — до мене. В усьому нерухомому будинку він здавався єдиною неспокійною річчю, якщо не брати до уваги годинників.

У ці дні перед похороном я дуже мало бачив Пегготі. Лише проходячи східцями, я завжди знаходив її біля кімнати, де лежала моя мати із своїм немовлям. Та ще кожної ночі приходила вона до мене й сиділа біля узголов'я, поки я не засну. За день чи два перед похороном — здається, саме тоді, бо я нічого не міг як слід зрозуміти в ті важкі часи — вона привела мене до тієї кімнати. Пригадую лише, що під якимсь білим покривалом на ліжку, у чистій й свіжій кімнаті лежало те, що здалося мені втіленою урочистою тишею, яка панувала в нашому будинку.

І коли Пегготі спробувала легенько відгорнути покривало, я скрикнув: „О, ні! 0, ні!“ і схопив її за руку.

Якби похорон відбувся вчора, то й тоді я не міг би пригадати його краще. Я пам'ятаю навіть повітря в крашій вітальні, де я стояв біля дверей, яскраве полум'я в каміні, відблиск вина в графінах, візерунки на склянках і тарілках, легкий, солодкий запах пирога, аромат плаття міс Мердстон і наші чорні одяги. Містер Чіліп—у кімнаті, він підходить поговорити зі мною.

— Як здоров'ячко мастера Давіда?—люб'язно запитує він.

Я не в силі відповісти, що почуваю себе дуже добре. Я простягаю йому руку, і він затримує її в своїй долоні.

— Боже мій!—говорить містер Чіліп, лагідно посміхаючись, і щось тепле засвічується в його очах.— Наші маленькі друзі зростають навколо нас. Вони зростають так, що ми й зглянутися не встигаємо. Чи не так, мадам?

Це він звертається до міс Мердстон, яка не відповідає нічого.

— Це велике досягнення, мадам?—наполягає містер Чіліп.

Міс Мердстон відповідає лише гримасою й формальним поклоном. Містер Чіліп, зніяковівши, відступає в куток, тягнучи мене за собою, і більше не розтуляє рота.

Я помічаю це, бо помічаю все навколишнє, але не дбаю про себе. І ось починає калатати дзвін, містер Омер та інші приходять підготувати нас. Як уже давно розповіла мені Пегготі, в цій кімнаті збиралися ті, хто йшли за труною мого батька на те саме кладовище.

Ось містер Мердстон, наш сусіда містер Грейпер, містер Чіліп і я. Коли ми підходимо до дверей, носії з своїм вантажем уже в саду; вони йдуть перед нами стежкою, повз ясені, у ворота, до кладовища, де я так часто літнього ранку слухав співи птахів.

Ми стоїмо навколо могили. День здається мені відмінним супроти всіх інших днів, навіть світло якесь не таке—сумнішого, ніж звичайно, кольору. Тут панує врочиста тиша, що її ми принесли з дому разом з тим, що покоїться тепер у землі. Ми стоїмо з непокритими головами, і я чую

голос священника, що звучить на відкритому повітрі зда- лека, але виразно й просто. Потім я чую схлипування. І бачу серед юрби ту добру й вірну служницю, що її з усіх живих людей я люблю найбільше.

Тут багато знайомих облич, облич, що їх я бачив у церкві, облич, що вперше побачили мою матір, коли вона приїхала до села у всій своїй юній красі. Я не звертаю на них уваги — я не звертаю уваги ні на що, крім мого горя — а все ж таки я бачу й пізнаю їх усіх. І навіть помічаю, як Мінні дивиться на свого нареченого, що стоїть біля мене.

Все кінчилося, накидали землі, ми повертаємося назад. Перед нами стоїть наш будинок, такий гарний і незмінний, такий пов'язаний у моїх згадках з молодістю тієї, що по- мерла. І вся моя журба — ніщо перед журбою, яку викликає цей будинок. Але мене ведуть далі; містер Чіліп роз- мовляє зі мною; і, коли ми приходимо додому, він підно- сить воду до моїх уст; я прошу в нього дозволу піти до своєї кімнати, і він відпускає мене з якоюсь жіночою ніж- ністю.

Усе це, кажу я, трапилося ніби вчора. Події пізнішого часу відпливли від мене до берегів, де знайшли собі при- тулок усі забуті речі; але це — стоїть, неначе висока скеля в океані.

Я знав, що Пегготі прийде до мене в мою кімнату. Святкова тиша цього часу (день так нагадував неділю — я й забув сказати про це) пасувала до нашого настрою. Вона сіла біля мене, на моє маленьке ліжко, і, тримаючи мою руку та іноді підносячи її до своїх уст, іноді пестячи свої- ми долонями (так, мабуть, колихала вона мого братика), розповіла мені своїми словами про все, що трапилося.

— Вона нездужала, — сказала Пегготі, — вже давно. Якась розважлива вона була, нещаслива. Як народилося немовля, то спочатку їй нібито покращало, але дедалі вона слабшала з кожним днем. Вона любила сидіти сама, поки дитинка не народилася. І, сидячи сама, частенько пла-кала вона. Але потім почала співати дитинці — так ніжно й тихо, що одного разу мені здалося, ніби то був голос, що здіймався на небеса.

— Потім вона ставала дедалі більше несміливою, бояз-

кою. Гнівне слово було для неї, наче вдар. Але до мене вона була такою, як завжди. Вона ніколи не мінялася для своєї дурної Пегготі, мила моя дівчинка.

Тут Пегготі спинилася й ніжно похлопала по моїй руці.

— Востаннє я бачила її такою, як колись, у той вечір, коли ви повернулись додому, любий мій. У той день, як ви поїхали геть, вона сказала мені: „Я ніколи більше не побачу мого любого. Щось підказує мені це. І не обманюйте мене, я знаю“.

— Вона намагалася підбадьоритися після цього. І частенько, коли вона начебто жвавішала, вони казали їй, що вона нерозсудлива й легковажна. Але було вже пізно тоді. Вона так і не сказала своєму чоловікові того, що розповіла мені — вона боялася сказати це комусь іншому — аж однієї ночі, майже за тиждень до того, як це трапилось, вона сказала йому: „Мій любий, здається, я вмираю“.

— „Тепер мені легше, Пегготі, — сказала вона мені, коли я поклала її в ліжко тієї ночі. — Він поволі переконуватиметься в цьому, бідолашний, — шодня більше, а днів лишилося вже небагато; і ось усе минеться. Я дуже втомилася. Коли я засну, посидьте біля мене, не кидайте мене. Благослови, боже, обох моїх дітей! Хай оборонить і підтримає бог мого сина, що не має батька!“

— Після цього я вже не залишала її, — говорила далі Пегготі. — Вона часто розмовляла з тими двома нанизу, бо вона любила їх; вона не могла не любити будького, хто був біля неї, — але коли вони відходили від її постелі, вона завжди зверталася до мене, ніби спокій був там, де є Пегготі, і ніколи не могла вона заснути без мене.

— В останній вечір вона поцілувала мене й сказала: „Якщо мое немовля помре теж, Пегготі, то хай вони поклядуть його в мої обійми й поховають нас разом“ (так і зробили; бо бідолашне ягня пережило тільки на один день її). „Хай мій любий хлопець піде з нами до місця нашого заспокоєння, — сказала вона, — і скажіть йому, що його мати, лежачи тут, благословила його не один раз, а тисячу разів!“

Знову Пегготі помовчала, знову ніжно похлопала мене по руці.

— Було вже дуже пізно вночі, — сказала Пегготі, — коли вона попросила в мене пити; ковтнувши води, вона посміхнулася мені так терпляче, люба моя! — так гарно!

— Почало світати, сонце зійшло, і вона розповіла мені, яким добрим і уважним до неї завжди був містер Копперфільд, яким рідним він був для неї, як говорив він їй, коли вона сумнівалася в собі, що любляче серце — краще й міцніше, ніж мудрість, і що він щасливий бути з нею. „Пегготі, люба моя, — сказала вона тоді, — притуліть мене ближче до себе, — бо вона була дуже слаба. — Покладіть свою добру руку мені під шию, — сказала вона, — і поверніть мене до вас, бо ваше обличчя відходить кудись далеко, а я хочу, щоб воно було близько“. Я зробила, як вона просила, — о, Деві! — прийшов час, коли здійснилися мої слова при першій розлуці з вами: вона щаслива була покласти свою бідолашну голівоньку на руки своєї дурної, сварливої старої Пегготі. І вона померла, наче дитинка заснула ...

Так закінчилося оповідання Пегготі. Від тієї хвилини, як я довідався про смерть моєї матері, зникла моя уява про те, якою вона була останніх часів. З того самого моменту, я пригадую її тільки молодою матір'ю мого раннього дитинства, яка любила бавитися своїми світлими кучерями і в присмерку танцювати зі мною у вітальні. Розповідь Пегготі ніяк не могла повернути мене до спогадів останніх часів. Міцно закоренився в моїй голові образ ранніх років. Може це смішно, але це правда.

Мати, що лежала в могилі, була матір'ю моїх перших дитячих літ; маленька істота в її обіймах — то був я сам — заспокоєне немовля на її грудях.

РОЗДІЛ X

МЕНЕ ЗАНЕХАЮЮТЬ, А ПОТІМ УЛАШТОВУЮТЬ

Першим діловим актом, який вчинила міс Мердстон після похорону, було попередження Пегготі, що через місяць її звільнять з посади. Хоч Пегготі дуже не подобалася б служба тут, але я певний, що вона держалася б за неї заради мене, не погодилася б піти звідси на найкраще місце в світі. Вона розповіла мені, що ми мусимо розлучитися, і повідомила, чому саме. Ми обоє дуже зажурилися.

Щождо мене чи мого майбутнього, то ніхто не казав про це жодного слова, не робив жодного кроку. Вони були б щасливі, насмілюся я сказати, коли б могли і мене звільнити з попередженням за місяць. Якось я наважився спитати міс Мердстон, коли я маю повернутися до школи; вона холодно відповіла, що, мабуть, я зовсім не повернуся туди. Більше мені нічого не казали. І мені, і Пегготі дуже кортіло довідатися, що збираються зробити зі мною. Але ні вона, ні я не могли здобути ніяких відомостей про це.

У моєму становищі трапилася одна зміна, яка, хоч і позбавляла мене великої частини неприємностей у той час, проте могла б зробити мое життя ще неприємнішим у майбутньому. Але я неспроможний був тоді як слід оцінити цю зміну. Ось у чому полягала вона. Пути, які сковували мене раніше, тепер були зовсім відпущені. Ніхто не вимагав від мене стирчати у вітальні. Навіть кілька разів, коли я сідав там, міс Мердстон гримасами вказувала, що мені слід йти геть. Ніхто не вимагав від мене уникати товариства Пегготі,— це дозволялось, аби я не бентежив своєю присутністю містера Мердстона, ніхто не шукав мене й не запитував про мене. Спочатку я повсякчас боявся, що він може

знову взяти моє виховання до своїх рук, або міс Мердстон присвятить себе цій справі; але незабаром почав думати, що ці страхи безпідставні і що я маю побоюватися лише зневаги.

Не думаю, що це відкриття завдало мені тоді великого болю. Я все ще не міг очуняти після вдару, що його мені заподіяла смерть моєї матері, мені байдужі були всі земні речі. Та все ж таки я пригадую, що часто міркував про те, що станеться зі мною, коли мене більше ніде не навчатимуть і ніхто не дбатиме за мене. Я уявляв собі, як виросту я занехаяною, брудною людиною, що житиме бездіяльним життям у селі. Міркував я про можливість уникнути такої перспективи, подавшись шукати щастя кудись геть, наче герой одного з моїх улюблених оповідань. Але то були скороминущі видіння, сни увіч, начебто намальовані чи написані на стіні моєї кімнати. Зникаючи, вони лишали по собі лише голу стіну.

— Пегготі,— задумливо прошепотів я якось увечері, гриючи руки біля кухонної печі,— містер Мердстон любить мене ще менше, ніж колись. Він ніколи не любив мене дуже, Пегготі; але тепер він волів би зовсім не бачити мене, коли міг би це влаштувати.

— Мабуть, то він сумує,— сказала Пегготі, розчісуючи мені волосся.

— Ні, Пегготі, я теж сумую. Коли б я думав, що він тільки сумує, то я зовсім і не задумався б над цим. Але не в цьому річ. О, ні, не в цьому річ.

— Звідки ви знаєте, що не в цьому річ? — сказала Пегготі, помовчавши.

— О, він сумує зовсім інакше. Він сумує ось зараз, сидючи біля каміна з міс Мердстон. Але коли б я увійшов, Пегготі, то він не тільки сумував би.

— А що ще? — спитала Пегготі.

— Він гнівався б,— відповідав я, мимоволі показуючи його хмуру гримасу.— Коли б він лише сумував, то не дивився б на мене так. Ось я — тільки сумую, і тому я навіть добрішим себе почуваю.

Деякий час Пегготі не казала нічого; я грів руки мовчки, як і вона.

— Деві,— мовила вона нарешті.

— Що, Пегготі?

— Я вже пробувала, любий мій, всіма способами, що тільки могла вигадати — всіма можливими способами й всіма неможливими способами, коротше кажучи, — знайти підхожу службу тут у Блендерстоні. Але тут нема нічого такого, серденько.

— А що ж ви збираєтесь робити, Пегготі? — зажурено сказав я. — Чи ви збираєтесь податися шукати щастя?

— Мабуть я змушена буду поїхати до Ярмута, — відказала Пегготі, — й жити там.

— А я боявся, що ви поїдете кудись далі, — сказав я, трохи звеселившись, — і що я вже з вами не зустрінусь. А там я іноді бачитиму вас, моя люба стара Пегготі. Ви ж не в іншій країні світу будете, правда?

— Зовсім навпаки, боронь боже! — дуже схвильовано скрикнула Пегготі. — Поки ви будете тут, лялечко моя, я приїздитиму сюди кожен тиждень свого життя — побачитися з вами. На один день щотижня в своєму житті!

Я відчув, як ця обіцянка зняла великий тягар з мого серця. Та це ще було не все, бо Пегготі вела далі:

— Я їду, Деві, бачите, до мого брата: поперше, погостювати знову два тижні, щоб був у мене час озирнутися навкруги й трохи очуняти. Так ото я й думала, що ви, мабуть, тут тепер непотрібні, так чи не змогли б ви поїхати разом зі мною.

Якби щось і могло дати мені насолоду в той час, так це той проект. Знову бути оточеним цими чесними обличчями, що аж сяють привітністю до мене; відновити мирність милого недільного ранку, коли дзвони дзвенять, камені падають у воду і темні кораблі пробиваються крізь туман; блукати разом з маленькою Емлі, ділитися з нею своїми турботами й знаходити талісмани проти них у черепашках на узбережжі; думка про це заспокоїла моє серце. Щоправда, серце мое знову закалатало, як подумав, що міс Мердстон може не погодитися на це. Та то були зайві турботи. Коли міс Мердстон прийшла зробити вечірній огляд комори, ми все ще розмовляли, і Пегготі з сміливістю, яка здивувала мене, взяла, як то кажуть, бика за роги.

— Хлопець байдикуватиме там, — сказала міс Мердстон,

зазираючи в діжку з пікулями,— а лінь є мати всіх пороків. Але, правду кажучи, він байдикуватиме також і тут і де б то не було, на мою думку.

У Пегготі була вже наготована гнівна відповідь. Але вона проковтнула її заради мене й не сказала нічого.

— Фу!—вела далі міс Мердстон, усе ще розглядаючи пікулі,—але важливіше, ніж будьщо інше,—важливе на-самперед це—щоб мого брата не турбували й не бентежили. Мабуть, краще мені погодитися.

Я подякував їй, не виявляючи ніяких радощів, щоб це не спонукало її скасувати свою згоду. Мені здалося, що я обрав вірний шлях, бо зза діжки з пікулями вона кинула на мене такий кислий погляд, ніби очі її були просякнуті розчином із діжки. Так чи так, а дозвіл був даний. Коли місяць минув, Пегготі і я приготувалися до від'їзду.

Містер Баркіс прийшов до будинку за скринями Пегготі. Досі він ніколи не приходив ворітьми нашого саду, але в цьому випадку він зайшов до будинку. Виходячи з найбільшою скринєю на плечах, він кинув на мене погляд, що здався б мені багатозначним, коли б я будьколи міг знайти багатозначність на обличчі містера Баркіса.

Природно, Пегготі сумувала, залишаючи місце, що було її домом протягом багатьох років і де зросли її найміцніші почуття в житті—любов до моєї матері й до мене. Рано вранці одвідала вона кладовище; сівши у візок, вона затулила очі хустинкою.

Поки вона лишалася в такому стані, містер Баркіс не виявляв ніяких ознак життя. Він сидів на своєму звичайному місці, наче велика кам'яна постать. Але, коли Пегготі почала озиратися навкруги й розмовляти зі мною, він кілька разів хитнув головою й зморщився. Я й найменшої уяви не мав, що він хотів цим сказати,

— Чудовий день, містер Баркіс,—азначив я заради ввічливості.

— Непоганий,—сказав містер Баркіс, який завжди високо цінував свою мову й боявся скомпромітувати себе якоюсь ухвальною відповіддю.

— Пегготі вже зовсім утішилася тепер, містер Баркіс,—вів я далі.

— Та ні, справді? — сказав містер Баркіс.

Поміркувавши про це, містер Баркіс кинув на неї про-
викливий погляд і запитав:

— Чи ви справді зовсім утішилися?

Пегготі розсміялася й ствердила це. Але містер Баркіс
без кінця повторював це запитання аж до самого Ярмута.

Коли ми прибули до Ярмута, містер Пегготі і Гем ждали
нас на старому місці. Вони щиро привітали мене й Пегготі
і потиснули руку містерові Баркісу. Містер Баркіс, зсунувши
капелюха на самісіньку маківку, соромливо усміхаючись всім
обличчям, всією постаттю, навіть ногами, — являв собою дуже
розгублену постать. Обидва рибалки взяли по одній з скринь
Пегготі, і ми вже пішли були, коли містер Баркіс урочисто
кинув мені пальцем, викликаючи зайти в якийсь подвір'я.

— Кажу вам, — пробурмотів містер Баркіс, — усе було
гарзд.

Я глянув йому в обличчя й відповів, намагаючися бути
якомога глибокодумнішим:

— О!

— Ще не все остаточно зроблено, — сказав містер Бар-
кіс, таємничо хитаючи головою. — Та все було гарзд.

І знову я відповів:

— О!

— Ви знаєте, хто сватався, — вів далі мій приятель. — То
був Баркіс і тільки Баркіс.

Я стверджуюче кивнув головою.

— Усе гарзд, — сказав містер Баркіс, стискуючи мені
руку, — ми з вами приятелі. Ви перший зробили все гарзд.
Усе гарзд.

Намагаючися бути якнайзрозумілішим, містер Баркіс
усе ж таки був таким загадковим, що я цілу годину міг би
дивитися на його обличчя й напевно зрозумів би з виразу
його не більше, ніж з циферблату годинника, що став.
Та — на щастя, Пегготі гукнула мене. По дорозі вона спи-
тала мене, про що він говорив. Я відповів, що він сказав,
ніби все було гарзд.

— От безсоромний, — сказала Пегготі, — але мені це бай-
дуже. Деві, любий, що б ви подумали, коли б я задумала
вийти заміж?

— Ну... мабуть, ви мене любили б тоді не менше, Пегготі, ніж зараз?— відповів я, поміркувавши трохи.

Велике було здивовання прохожих на вулиці та родичів моєї няньки, що йшли попереду нас — бо добра душа змушена була спинитися й обняти мене, присягаючись у своїй незмінній любові.

— Так що ви сказали, серденько?— спитала вона знову, коли ця демонстрація скінчилася й ми пішли далі.

— Якби ви задумали вийти заміж... за містера Баркіса, Пегготі?

— Так,— відказала вона.

— Я подумав би, що це дуже добра річ. Бо тоді, знаєте, Пегготі, у вас завжди були б кінь та екіпаж, щоб поїхати побачитися зі мною; ви могли б їздити безплатно, і я був би певний, що побачу вас.

— Який же він розуменький!— скрикнула Пегготі.— А про що ж я роздумувала увесь цей місяць? Так, серденько моє. Та ще я думаю, що була б тоді більш незалежною. Хіба тільки охочіше працювала б у своєму власному будинку, ніж могла б це робити тепер у будьчому домі. Не знаю, яка з мене тепер вийшла б служниця в чужих людях. І я завжди житиму поблизу могили моєї красуні,— задумливо сказала Пегготі,— і зможу приходити туди, коли захочу. І коли я засну навіки, то мене покладуть недалеко від моєї любої дівчини.

Обидва ми ні слова не вимовили протягом якогось часу.

— Але я б за це й не згадала більше,— широко сказала Пегготі,— коли б мій Деві заперечив проти цього. Даремно тоді мене запитували б у церкві тричі по тридцять разів, не погодилася б я, коли б навіть весільна обручка лежала б у мене в кишені.

— Та гляньте на мене, Пегготі,— відповідав я;— і подивіться, чи ж я справді не щасливий, чи ж я не широко бажаю цього?

Справді, я всім серцем прагнув цього.

— Гарзд, життя моє,— сказала Пегготі, стискаючи мене в обіймах.— Я міркувала про це вдень і вночі, обмірковувала це з усіх боків і, мабуть, таки не помиляюся. Але я.

знову передумаю це, поговорю з своїм братом, а покищо ми триматимемо це між нами, Деві. Баркіс — добрий, простий чоловік, — сказала Пегготі, — і коли я подбаю гаразд виконувати свої обов'язки щодо нього, то, мабуть, сама буду винна, якщо не буду... не буду зовсім утішена, — сказала Пегготі, щиро сміючись.

Ця цитата з містера Баркіса була така доречна і так нам обом сподобалася, що ми сміялися знову й знову і в зовсім веселому настрої підійшли до котеджа містера Пегготі.

Котедж не змінився, мені здалося тільки, що він трохи постарішав; місіс Гумідж чекала біля дверей, ніби завжди стояла на цьому самому місці. І всередині було все без змін, аж до водоростей у блакитному глечик у моїй спальні. Я підійшов до флігеля; ті самі омари, краби й раки, переїняті тим самим бажанням схопити в лещата цілий світ таксамо лежали безладною купою в тому самому старому кутку.

Але маленької Емлі не видно було, то ж я й спитав містера Пегготі, де вона.

— Вона в школі, сер, — відповів містер Пегготі, витираючи спітнілий лоб (він упрів, тягнучи няньчину скриню); — вона повернеться додому, — він глянув на стінний годинник, — через двадцять хвилин чи за півгодини. Ми всі відчуваємо її відсутність.

Місіс Гумідж застогнала.

— Веселіше, матінко! — скрикнув містер Пегготі.

— Я відчуваю це більше, ніж будьхто інший, — сказала місіс Гумідж. — Я — самотня, всіми забута істота, а вона, здається — єдина людина, яка не заважає мені.

Місіс Гумідж, схлипуючи й трясучи головою, заходилася роздмухувати вогонь. Містер Пегготі скористався цим, щоб глянути на нас і тихо промовити, затуляючи рота рукою:

— Старого згадала.

З цього я зробив висновок, що від часу моїх останніх відвідин не відбулося ніякого поліпшення в душевному стані місіс Гумідж.

Увесь цей дім був, чи мав бути, таким же чудовим міс-

цем, як і завжди. А проте він не зробив на мене такого вражіння, як колись. Я відчував якесь розчаровання. Мабуть тому, що маленької Емлі не було дома. Я знав, яким шляхом повертатиметься вона, і незабаром опинився на стежці, ідучи назустріч їй.

Скоро показалаась здалека якась постать і я миттю пізнав у ній Емлі; хоч вона й виросла, але все ще була маленькою. Та коли вона наблизилася і я побачив, що її блакитні очі стали ще блакитнішими, її свіже обличчя — ще кращим, а вся вона — ще чудеснішою й веселішою, — якесь дивне почуття змусило мене удати, ніби я не пізнаю її й пройти повз неї, немов би дивлячись на щось далеке. Я зробив подібну річ іще раз у дальшому житті, якщо не помиляюсь.

Маленька Емлі не збентежилася. Вона побачила мене досить добре, але не обернулася й не гукнула мене, а сміючись побігла геть. Це змусило мене побігти за нею, а вона бігла так швидко, що я аж біля самої хатини спіймав її.

— О, так це ти? — сказала маленька Емлі.

— Але ти ж мене пізнала відразу, Емлі, — сказав я.

— А хіба ж ти мене не пізнав? — відповіла Емлі.

Я хотів був поцілувати її, але вона затулила вишневі губки руками, сказала, що вона вже не немовля і побігла, сміючись, іще дужче додому.

Їй начебто подобалося мучити мене; ця зміна в її характері дуже здивувала мене. Накрили стіл на чай, наш маленький ящик поставили на старе місце, але дівчинка не сіла біля мене, а влаштувалася біля сварливої місїс Гумідж. Коли містер Пегготі спитав її, чому вона робить це, вона затулилась кучерями й лише сміялася у відповідь.

— Справжнісіньке кошеня! — сказав містер Пегготі, глядячи її своєю величезною долонею.

— Справжнісіньке! Справжнісіньке! — загукав Гем. — Чуєте, мастер Деві, справжнісіньке кошеня! — і деякий час він реготався, захоплено поглинаючи очима Емлі, палаючи всім своїм червоним обличчям.

Безперечно, всі вони балували маленьку Емлі, і найбільше — сам містер Пегготі; від нього вона могла доби-

тися чого завгодно, варт їй було лише притулитися щічкою до його шерстких бакенбардів. Так, принаймні, думав я, побачивши, як воно робиться в них, подумав також, що містер Пегготі має рацію. Але вона була така приваблива й мила, так чудово сполучалися в ній боязкість і лукавість, що я відчув себе зовсім упокореним.

Та вона була й дуже чутлива. Ми сіли навколо вогню після чаю, містер Пегготі, полихкуючи люлькою, натякнув на втрату, якої я зазнав; сльози наповнили очі дівчинки, вона так лагідно глянула на мене через стіл, що серце моє сповнилося невимовною подякою до неї.

— Ах! — сказав містер Пегготі, торкаючися до її кучерів і пропускаючи їх крізь пальці, наче струмені води, — ось ще одна сирота, бачите, сер. А ось, — сказав містер Пегготі, даючи Гемові стусана в груди, — ще одна, хоч він не дуже скидається на сироту.

— Коли б ви були моїм опікуном, містер Пегготі, — відповів я, похитуючи головою, — то, мабуть, і я не відчував би себе сиротою.

— Добре сказано, мастер Деві! — з захватом вигукнув Гем. — Ура! Добре сказано! Не відчували б себе сиротою. Браво! Браво! — Тут він віддячив стусаном містерові Пегготі, а маленька Емлі поцілувала містера Пегготі.

— А як відчуває себе ваш приятель, сер? — звернувся містер Пегготі до мене.

— Стірфорс? — перепитав я.

— Ось воно, це прізвище! — скрикнув містер Пегготі, звертаючись до Гема. — Я знав, що це щось із нашої галузі.

— Ви казали, що його звать Реддерфорд, — сміючися зазначив Гем.¹

— То й що? — відказав містер Пегготі. — Аджеж ти правуєш стерном, чи не так? Це недалеко одне від одного. Так от, як він відчуває себе?

— Він почував себе цілком добре, коли я виїздив, містер Пегготі.

¹ В оригіналі тут — гра слів, що її не можна перекласти. „steer“ „ludder“ в англійській мові однаково означають стерно.

— Оце так приятель!—містер Пегготі навіть витяг люльку з рота.— Оце так приятель, коли говорити про приятелів. Побий мене бог, коли не любо дивитися на нього.

— Він дуже гарний, чи не правда?—спитав я, бо серце моє розтануло від такої похвали.

— Гарний!— гукнув містер Пегготі.— Він подолає все, що... що... та не знаю, чого він не подолає. Він такий сміливий!

— Так. Така вже в нього вдача,— сказав я.— Він відважний, наче лев, і ви навіть уявити собі не можете, який він щирий, містер Пегготі.

— І я гадаю також,— сказав Пегготі, дивлячись на мене крізь дим своєї люльки,— що в галузі всяких там книжних наук він докопався до всього.

— Так,— захоплено ствердив я;— він знає все. Він напрочуд розумний.

— Оце так приятель!— пробурмотів містер Пегготі, міцно стрясаючи головою.

— Здається, йому ніщо не важко,— вів я далі,— він вивчає урок, тільки глянувши на нього. Кращого грача в крикет ви ніколи не побачите. А в шашках він може віддати вам наперед скільки хочете пішаків, і все одно легко поб'є вас.

Містер Пегготі ще раз хитнув головою, ніби кажучи: „Не маю сумнівів щодо цього“.

— І до того ж, він такий великодушний, люб'язний, благородний хлопець,— говорив я, зовсім захоплений своєю улюбленою темою,— що майже неможливо віддати йому стільки хвали, скільки він заслуговує. Мабуть я ніколи не зможу йому досить віддячити за великодушність, з якою він опікувався мною—значно молодшим й нижчим у школі, ніж він.

Швидко вів я далі цю мову, коли раптом погляд мій зупинився на обличчі маленької Емлі, що схилилася над столом, уважно прислухаючись, затаївши подих; її блакитні очі виблискували, наче дорогоцінне каміння, кров прилягла до її щок. Вона виглядала так небувало серйозно й гарно, що я здивовано спинився, і коли я спинився, всі вони розсміялися й глянули на неї.

— Емлі, як і я, — зазначила Пегготі, — хотіла б побачити його.

Емлі збентежилася, що ми всі дивимося на неї; вона схилила голову, рум'янці грали в неї на щоках. Нарешті, вона глянула на нас крізь скуйовджені кучері, помітила, що ми всі ще дивимося на неї (я, принаймні, міг би тоді дивитися на неї цілі години), втекла й не поверталася вже майже доти, доки треба було йти спати.

Я ліг у старе маленьке ліжко, на кормі судна, і вітер почав стогнати над рівниною, як він стогнав колись. Але тепер я не міг утриматися від думки, що то він плаче за тими, хто пішов з цього світу; я вже не думав, що море може піднятися вночі й віднести на своїх хвилях наше судно. Я думав про море, яке піднялося після того, як я востаннє чув ці звуки, і затопило мій щасливий дім. Пригадую, коли вітер і хвилі трохи вгамувалися, я зробив короткий додаток до своєї молитви, благаючи, щоб я виріс і оженився на маленькій Емлі. Отак я заснув.

Дні минали майже так, як вони минали й колись, за винятком — і то був великий виняток — того, що ми з маленькою Емлі не часто тепер гуляли на березі. Їй треба було вчити уроки, займатися рукоділлям, а вдень її, здебільшого, зовсім не було.

Першого ж таки вечора після нашого прибуття містер Баркіс з'явився надзвичайно розгублений і незграбний. Він приніс із собою зав'язаний у хустинці клуночок апельсинів. Ні слова не мовив він про це майно, а тому, коли він пішов від нас, ми вирішили, що він випадково залишив його тут. Гем наздогнав його, але повернувся із звісткою, що подарунок цей призначений для Пегготі. Після цього випадку він з'являвся кожного вечора точно об одній і тій же годині й завжди з маленьким клуночком, що на нього він ніколи не натякав, але незмінно залишав на місці. Ці ознаки обожування були самі різноманітні й несподівані. Серед них я пригадую поросячі ніжки, величезну подушку для шпильок, щось із півбушеля¹ яблук, пару янтарних се-режок, кілька цибулин, коробку доміно, канарку в клітці й здоровенний шмат шинки.

¹ Бушель — 27,2 кілограма.

Взагалі, як пригадую, сватання містера Баркіса було особливого сорту. Він не часто говорив про щонебудь; здебільшого він сидів біля вогню в тій самій позі, до якої звик у своєму екіпажі, і не відривав очей від Пегготі, що сиділа напроти нього. Одного вечора він раптом схопив восковий недогарок, яким вона навощувала нитку, поклав його собі в кишеню жилета й відніс його з собою. Після цього найбільшою його насолодою було витягати майже розтоплений від тепла кишені недогарок, коли з'являлася потреба в ньому, а потім знову класти його собі в кишеню. Він, здається, дуже був задоволений собою і аж ніяк не відчував потреби розмовляти. Навіть коли вони з Пегготі робили прогулянку на мілинах, та й тоді він не відчував, мабуть, ніякого збентеження. Він утішався тим, що раз-у-раз запитував, чи справді вона добренько втішилася. Пригадую, що іноді після його відходу Пегготі затуляла обличчя фартухом і сміялася безупинно не менше, як півгодини. Та й ми всі цим дуже забавлялися, крім нещасної місїс Гумідж; до тієї, мабуть, колись сваталися теж таким чином, бо вона через усі ті заходи містера Баркіса вдавалася у спогади про старого.

Нарешті, згодом, коли майже кінчився строк мого гостювання, оголошено було, що Пегготі з містером Баркіс збираються на цілий день поїхати на прогулянку вдвох, і що маленька Емлі та я маюють супроводити їх. Я ніяк не міг заснути вночі перед цим, передчуваючи насолоду провести цілий день з Емлі. Ми всі вчасно прокинулися вранці; коли ми ще сиділи за сніданком, містер Баркіс показався здалека, скеровуючи легкий екіпаж до предмета свого кохання.

Пегготі була одягнена, як завжди, у свій чепурний й скромний жалобний одяг. Але містер Баркіс аж квітнув у новому синьому сюртуку. Кравець не поскупився на цей сюртук, тому рукава усували потребу в рукавичках, навіть у найхолоднішу погоду, а комір був такий високий, що підпирив волосся містерові Баркісу аж на самісінькій маківці. Його блискучі гудзики також були величезні. Вивершувалося це вбрання драповими панталонами та жилетом з бичачої шкіри, і містер Баркіс здавався мені дивом ре-спектабельності.

— І до того ж він такий великодушний, люб'язний, благородний хлопець, — говорив я, зовсім захоплений своєю улюбленою темою.

До стор. 150

Коли ми всі метушилися за дверима, я побачив, що містер Пегготі приготував старий черевик, який треба було кинути за нами на щастя і який він для цього запропонував місіс Гумідж.

— Ні. Хай це краще зробить хтось інший, Ден, — сказала місіс Гумідж. — Я самотна, всіма покинута істота і все, що нагадає мені про істот, які не самотні й не покинуті, — все це заважає мені.

— Та ну ж бо, стара! — гукнув містер Пегготі. — Жбурни його.

— Ні, Ден, — відповідала місіс Гумідж, схлипуючи й похитуючи головою. — Коли б я менше почувала, я могла б це зробити. Ти не такий чутливий, як я, Ден. Ніщо тобі не заважає і ти нікому не заважаєш. Краще вже ти зроби сам.

Але тут Пегготі, поспішно обійшовши й перецілувавши всіх, гукнула з екіпажа, де ми всі вже сиділи (Емлі і я на двох маленьких стільцях поруч), що місіс Гумідж мусить зробити це. Отже, місіс Гумідж зробила це. При цьому вона — з сумом мушу повідомити — трохи затьмарила святковість нашого від'їзду, бо негайно зайшлася слізьми й безпорадно впала на руки Гемові, заявляючи, що вона сама знає, який вона тягар, і що краще її відрядити до монастиря. Це, справді, здалося мені розумною ідеєю, яку Гемові слід було здійснити.

Так чи так, а ми вирушили в нашу прогулянку. Першим нашим ділом було зупинитися біля церкви, де містер Баркіс прив'язав коня до якихось рейок, а сам пішов до храму разом із Пегготі, залишивши маленьку Емлі та мене самих у екіпажі.

Містер Баркіс і Пегготі довгенько затрималися в церкві, але нарешті вийшли, і тоді ми поїхали далі. У дорозі містер Баркіс звернувся до мене й сказав, підморгнувши, — між іншим, я до того часу навряд чи й подумати міг, що він спроможний підморгнути:

— Що це за ім'я написав я на екіпажі?

— Клара Пегготі, — відповідав я.

— А яке ім'я мусив би я написати тепер?

— Клара Пегготі знову, — спробував я догадатися.

— Клара Пегготі Баркіс! — відказав він і вибухнув реготом, що струсив екіпаж.

Одно слово, вони одружилися й ходили до церкви саме з цією метою. Пегготі вирішила, що це треба зробити без галасу, і при церемонії не було ніяких свідків. Вона трохи збентежилася, коли містер Баркіс так коротко повідомив про їхнє весілля. Вона заходилася обіймати мене, пройнята незрівнянною любов'ю. Та незабаром знову отямилася й висловила радість, що вже покінчено з цією справою.

Ми під'їхали до маленької корчми на бічній дорозі, де нас уже ждали й де ми дістали дуже смачний обід та з великим задоволенням провели день. Пегготі була така, як і завжди, вона пішла погуляти з маленькою Емлі та мною перед чаєм, поки містер Баркіс філософічно покурював свою люльку й утішався, очевидно, міркуваннями про своє щастя. Коли так, то щастя надало йому апетиту, бо виразно пригадую, що, хоч він поїв досить свинини й овочів за обідом, та ще й завершив парою курчат, але за чаєм він змушений був з'їсти холодну варену шинку і поглинув велику кількість її, навіть оком не мигнувши.

Як потемнішало, ми знову сіли в екіпаж і повільно рушили назад, поглядаючи вгору на зорі й говорячи про них. Я був їм за головного пояснювача й надзвичайно поширив знання містера Баркіса. Я розповів йому все, що знав, але він охоче повірив би всьому, що мені спало б на думку наплести йому, бо глибоко захоплений був моїми здібностями й, слухаючи мене, заявив своїй жінці, що я — диво вченості.

Коли ми вичерпали питання про зорі або вірніше сказати, коли я вичерпав розумові здатності містера Баркіса, ми з маленькою Емлі змайстрували собі з старої попони плащ і сиділи під цим плащем до кінця подорожі. Ах, як я любив її!

До старого судна ми повернулися пізно вночі. Там містер і місіс Баркіс попрощалися з нами й спокійно поїхали до свого власного будинку. Тоді вперше я відчув, що втрачаю Пегготі. Я ліг би в ліжко засмученим під будьяким іншим дахом, крім того, який був покрівлею над головою маленької Емлі.

Містер Пегготі й Гем знали не гірш за мене, що непокоїть мою душу; вони подбали з допомогою вечері й ши-

рих усмішок прогнати геть мій смуток. Маленька Емлі сиділа поруч мене на ящику єдиний раз за все моє гостювання, і це було справді чудовим завершенням чудового дня.

Уночі почався приплив; незабаром після того, як ми пішли спати, містер Пегготі та Гем вийшли ловити рибу. Я почував себе дуже хоробрим, лишився оборонцем Емлі і місіс Гумідж. Я хотів лише, щоб якийсь лев чи змія чи ще якась жахлива потвора напала на нас, щоб я міг знищити їх і вкрити себе славою. Але виявилось, що нічого подібного не блукало по ярмутських мілинах цієї ночі, тому я втішався снами про драконів аж до ранку.

А з ранком прийшла й Пегготі. Вона гукнула мені, як завжди, під вікном, ніби містер Баркіс — візник був від початку до кінця теж лише сном. Після сніданку вона відвела мене до свого будинку; то був чудовий будинок. З усіх меблів там я був найбільше вражений якимсь старим письмовим столом темного дерева у вітальні (в кухні з кафельною підлогою здебільшого перебували хазяї); цей письмовий стіл мав кришку, що її можна було відкидати, спускати й перетворювати на парту, і лежало на ньому велике видання книжки Фокса про мучеників. Цей коштовний том, що з нього я не пригадую жодного слова, я розгорнув негайно й негайно заходився читати його; після того завжди, приходючи туди, я ставав навколішки на стілець, розчиняв шухляду, де зберігався цей скарб, клав руки на парту й починав поглинати книжку. Боюся, що мене найбільше приваблювали малюнки; їх там було безліч, вони зображали всі види моторошних жахів; так чи так, але мученики і будинок Пегготі назавжди від того часу невід'ємні для мене одне від одного.

Того дня я попрощався з містером Пегготі, Гемом, місіс Гумідж і маленькою Емлі. Ніч я перебув у Пегготі, у маленькій кімнатці під самісіньким дахом (з книжкою про крокодилів на полиці в головах). Пегготі сказала, що ця кімната буде завжди моєю і завжди триматиметься для мене в такому ж самому стані.

— Усе життя, Деві любий, поки я матиму цю покрівлю над головою, — заявила Пегготі, — ви знайдете цю кімнату такою, ніби я чекала вас тут цієї хвилини. Я прибиратиму

її щодня, як колись прибирала вашу маленьку кімнатку⁹ серденько моє; і коли б ви поїхали аж до Китаю, то знайте, що ця кімната буде готова для вас завжди.

Всією душею відчув я щирість і вірність моєї любові старої няньки; я намагався якнайкраще віддячити їй. Та часу для цього в мене лишалося мало, бо цю промову оголосила вона мені вранці, і цього ж ранку я мусив поїхати й таки поїхав додому; вона з містером Баркісом супроводила мене в екіпажі. Не з легкою душею розлучилися вони зі мною біля воріт; дивно було дивитися мені, як екіпаж від'їздить, відвозячи Пегготі геть і лишаючи мене під старими ясенями. Я зупинився перед будинком, що в ньому жодне обличчя ніколи більше не гляне на мене з любов'ю чи прихильністю.

І ось мене кинули напризволяще. Не можу без смутку оглядатися назад на цей час. Знову відчуваю я себе самотнім, — без друзів, без товариства інших хлопців мого віку, без будьякого товариства, крім моїх власних приголомшених думок. Тінь того часу немов би падає на папір, коли я пишу це.

Чого тільки не віддав би я, щоб мене послали до найсуворішої школи — щоб я міг вчитися чогось, якимось, десь. Але мені не можна було сподіватися на це. Вони не любили мене; вони похмуро, суворо повсякчас зневажали мене. Гадаю, матеріальне становище містера Мердстона було напружене в цей час; але справа була не в цьому. Він не міг терпіти мене; віддаляючи мене від себе, він намагався, очевидно, віддалити саму думку, ніби я маю якісь права на нього — і в цьому йому пощастило.

Не можна сказати, щоб мене активно мучили. Мене не били, не морили мене голодом; але мене скривджували безнастанно, систематично, з холодним спокоєм. День за днем, тиждень за тижнем, місяць за місяцем мене холодно-кровно занегаювали. Іноді, згадуючи це, я запитую себе, що б вони зробили, якби я захворів; чи лишили б мене лежати в моїй самотній кімнаті й знемагати насамоті, чи хтонебудь допоміг би мені?

Коли містер і міс Мердстон були дома, я сидів за столом разом з ними; коли їх не було, я не ждав — їв сам. Всього

час вештався я навколо будинку без ніякого нагляду: вони тільки пильнували, щоб я ні з ким не заприятелював; мабуть вони побоювалися, що я скаржитимусь товаришам. З цієї ж причини, хоч містер Чіліп і частенько запрошував мене до себе в гості (він був удівцем, кілька років тому в нього вмерла маленька ясноволоса жінка), але не часто мав я щастя перебути вечір у його храмі хірургії, читаючи якусь нову для мене книжку, вдихаючи запахи всіх ліків, або товчучи щось у ступі під його дбайливим наглядом.

З цієї самої причини мені вряди-годи дозволяли відвідувати Пегготі — тут відігравала роль і їхня давня нелюбов до неї. Вона вірно додержувала свого слова й щотижня або приходила до мене, або зустрічала мене десь поблизу; і ніколи не приходила вона з порожніми руками. Але ще гіршими були мої муки, коли мені забороняли приходити до неї в гості. Проте, кілька разів мені все ж таки дозволили піти туди. Гостюючи в них, я помітив, що містер Баркіс був і таки досить скупий або, як чемно висловилася Пегготі, „трохи бережливий“: він тримав купу грошей у скрині під ліжком, і вдавав ніби ця скриня повна лише сюртуків і штанів. Його багатства ховалися в ній з такою недоторканою² скромністю, що й найдрібніші гроші можна було виманити звідти тільки з величезним мистецтвом. Отже, Пегготі доводилося розробляти довгу й складну схему — справжню „порохову змову“,¹ щоразу, як треба було робити закупівлі в суботу.

У цей час я був такий пригнічений одвертою зневагою до мене, що, мабуть, почував би зовсім нещасним, коли б не старі книжки. Вони були моєю єдиною втіхою; я лишався вірний їм, як і вони мені; знову й знову перечитував я їх — не знаю вже який раз.

Тепер я наближаюся до того періоду в моєму житті, що його я ніколи не забуду, поки зможу пам'ятати хоч щонебудь. Спогади про цей час часто проти моєї волі з'являються передо мною, наче привиди, й женуть геть картини щасливіших часів.

¹ В Англії 1604 — 1605 рр. католики змовилися висадити в повітря парламент з королем одночасно.

Якось блукав я довкола нашого будинку насамоті, до чого звук тоді. Завернувши за ріг, я раптом зустрів містера Мердстона, що гуляв з якимсь джентльменом. Я збентежився й збирався обминути їх, коли цей джентльмен гукнув :

Завернувши за ріг, я раптом зустрів містера Мердстона, що гуляв з якимсь джентльменом.

— Кого я бачу? Брукс!

— Ні, сер, Давід Копперфільд, — відповідав я.

— Та не кажіть мені цього! Ви — Брукс, — вів далі джентльмен. — Ви Брукс із Шеффільда. Ось як вас звать. Після цих слів я уважніше глянув на джентльмена. Сміх

його був мені знайомий, і я пригадав, що то — містер Квіньйон, якого ми з містером Мердстоном зустріли в Ловстофті, перед тим, як... та не в цьому річ... можна й не казати перед чим.

— Які ж ваші успіхи, де ви дістаєте освіту, Брукс? — спитав містер Квіньйон.

Він поклав руку на моє плече й обернув мене кругом, змушуючи йти разом з ними. Я не знав, що відповідати, і непевно глянув на містера Мердстона.

— Він тепер живе дома, — сказав той. — Він не дістає освіти ніде. Не знаю, що робити з ним. Це — важкий тип.

Якусь хвилину на мені затримався його непривітний, нещирий погляд; а потім він нахмурився, відвертаючи свої мерзенні очі кудись убік.

— Уф! — виголосив містер Квіньйон, поглядаючи на нас обох. — Гарненька погода.

Запанувала мовчанка, я обмірковував, яким би його найкращим способом звільнити своє плече від його руки й піти геть, коли він раптом промовив:

— Мабуть, ви лишилися хитрим хлопчиськом? а, Брукс?

— Авжеж! він досить хитрий, — сказав містер Мердстон нетерпляче. — Відпустіть його краще, хай іде куди хоче. Він не подякує вам за турботи.

Після цього натяку містер Квіньйон пустив мене, і я поспішив додому. Оглянувшись уже з саду, я побачив, що містер Мердстон притулився до фірточки кладовища, а містер Квіньйон щось говорить йому. Вони обидва стежили за мною, і я зрозумів, що вони розмовляли про мене.

Містер Квіньйон заночував у нас. Поснідавши наступного ранку, я відсунув свій стілець і збирався вже йти з кімнати, коли містер Мердстон наказав мені залишитися. Сам він розгнівано відійшов до іншого столу, за яким сиділа його сестра. Містер Квіньйон, заклавши руки в кишені, стояв, дивлячися у вікно, а я зупинився, дивлячися на них усіх.

— Давід, — сказав містер Мердстон, — молодь має в цьому світі діяти, а не нидіти й байдикувати.

— Як ти оце робиш, — додала його сестра.

— Джен Мердстон, залиште це мені, будь ласка. Повто-

рюю, Давід, молодь має в цьому світі діяти, а не нидіти й байдикувати. Це особливо стосується юних хлопців твоєї владі, яка потребує великих поправок. Найкраща послуга такому хлопцеві — змусити його привчитися до життя трудящого світу, зігнути й зламати його характер.

— Бо впертість нам непотрібна, — мовила його сестра, — її треба розтрошити. І вона повинна бути розтрошена. Буде розтрошена.

Він глянув на неї напівсхвально, напівдокірливо й вів далі.

— Мабуть, ти знав, Давід, що я не багач; принаймні, тепер ти знаєш це. Ти вже дістав деяку освіту. Освіта коштує багато; та навіть коли б вона й небагато коштувала, я певний, що для тебе не корисно бути в школі. Перед тобою відкривається боротьба з світом. І що швидше ти почнеш її, то краще.

Не знаю, чи здавалося мені тоді, що я вже почав цю боротьбу; але тепер це мені здається, в усякому разі.

— Ти вже чув щонебудь про „контору“? — спитав містер Мердстон.

— Контору, сер? — повторив я.

— Про контору Мердстона й Грінбі, торгівля вином, — відповідав він.

Мабуть, вигляд у мене був збентежений, бо він поспішно продовжував:

— Ти чув розмови про контору, або про справу, або про льохи, або про пристань, про щось таке?

— Здається, я чув про підприємство, сер, — сказав я, пригадуючи свої невиразні відомості про засоби існування його з сестрою. — Але не знаю, коли.

— Це байдуже, коли, — відказав він. — Містер Квіньйон — директор цього підприємства.

Я шанобливо глянув на містера Квіньйона, що й далі дивився у вікно.

— Містер Квіньйон нагадує, що це підприємство дає роботу кільком хлопцям, і він не бачить ніяких підстав, чому не могло б воно на таких самих умовах дати роботу й тобі.

— Бо хлопцеві вже, — зазначив містер Квіньйон глухим

голосом, напівобернувшись до нас, — нічого більш не видно у майбутньому, Мердстон.

Містер Мердстон, зробивши нетерплячий, навіть розгніваний жест, закінчив, не звертаючи уваги на слова містера Квін'їона:

— Ось які ці умови: ти зароблятимеш досить на себе, щоб забезпечити собі харчі й питво та кишенькові гроші. За квартиру (яку я вже найняв) платитиму я. Таксамо — за прання твоєї білизни.

— Це робитиметься за моїми підрахунками, — устряла його сестра.

— Тебе забезпечуватимуть також одягом, — сказав містер Мердстон; — бо ти неспроможний будеш найближчим часом купувати його собі сам. Отже, ти тепер ідеш з містером Квін'їоном до Лондона, Деві, щоб почати життя на свої власні кошти.

— Коротше кажучи, тебе влаштували, — зазначила його сестра, — і подбай виконувати свій обов'язок.

Хоч я добре розумів, що мета всієї цієї сцени була позбутися мене, але не можу пригадати, чи це мені сподобалося, чи злякало. У мене лишилося вражіння, що я був дуже схвилюваний цим і не знав — радіти мені, чи боятися. Та я й не мав багато часу, щоб привести доладу свої думки, бо містер Квін'їон мусив їхати вранці.

Гляньте на мене — вранці, у поношеному білому капелюшку, оповитому чорним крпом на знак жалоби по моїй матері, і в чорній куртці, у штанцятах з грубого смугастого бархату — що їх міс Мердстон вважала за найкращу броню в боротьбі з світом, — гляньте на мене в такому вбранні, з усіма моїми пожитками в маленькому сундучку, як сиджу я, самотня забута дитина (так мала б висловитись місіс Гумідж), у поштової кареті, що відвозить містера Квін'їона до лондонського дилжанса в Ярмуті. Дивіться, як будинок і церква меншають, віддаляючись; як могилу під деревом заступають інші речі; ось уже зник і шпиль над давнім майданчиком моїх ігор, і небо — порожне!

РОЗДІЛ XI

Я ПОЧИНАЮ ЖИТТЯ НА СВОЇ ВЛАСНІ КОШТИ, І ЦЕ МЕНІ НЕ ПОДОБАЄТЬСЯ

Я тепер занадто добре знаю світ і майже втратив здатність дивуватися будьчому; але навіть і тепер я трохи дивуюся, що в такому юному віці мене могли так легко кинути напризволяще. Я був дитиною виняткових здібностей, дуже спостережливою, спритною, старанною, ніжною, вразливою фізично й духовно,—і мені здається дивним, що ніхто й пальцем не ворухнув заради мене. Але так воно було; і я, десятилітнє хлопча, став маленьким трудівником на службі у Мердстона й Грінбі.

Склад Мердстона й Грінбі стояв біля річки, у районі Блекфрайерс. Тепер це місце перебудовано; але тоді — то був останній будинок на вузькій вулиці, що спускалася до річки; у кінці вулиці було кілька східців,—з них можна було сідати в човни. Будинок був ветхий і мав власну пристань; в час припливу його оточувала вода, в час відпливу — грязь. Щурів там аж кишіло. Неначе зараз бачу я його кімнати, знебарвлені столітнім брудом і димом; його ветхі підлоги й східці; вереск і пирхання старих сірих щурів у льохах; бруд та іржу цього місця. Все це передо мною зараз стоїть, як і в ту лиху годину, коли я вперше опинився в цій установі, тримаючи свою тремтячу руку в долоні містера Квіньйона.

Мердстон і Грінбі мали справу з найрізноманітнішими покупцями, але найважливішою галуззю їхньої торгівлі було постачання вина й горілки певним швидкохідним суднам. Я забув тепер, куди, головним чином, пливли ті кораблі, але, очевидно, деякі з них прямували до Індії

Східної й Західної. Пам'ятаю, що сила порожніх пляшок була одним із наслідків цього транспортування. Кілька чоловіків і хлопців мали переглядати ці пляшки проти світла, відкидати ті з них, які мали тріщини, полоскати й мити їх. Коли порожніх пляшок не вистачало, треба було наліплювати ярлички на повні пляшки, закупорювати їх пробками, запечатувати пробки сургучем, пакувати готові пляшки в ящики. Я був одним із хлопців, що займалися цим.

Нас було троє чи четверо,— разом зі мною. Мое робітне місце влаштовано було в кутку складу, де містер Квін-йон міг бачити мене, коли б йому забагнуло підвестися з свого стільця в конторі й глянути на мене крізь вікно над столом. Сюди першого ж ранку, як почалося моє життя на власні кошти, закликали найстаршого з хлопців, щоб він показав мені мою роботу. Звали його Мік Уокер, він носив подертий фартух і паперовий ковпак. Він розповів мені, що його батько працює на баржі й ходить у чорному вельветовому капелюсі. Він повідомив також, що нашим товаришем буде інший хлопець і назвав його ім'ям, яке здалося мені дивним: Борошнувата Картоплина. Проте, я виявив, що цей юнак був охрещений тим ім'ям на складі, бо обличчя в нього було бліде, ніби борошном посипане. Батько Борошнуватого був водопровідником, а за сполученням служив іще пожежником в одному з великих театрів; там якісь юні родички Борошнуватого — очевидно, його сестрички — брали участь у пантомімах.

Ніякі слова неспроможні змалювати приховані муки моєї душі, коли я потрапив до такого товариства; я рівняв цю компанію до товариства мого щасливішого дитинства — не кажучи вже про Стірфорса, Треддльса та решту школярів; і я відчував, як руйнуються мої мрії вирости вченою й видатною людиною. Я розумів, що тепер не маю вже ніяких надій; я соромився свого становища; у розпачі думав я, що день-по-дню помалу забуду я все, чого вчився, про що мріяв, що живило мою уяву й енергію. Не можна й описати, які жахливі були мої почуття. Тільки Мік Уокер відходив від мене, я змішував сльози з водою, що нею полоскав пляшки, і ридав, ніби серце моє ось-ось розірветься.

Конторський годинник показував пів на дванадцяту, всі почали готуватися до обіду, коли містер Квіньйон постукав у віконце з контори й кивнув на мене пальцем, наказуючи увійти. Зайшовши туди, я побачив огрядну літню особу, одягнену в коричневий сюртук, облиплі панталони та черевики; на голові цієї особи (на дуже великій і дуже блискучій голові) було не більше волосся, ніж на курячому яйці; він обернув до мене широчезне обличчя. Одяг його був ветхий, але комірець сорочки — дуже пишний. Мав він хитромудру тросточку з парою пошарпаних китиць; лорнетка висіла на його сюртуку, — згодом я переконався, що то була лише прикраса, бо він дуже не часто дивився у неї, та коли й дивився, то нічого не міг побачити.

— Оце, — сказав містер Квіньйон, показуючи на мене, — він.

— Оце, — сказав незнайомий, і мене дуже вразили зворушливі тони його голоса та якась благородність його поведіння, — мастер Копперфільд? Сподіваюся, що знайшов вас у доброму здоров'ї, сер?

Я відповідав, що здоров'я моє дуже добре й сподіваюся, що так само почуває себе й він. Небо знає, як погано я себе почував; але я не мав у той час свого життя звички багато скаржитися, отож і сказав, що здоров'я моє дуже добре й висловив сподіванку, що так само почуває себе й він.

— Здоров'я моє, — сказав незнайомий, — дяка небу, цілком добре. Я дістав листа від містера Мердстона, що просить в ньому моєї згоди на використання приміщення в моєму будинку, яке тепер ніким не зайняте й, коротше кажучи, здається... — тут незнайомий почав посміхатися в несподіваному припадку одвертості, — здається як спальня юному початківцю, що його тепер я маю приємність... — і незнайомий помахав рукою, упхнувши підборіддя в комірець.

— Це містер Мікоубер, — пояснив мені містер Квіньйон.

— Егеж! — ствердив незнайомий, — так мене звать.

— Містер Мікоубер, — вів далі містер Квіньйон, — відомий містерові Мердстону. Він бере замовлення для нас на

комісію, коли йому щастить діставати замовлення. Містер Мердстон писав йому про квартиру для вас, і він прийме вас як квартиранта.

— Моя адреса,— повідомив містер Мікоубер,— Віндзорський Вал, Сіті-Род. Я... коротше кажучи,— сказав містер Мікоубер, знову посміхаючися в припадку одвертості,— я живу там.

Я вклонився йому.

— Проїнятий вражінням,— вів далі містер Мікоубер,— що ваші блукання в цій столиці ще замалі, і що ви маєте натрапити на певні труднощі, проходячи таємниці сучасного Вавилона в напрямі до Сіті-Род... коротше кажучи,— заявив містер Мікоубер у новому припадку одвертості,— що ви можете загубитися—я буду щасливий завітати сюди цього вечора й ознайомити вас з найближчим шляхом.

Я подякував йому від щирого серця, бо це дуже люб'язно було — взяти на себе такий клопіт.

— О котрій годині,— спитав містер Мікоубер,— маю я?..

— Приблизно о восьмій,— відповів містер Квіньйон.

— Приблизно о восьмій,— повторив містер Мікоубер.— Бажаю вам усього найкращого, містер Квіньйон. Я вам більше не заважатиму.

По цій мові він натягнув капелюха й вийшов, тримаючи батіжок під пахвою; щойно вийшовши з контори, він завів веселу пісеньку.

Тоді містер Квіньйон формально найняв мене служити в складі Мердстона й Грінбі за плату, здається, у шість шилінгів на тиждень. Я не зовсім певний, чи то було шість чи сім шилінгів. Я схильний гадати, що спочатку платили мені шість шилінгів, а потім—сім. Він заплатив мені за

— Це містер Мікоубер,— пояснив мені містер Квіньйон.

тиждень уперед (очевидно, з своєї власної кишені), і з цієї суми я віддав шість пенсів Борошнуватому, щоб він відніс мій сундук увечері до Віндзорського Валу. Сундук був надмірно важкий для мене, бо я був тоді зовсім маленький. Ще шість пенсів заплатив я за обід, що складався з м'ясного пирога та кухля води спід сусіднього насоса. Годину, що призначена була на обідню перерву, я прогуляв по вулицях.

Умовленого часу, увечері, містер Мікоубер з'явився знову. Я вимив руки й обличчя, виявляючи цим пошану до його люб'язності, і ми вирушили до нашого дому (так, мабуть, маю я називати цей будинок з того часу) разом. Містер Мікоубер називав мені вулиці й звертав увагу на вигляд будинків, щоб я вранці міг легко знайти шлях назад.

Прибувши до його будинку на Віндзорському Валу (будинок цей, подібно до свого хазяїна, мав вигляд пошарпаний, але, також подібно до свого хазяїна, якомога претендував на респектабельність), він відрекомендував мене місіс Мікоубер. То була хударлява й немічна леді, не зовсім молода; вона сиділа у вітальні (перший поверх зовсім не мав меблів, і віконниці були закриті, щоб обдурити сусідів) з немовлям біля грудей. Немовля це було одним з близнят; мушу тут зазначити, що за весь час свого знайомства з цією родиною навряд чи я бачив цю леді без одного з тих близнят. Одне з них завжди живилося матернім молоком, а друге чекало.

Було в них ще двоє дітей: мастер Мікоубер — років чотирьох — і міс Мікоубер — років трьох. Комплект доповнювала темнолиця молода жінка, що мала звичку пирхати й була служницею в родині; і півгодини не минуло, як вона розповіла мені, що вона „сирітка“ з сусіднього робітничого будинку Святого Люка. Кімната моя містилася нагорі: окрема кімнатка, вся під трафарет розмальована якимись орнаментом, що здавався моїй юній уяві синіми булками; меблів тут було небагато.

— Ніколи не гадала я, — сказала місіс Мікоубер, зі-йшовши нагору з одним із близнят, щоб показати мені квартиру, і сівши перепочити, — ніколи не гадала я до одруження, як жила ще з татом і мамою, що будьколи

доведеться мені шукати квартиранта. Але містер Мікоубер зазнає тепер труднощів і треба забути власні уподобання.

Я відповідав:

— Так, мадам.

— Труднощі містера Мікоубера у теперішній час майже непереборні,— вела далі місіс Мікоубер;— і не знаю, чи можливо провести його крізь ці випробування. Коли я жила дома з татом і мамою, я справді навряд чи розуміла слово „труднощі“ так, як тепер, але досвід навчає нас— як любив говорити тато.

Я не певний, чи то вона розповіла мені, що містер Мікоубер служив раніше офіцером у морській піхоті, чи я сам це собі вигадав. Знаю лише, що мені й досі здається, сам не знаю— чому, ніби він колись служив у морській піхоті. Тепер він був комісіонером у багатьох торговельних домах; але на цьому ділі він заробляв небагато, коли взагалі щонебудь заробляв.

— Якщо кредитори містера Мікоубера не дадуть йому відстрочки,— сказала місіс Мікоубер,— то хай вони дорікають собі. Не можна витиснути крові з каменя, і не можна витиснути зараз щонебудь з містера Мікоубера, не кажучи вже про судові витрати.

Ніколи не міг я цілком зрозуміти, чи то моя самотійність змусила місіс Мікоубер бути невірної думки про мої роки, чи то ця тема так захоплювала її, що вона могла б розмовляти про неї навіть з близнятами, коли б поблизу не було нікого іншого. Так чи так, з цих розмов вона почала й вела їх далі ввесь час нашого знайомства.

Бідолашна місіс Мікоубер! Вона казала, що прикладає всіх сил; безперечно, так вона й робила. Середину парадних дверей цілком закривала велика мідна дошка, на якій було викарбовано: „Пансіон місіс Мікоубер для молодих леді“. Але я ніколи не помічав там ніяких молодих леді; ніколи жодна молода леді не приходила туди та нібито й не збиралася приходити. Не помічав я й найменших готувань до прийому юних леді. Єдиними відвідувачами, що я їх бачив або чув, були кредитори. Вони приходили в усякий час, а дехто з них неймовірно лютував. Якийсь чолов'яга з брудним обличчям— здається, швець— мав звичку вди-

ратися в коридор іще о сьомій годині вранці й гукати нагору містерові Мікоуберу:

— Виходьте! Ви ще дома, я знаю. Чи ви нам заплатите? Не ховайтеся, це негідно! Я не був би таким негідним на вашому місці! Чи ви нам заплатите? Негаймо платіть нам, чуєте! Виходьте!

Не дістаючи жодної відповіді на ці дорікання, він у своєму гніві доходив до таких слів, як „обдурювачі“ і „грабіжники“. Та й це не справляло потрібного вражіння, тому він іноді наважувався перейти на той бік вулиці й ревити у вікна другого поверху, де за його відомостями перебував містер Мікоубер. У таких випадках містера Мікоубера охоплювала туга й бажання вмерти, одного разу він навіть (як я зрозумів з зойків його дружини) намагався зарізатися бритвою. Але через півгодини після цього він старанно намащував чоботи й виходив гуляти, наспівуючи пісеньку, веселішу, ніж звичайно. Місіс Мікоубер була такої ж гнучкої вдачі. Помічав я, як о третій годині вдень вона падала непритомна від державних податків, а о четвертій вже уминала телячу котлетку та пила тепле пиво (все це сплачено було зданими в ломбард двома чайними ложками). Одного разу після опису майна я повернувся додому чомусь дуже рано, о шостій годині, і побачив, як вона лежить (звичайно, з одним із близнят) біля каміна, непритомна, затуливши обличчя скуйовдженим волоссям; але ніколи не бачив я її веселішою, ніж у цей самий вечір, коли вона, уминаючи котлетку в кухні, розповідала мені про свого тата й маму та про те, які до них ходили гості.

У цьому будинку, з цією родиною проводив я свій вільний час. Снідав я шматком хліба ціною в пені й порцією молока, що коштувала стільки ж. Ще один маленький шматочок хліба та трохи сиру я зберігав собі на окремій полиці, в окремому буфеті на вечерю. Ці витрати були чималими при моїх заробітках, що на них я мав існувати цілий тиждень. З ранку понеділка до вечора суботи я не діставав нізвідки ні поради, ні підбадьорювання, ні заохочування, ні підтримки, ні допомоги — нічого.

Я був занадто юний і занадто малодосвідчений — та й чи могло воно бути інакше? — щоб цілком дбати сам за себе.

Тому частенько, йдучи вранці до контори Мердстона й Грінбі, я не міг устояти перед черствим пирожним, виставленим на продаж за півціни в кондитерській крамниці, і на це я витрачав гроші, що мав би зберегти на обід. Тоді я лишався без обіду, або, в найкращому випадку, купував собі булку чи шматок пудинга. Пригадую дві пудингові крамниці, до кожної з яких я ходив залежно від стану своїх фінансів. Одна з них була в дворі біля церкви Святого Мартіна — позаду церкви, що тепер зовсім зруйнована. Пудинг у цій крамниці зроблений був із справжнього ізюму; то був особливо смачний пудинг, але коштував він дорого — два пенси, хоч був не більший від однопенсового звичайного пудинга, — який можна було дістати у крамниці на Стренді — десь у тій частині району, що потім була перебудована. То був великий борошнуватий пудинг, важкий і пухнатий, з кількома великими плискатими ізюминками. Частенько обмежувався я цим обідом. Коли мені щастило обідати краще, я купував ковбасу й шматок хліба, або тарілку червоної яловичини за чотири пенси, чи бутерброд з сиром і стакан пива з ветхої таверни напроти нашого підприємства; таверна ця мала назву „Лев“ або Лев і ще щось, забув що саме. Пригадую, якось я з своїм шматком хліба (я приніс його з дому вранці) під пахвою, загорнувши його у клапоть паперу, ніби книжку, пішов до модної закускової біля Дрері-Лейн і замовив собі „тарілочку“ біфштексу. Не знаю, що подумав кельнер про маленьку істоту, яка з'явилася зовсім сама, і досі бачу, як він уп'явся в мене очима й покликав, другого кельнера подивитися на мене. Я дав йому півпені на чай і дуже пошкодував, що він узяв ці гроші.

Щось з півгодини перерви мали ми на чай. Коли в мене було досить грошей, я купував собі півпінти кофе та бутерброд. Коли грошей не було, я ходив дивитися на вітрини м'ясних крамниць на Флітстріті, а іноді в таких випадках я йшов аж до Ковент-гарденського ринку й дивився на ананаси. Я любив блукати навколо Адельфі, бо це таке було таємниче місце, з такими темними арками. Бачу себе самого, як ішов я спід одної з тих арок увечері до маленької таверни біля річки; на майданчику перед цією таверною

танцювали вантажники вугілля; я сів на лаву подивитися на них. Хотів би я знати, що подумали вони про мене?

Я був такою маленькою дитиною, що частенько, коли заходив до бару або незнайомої корчми випити стакан еля чи портера, щоб змочити обід, хазяї боялися давати мені питво. Пригадую, одного душного вечора я зайшов до бару й звернувся до хазяїна:

— Скільки коштує стакан вашого найкращого — якнайкращого — пива?

То був якийсь особливий випадок, не пам'ятаю, який саме. Можливо — день мого народження.

— Два пенси з половиною, — відповів хазяїн, — коштує Справжнє Оглушливе пиво.

— Тоді, — сказав я, витягаючи гроші, — накачайте мені стакан Справжнього Оглушливого, будь ласка, та щоб піни було багато.

У відповідь хазяїн оглянув мене зза буфету з голови до ніг, ніяково усміхаючись. Замість налити мені пива, він зазирнув за перегородку й сказав щось своїй дружині. Та підійшла до буфету з шитвом у руках і почала разом з ним роздивлятися на мене. Я й тепер бачу нас трьох: хазяїн схилювався над буфетом; його дружина виглядає зза маленьких дверей, а я, трохи збентежений, дивлюся на них знизу догори, не наважуючись зайти. Вони поставили мені безліч запитань: як мене звать, скільки мені років, де живу, де працюю і як потрапив сюди. На все, побоюючись завдати неприємностей кому небудь, я подбав вигадати слушні відповіді. Вони почакували мене пивом, хоч підозрюю, що то було не Справжнє Оглушливе. Хазяїнова дружина, відчинивши дверцята буфету й схилювшися надомною, повернула мені гроші й обдарувала мене поцілунком — напівзахопленим, напівспівчутливим, але жіночим і щирим.

Я знаю, що не перебільшую злиденність моїх коштів та труднощі мого життя. Я знаю, що коли містер Квін'їон давав мені шилінг, я витрачав ці гроші на обід або на чай. Я знаю, що я працював зрання до ночі з грубими чоловіками й хлопцями, одягнений у лахміття. Я знаю, що блукав по вулицях, їв погано й мало. Я знаю, що коли б не

милість божа, то я легко міг би стати маленьким розбишакою або волоцюгою.

А проте, я займав певне становище на складі Мердстона й Грінбі. Містер Квінйон, щоправда, робив усе, що могла зробити недбала людина на такій бридкій роботі, щоб відрізнити мене від решти робітників. Але я ніколи не розповідав жодному чоловікові й жодному хлопцеві, яким чином опинився я там, і нічим не виявляв я, що сумую, перебуваючи там. Я страждав потайки, дуже страждав, але ніхто, крім мене, не знав цього. Як я уже казав, мені несила розповісти, як я страждав. Але я тримав це при собі й виконував свою роботу. З самого початку я зрозумів, що коли б працював гірше за інших, то не міг би врятуватися від зневаги й презирства. Незабаром я став не менше досвідченим і кваліфікованим, ніж будьякі з моїх товаришів. Хоч ставився я до них зовсім просто, проте моя поведінка й манери досить відрізнялися від їхніх і утворювали певне відчуження між нами. І хлопці, і дорослі звичайно називали мене „маленьким джентльменом“ або „юним суффолькцем“. Якийсь чоловік на ім'я Грегорі, що був десятником вантажників, та ще один на ім'я Тіпп — візник у червоній куртці — іноді зверталися до мене як до „Давіда“. Але, здається, це було здебільшого в години дуже одвертих розмов, коли я пробував розважити їх під час роботи деякими оповіданнями з моїх старих книжок; оповідання ці швидко зникали з моєї пам'яті. Борошнувата Картоплина якось повстав і збунтувався проти таких відзнак для мене. Але Мік Уокер негайно поставив його на своє місце.

Я вважав за неможливе вирятуватися з цього животіння й залишив усякі сподіванки на це. Я твердо певний, що ні на годину не міг забути про свій злиденний стан і завжди почував себе украй нещасливим. Але я приховував це. І навіть у листах до Пегготи (хоч ми й багато листувалися) ніколи не розкривав правди — почасти з любові до неї, а почасти — з сорому.

Труднощі містера Мікоубера додавали лиха мені. Залишений усіма, я дуже прив'язався до цієї родини й був зайнятий розрахунками містера Мікоубера про способи й

шляхи, що дали б змогу виплутатися з біди, і згинався під тягарем турбот містера Мікоубера. Частенько суботнього вечора — я дуже любив суботні вечори: так чудово було йти додому з шістьма чи сімома шилінгами в кишені, розглядати вітрини й міркувати, що можна купити на таку суму, і до того ж йти додому рано — частенько суботнього вечора місіс Мікоубер розкривала мені свою душу. Те саме траплялося й у неділю вранці, коли я заварював собі в маленькому казанку для бриття порцію чаю чи кофе, куповану вчора ввечері, й снідав, не поспішаючи. У містера Мікоубера було звичаєм страшенно плакати на початку таких суботніх розмов, а наприкінці співати загонисту пісню про Джека й Нен. Він іноді приходив додому вечеряти, заливаючись сльозами й заявляючи, що не лишилося нічого, крім тюрми; а в ліжку він лягав, вираховуючи скільки коштуватиме зробити венеціанські вікна в будинку, „коли щось обернеться на краще“, — така була його улюблена приказка. З місіс Мікоубер справи стояли так само.

Дивна рівність дружби, до чого спричинилося, мабуть, наше спільне лихо, виникла між мною та цими людьми, не зважаючи на величезну різницю віку. Але я ніколи не дозволяв собі прийняти запрошення поїсти й попиту разом з ними з їхніх запасів (знаючи, що в них були погані стосунки з м'ясником і пекарем і що їм самим частенько не вистачало харчів), аж поки місіс Мікоубер не вшанувала мене цілковитою одвертістю. Це вона зробила якось увечері в таких висловах:

— Мастер Копперфільд, — сказала місіс Мікоубер, — я не вважаю вас за чужого, а тому не вагаюся сказати, що труднощі містера Мікоубера наближаються до кризи.

Мені дуже сумно було почути це, і я надзвичайно співчутливо подивився в почервонілі очі місіс Мікоубер.

— За винятком спідки голландського сиру — що непристосована для потреб молодших членів нашої родини, — сказала місіс Мікоубер, — у коморі нема справді ні шматка. Я звикла говорити про комору, коли жила з татом і мамою, і вживаю це слово майже несвідомо. Я хочу лише сказати, що в цілому будинку нічого їсти.

— Боже мій! — вигукнув я, дуже стурбований.

У мене лишилося два чи три шилінги з тижневої платні в кишені — з цього я роблю висновок, що розмова мала відбуватися в середу ввечері — і я похапцем витяг їх та швидко попросив місіс Мікоубер позичити їх у мене. Але ця леді, поцілувавши мене й попросивши покласти гроші назад у кишеню, відповіла, що вона й думати про це не може.

— Ні, мій любий мастер Копперфільд, — сказала вона, — про це я й гадки не матиму. Але ви розумні не на свої літа й могли б прислужитися мені іншим способом, якби захотіли. Цю послугу я вдячно прийняла б.

Я попросив місіс Мікоубер висловити її просьбу.

— Я вже розлучилася з тарілками, — сказала місіс Мікоубер. — Потайки, власними руками заклала я шість чайниць, дві солянки та пару цукерниць. Але близнята дуже зв'язують; і для мене, з моїми згадками про тата й маму, важко проробляти ці операції. Є ще кілька дрібниць, що без них ми можемо обійтися. Почуття містера Мікоубера ніколи не дозволить йому розлучитися з цими речами, а Клікет, — так звали дівчину з робітничого будинку, — має грубу вдачу й може дозволити собі негідні вчинки, якщо довірити це їй. Мастер Копперфільд, я хотіла б просити вас...

Я вже зрозумів місіс Мікоубер і попросив її розпоряджатися мною, як їй завгодно. Я почав виносити найлегші речі з їхнього майна в той самий вечір; в подібні експедиції я вирушав майже щоранку перед тим, як піти до Мердстона й Грінбі.

Містер Мікоубер мав кілька книжок на маленькій етажерці, що її він звав бібліотекою; ці книжки перші пішли на ринок. Я відніс їх, одну по одній, до книгарні на Сіті-Род (частина цього району біля нашого будинку майже вся тоді складалася з крамниць, де продавалися книжки та птахи) і продав їх за підхожу ціну. Хазяїн цієї книгарні, що жив у маленькому будиночку за крамницею, щоначі бував напідпитку й щоранку зазнавав жахливого гніву своєї дружини. Не раз, рано заходячи туди, я бачив його в скуйовдженому ліжку, з шрамом на лобі або синцем під оком, що свідчили про його нічні пригоди (боюся, що він був задержуватим під чаркою). Сам він пробував тремтячою рукою

знайти потрібні шилінги в одній з кишень свого одягу, який лежав на підлозі, а його жінка — істота в побитих черевиках і з немовлям на руках — безупинно лаяла його. Іноді він губив гроші і тоді просив мене зайти знову іншим

Жінка хазяїна крамниці потайки завершувала угоду на східцях.

разом. Але в його жінки завжди було трохи грошей — вона забирала їх від нього, коли він, смію сказати, був п'яним — і потайки завершувала угоду на східцях, як ми разом ішли наниз.

У ломбарді я також став частим одвідувачем. Джентльмен — завідувач, що стояв за конторкою, звертав на мене багато уваги; часто він змушував мене, пригадую, відмінювати якийсь латинський іменник, чи прикметник, чи дієслово, поки оформлював мою справу. Після всіх цих випадків місіс Мікоубер

вчиняла маленький бенкет, тобто — звичайну вечерю; я добре пригадую особливий смак цих страв.

Та нарешті труднощі містера Мікоубера досягли кризи, — одного чудового ранку його заарештували й відрядили до боргової тюрми. Він заявив мені, виходячи з дому, що сонце навіки зайшло для нього. Справді, мені здавалося, що душа його надломлена — і моя теж. Але потім я чув, що дехто ще перед вечером бачили, як він жваво грав у кеглі.

У першу ж неділю після його ув'язнення я мав побачитися й пообідати з ним. Я мусив спитати дорогу до певного місця, звідти пройти до іншого місця, там — побачити

певний двір, перейти його й рушати прямо, поки не побачу тюремника. Все це я зробив. І коли, нарешті, мені довелося спитати тюремника (який же жалюгідний малюк був я тоді), я пригадав одного з героїв моїх книжок, як потрапив він до боргової тюрми і як там був чоловік, одягнений лише в стару ковдру; тюремник заколихався перед моїми затьмареними очима, серце закалатало.

Містер Мікоубер ждав мене за ворітьми. Ми увійшли в його кімнату (самотню комірчину на другому поверсі) й обидва розплакалися. Він урочисто благав мене, пригадую, взяти собі науку з його долі. Він зазначив, що коли чоловік має двадцять фунтів річного прибутку й витрачає дев'ятнадцять фунтів дев'ятнадцять шилінгів і шість пенсів — він буде щасливий, але якщо він витратить двадцять фунтів і один шилінг — він буде нещасний. Після цього він позичив у мене шилінг на вино, дав мені записку до місіс Мікоубер, щоб вона повернула мені ці гроші, відклав носову хустинку й підбадьорився. Ми сиділи біля маленького каміна, обабіч іржавих ґрат якого були покладені дві цеглини, щоб вугілля не занадто багато вигорало; згодом прийшов ще один боржник, що мешкав у цій кімнаті разом з містером Мікоубером, він приніс бараняче філе, яке правило нам за спільну трапезу... Тоді мене послали до „Капітана Гопкінса“ у горішню кімнату. Я мав передати йому привіт від містера Мікоубера, сказати, що я його юний друг і спитати, чи не позичить мені капітан Гопкінс ножа й виделку.

Капітан Гопкінс позичив мені ножа й виделку, доручивши разом привітати містера Мікоубера. В його кімнаті були дуже брудна леді та дві бліді дівчини — його дочки, з цілими копицями волосся на голові. Я подумав, що легше позичити в капітана Гопкінса ножа й виделку, ніж гребінець. Сам капітан був до останньої межі обшарпанним, мав він величезні бакенбарди й старе-старе буре пальто, під яким начебто не було піджака. Побачив я, що його постіль лежить згорнута в кутку, а злидений посуд стоїть на полиці; чомусь я вирішив (хто його знає чому), що хоча дві дівчини з копицями волосся на голові були дітьми капітана Гопкінса, але брудна леді — не їхня мати.

Я несміливо стояв там на порозі не більше, як дві хвилини; але пішов я звідти так твердо знаючи це все, як твердо знав, що держу ножа й виделку в руці.

Все ж таки було щось циганське й приємне в цьому обіді. Незабаром я відніс назад ніж і виделку капітана Гопкінса й пішов додому втішити місіс Мікоубер звітом про своє відвідування. Побачивши мене, вона спочатку знепритомніла, а потім засмажила яєшню, щоб допомогти нам при розмові.

Не знаю вже, як продали меблі й хто продав їх; певний лише, що не я це зробив. Так чи інак, а меблі були продані й відвезені на возі: все, крім ліжка, кількох стільців і кухонного стола. З цими пожитками ми отаборилися в двох вітальнях спорожнілого будинку на Віндзорському Валі: місіс Мікоубер, діти, „сирітка“ і я; удень, уночі жили ми лише в цих кімнатах. Не уявляю, скільки це тривало, хоч цей час здається мені довгим. Нарешті місіс Мікоубер вирішила переїхати до тюрми, де містер Мікоубер забезпечив собі окрему кімнату. Отже, я відніс ключ від будинку хазяїнові, який дуже зрадив цьому; всі ліжка були перевезені до боргової тюрми, крім мого, бо для мене найняли кімнатку з стінами біля цього закладу. Я цим був дуже задоволений, бо ми з Мікоуберами занадто звикли один до одного в наших турботах, щоб розлучатися. Для „сирітки“ також забезпечили дешеве житло в цьому самому районі. Я дістав спокійне горище з похилим дахом, що з нього розгортався приємний краєвид на дров'яний склад. Це приміщення здалося мені справжнім раєм — особливо як я згадав, що турботи містера Мікоубера нарешті досягли кризи.

Увесь цей час я таксамо працював у Мердстона й Грінбі з тими самими товаришами, з тим самим почуттям незадоволеного приниження, як і перше. Але я, — безперечно, на моє щастя — не товаришував ні з ким, не розмовляв з жодним хлопцем, які щодня заходили до складу, виходили звідти й вешталися по вулицях під час обідньої перерви.

Я жив тим самим замкненим, безрадісним життям; дні мої тяглися самотньо, покладався я лише на самого себе. Я змінився тільки в тому розумінні, що одяг мій став лах-

міттям; крім того з мене знята була велика частка клопотів містера й місіс Мікоубер. Річ у тому, що якісь родичі чи друзі вирішили допомогти їм, а тому в тюрмі вони жили краще, ніж на волі. Якось так сталося, що я тепер снідав разом з ними. Забув я, о котрій годині вранці розчинялися ворота тюрми; але пам'ятаю, що часто я прокидався вже о шостій годині й любив блукати біля Лондонського мосту, сидіти на його кам'яних парапетах, спостерігати прохожих або дивитися через перила на сонячні відблиски в воді, на золоте сонячне проміння на верхівці монумента. Іноді там мене зустрічала „сирітка“ й розповідала дивовижні казки про карликів та башту Тоуера. Мушу визнати, що я сам тоді вірив цим вигадкам. Увечері я повертався до тюрми, прогулювався по коридорах з містером Мікоубером, або грав у карти з місіс Мікоубер, слухаючи спогади про її тата й маму. Не можу сказати, чи знав містер Мердстон, де я перебуваю і в якому товаристві проводжу дозвілля. Я ніколи не розповідав про це в Мердстона й Грінбі.

Справи містера Мікоубера були надзвичайно заплутані. Я нічого не міг тоді тямити в усяких юридичних тонкощах, в яких заплутався мій бідолашний приятель. Кілька разів повторивши спроби здобути на найкоротший строк позичку в своїх родичів і друзів для задоволення жорстокосердих кредиторів, містер Мікоубер наважився остаточно оголосити себе неплатежездатним, і на цій основі пішла від нього належна просьба до суду. Ухвала суду мала відбутися через шість тижнів: неплатежездатний боржник, визнаний нещасним, на основі чинних законів мав бути звільнений з тюрми.

— І тоді,— сказав містер Мікоубер,— я, безперечно, почну — дяка небу — абсолютно нове життя, коли ... коротше кажучи, коли щось обернеться на краще.

Я записую все, що можу пригадати. Тому згадую, що містер Мікоубер під цей час склав петицію до палати громад, просячи зробити зміни в законі про ув'язнення за борги.

У тюрмі був клуб, де містер Мікоубер, як джентльмен, правив за великий авторитет. Містер Мікоубер виклав клу-

бові свою ідею цієї петиції, і клуб гаряче підтримав його. Отже, містер Мікоубер (був він напрочуд добродушний чоловік, надзвичайно діяльний щодо всього, крім своїх власних справ; завжди щасливий, коли працював над чимсь, що не могло принести ніякої вигоди йому самому) заходився працювати над петицією, виробив її, переписав на величезному аркуші паперу, поклав на стіл і призначив час, коли члени клубу й усі бажаючі ув'язнені мають прийти до його кімнати та підписати петицію.

Почувши про наближення цієї церемонії, я перейнявся таким бажанням побачити їх усіх, хоч знав уже більшу частину з них, що попросив годинну відпустку у Мердстона й Грінбі та влаштувався в кутку кімнати містера Мікоубера. Головні члени клубу, які тільки й змогли розташуватися в невеличкій кімнаті, підписалися першими, а мій старий приятель — капітан Гопкінс (він навіть вимився заради такого врочистого випадку) приготувався читати петицію кожному, хто не знав її змісту. Розчинилися двері і довгою чергою почали входити всі мешканці: кілька людей чекали за дверима, поки один увіходив, ставив свій підпис і йшов геть. До кожного капітан Гопкінс звертався:

— Читали?

— Ні.

— Хотіли б послухати?

Коли той виявляв хоч найменше бажання прослухати петицію, капітан Гопкінс гучним голосом читав йому її слово за словом. Капітан охоче прочитав би її двадцять тисяч разів, якби двадцять тисяч людей ладні були слухати його один по одному. Пригадую, як усолоджувався він такими от фразами: „Представники народу, в парламенті зібрані“, „і тому ваші прохачі уклінно наближаються до вашого шановного дому“, „його милостивої величності безшасні піддані“. Він вимовляв ці слова, ніби їв якусь смачну страву.

Тим часом містер Мікоубер слухав з певною авторською гордістю й спостерігав цвяхи на протилежній стіні.

Щодня, гуляючи між Соузуорком і Блекфрайерсом, блукаючи в обідню перерву по завулках (мабуть, брук цих вулиць мусив бути стоптаний моїми дитячими ногами),—

дивувався я, скільки тих людей постає передо мною знову, тільки згадаю голос капітана Гопкінса. Коли думки мої повертаються до мого безрадісного юнацтва, коли проходжу знову по тих місцях,— я добре бачу й жалію невинного романтичного хлопчика, уява якого виплекана цими дивними переживаннями й похмурими речами.

РОЗДІЛ XII

ЖИТИ НА ВЛАСНІ КОШТИ МЕНІ ПОДОБАЄТЬСЯ ДЕДАЛІ МЕНШЕ, Я ПРИИМАЮ ВЕЛИКЕ ВИРШЕННЯ

Слушного часу петиція містера Мікоубера була прийнята й на превелику мою радість цей джентльмен мав бути звільнений. Його кредитори виявилися не безжалісними. Місіс Мікоубер розповіла мені, що навіть мстивий швець оголосив у суді, що не бажає боржникові зла, а тільки любить, щоб йому платили гроші, коли винні. Він сказав, що така вже, мабуть, людська вдача.

Після суду містер Мікоубер повернувся до боргової тюрми, бо треба було ще закінчити певні формальності, поки його зможуть випустити на волю. Клуб прийняв його з захватом і влаштував у цей вечір засідання на його честь; тим часом ми з місіс Мікоубер окремо їли смажену телятину, оточені послушними дітьми.

— Заради такого випадку я попрошу вас, мастер Копперфільд, — сказала місіс Мікоубер, — випити ще трохи джину з мускатним горіхом, — (ми встигли вже покуштувати трохи цього питва), — на спомин про мого тата й маму.

— Вони померли, мадам? — спитав я, випивши по цьому тості.

— Моя мама залишила це життя, — сказала місіс Мікоубер, — коли труднощі містера Мікоубера ще не почалися, або, принаймні, коли вони ще не стали важкими. Мій тато устиг прожити стільки, щоб кілька разів поручитися за містера Мікоубера, а потім він віддав богові душу, оплакуваний родичами й знайомими.

Місіс Мікоубер похитала головою і вронила побожну сльозу на те з близнят, що в цей час було у неї на руках.

Навряд чи можна було сподіватися на кращу можливість поставити запитання, яке дуже цікавило мене. Тому я звернувся до місіс Мікоубер.

— Чи можу спитати вас, мадам, що ви з містером Мікоубером збираєтесь робити тепер, коли містер Мікоубер позбувся своїх труднощів і опинився на волі? Чи вирішили ви вже щось?

— Моя родина,—відповідала місіс Мікоубер, що завжди дуже виразно вимовляла ці слова, хоч я ніколи не міг добрати, кого саме вона розуміє під родиною,—моя родина додержує тієї думки, що містер Мікоубер повинен залишити Лондон і застосувати свої таланти в провінції. Містер Мікоубер — людина з великим талантом, мастер Копперфільд.

Я сказав, що певний цього.

— З великим талантом,—повторила місіс Мікоубер.— Моя родина додержує тієї думки, що з невеликими коштами у митниці можна зробити щонебудь для людини з його здібностями. Вплив моєї родини обмежений певною місцевістю, а тому родина побажала, щоб містер Мікоубер прибув до Плімута. Вона вважає це за конче потрібне.

— Щоб він був наготові? — спитав я.

— Саме так,—відказала місіс Мікоубер,—щоб він був наготові — в разі щось обернеться на краще.

— І ви їдете теж, мадам?

Події цього дня, підсилювані впливом близнят, якщо не джину з мускатним горіхом, спричинилися до істеричного настрою місіс Мікоубер. Тому вона пролила сльози, відповідаючи:

— Я ніколи не залишу містера Мікоубера. Містер Мікоубер, може, й приховував свої труднощі від мене спочатку, але його бадьорий характер змушує його сподіватися, що нарешті він подолає їх. Намисто з перлин і браслети, що дісталися мені в спадщину від мами, продані були за півціни. А коралове намисто — весільний дарунок мого тата — було віддано за ніщо. Але я ніколи не залишу містера Мікоубера. Ні! — скрикнула місіс Мікоубер, дедалі більше хвилюючись, — я ніколи не зроблю цього! І не просіть мене!

Я дуже зняковів — мені здалося, місіс Мікоубер вирішила, ніби я просив її зробити щось подібне. Стривожено поглядав я на неї.

— Містер Мікоубер має свої хиби. Не заперечую, що він — легковажна людина. Не заперечую, що він тримав мене в невіданні щодо своїх ресурсів і щодо своїх коштів, — вела вона далі, уп'явши очима в стіну. — Але я ніколи не залишу містера Мікоубера!

Тут місіс Мікоубер почала вже репетувати на весь голос. Я так злякався, що побіг до клубної кімнати й змушений був потурбувати містера Мікоубера. Він саме в цей час головував за довгим столом і керував хором, що співав:

Рушмо, Доббін,
Ну ж бо, Доббін,
Рушмо, Доббін,
Рушмо, і ну ж бо - о - о !

При звістці, що стан місіс Мікоубер викликає побоювання, він негайно залився слізьми й вийшов зі мною, наповнивши жилет голівками й хвостами раків, що їх поїдала компанія.

— Емма, ангел мій! — скрикнув містер Мікоубер, вбігаючи у кімнату. — Що трапилося?

— Я ніколи не залишу тебе, Мікоубер! — вигукнула вона.

— Життя мое! — мовив містер Мікоубер, обіймаючи її. — Я цілком певний цього.

— Він — батько моїх дітей. Він — батько моїх близнят! Він — любимий мій чоловік! — несамовито гукала місіс Мікоубер, — і я ні... ко... ли... не... залишу містера Мікоубера!

Містер Мікоубер був так глибоко зворушений цими доказами її кохання (щодо мене, то я нічого не тямив від плачу), що став перед нею навколішки, благаючи її підвести очі й заспокоїтися. Але що більше благав він її, то в більший розпач вдавалася вона. Нарешті, містер Мікоубер сам так розхвилювався, що прилучив свої сльози до наших; потім він попросив мене посидіти на сіднях, поки його дружина заспокоїться. Я зібрався був піти до-

дому, але він і слухати про це не хотів, і просив мене залишитися до дзвоника, після якого сторонні мусили залишати тюрму. Отже, я сів біля вікна на східцях, поки він вийшов з іншим стільцем і приєднався до мене.

— Як почуває себе тепер місіс Мікоубер? — спитав я.

— Дуже пригнічено, — сказав містер Мікоубер, похитуючи головою, — занепад сил. Ах, то був жахливий день. Ми тепер лишилися самі, все втратили.

Містер Мікоубер потиснув мені руку, постогнав і заплавав. Я був дуже зворушений і навіть розчарований, бо сподівався, що ми будемо зовсім веселі в цей щасливий, сподіваний день. Але, мабуть, містер і місіс Мікоубер так звикли до своїх труднощів, що, звільнившись від них, почувли себе людьми, які зазнали корабельної катастрофи. Вся їхня гнучкість зникла й ніколи не бачив я їх навіть наполовину в такому жалюгідному стані, як тієї ночі. Я навіть боявся залишити містера Мікоубера, але пролунав дзвоник і мій друг провів мене до сторожки та благословив мене на прощання. Та хоч який я був збентежений і засмучений цими подіями, в яких несподівано мусив брати участь, але виразно зрозумів, що містер і місіс Мікоубер з своєю родиною виїздять із Лондона і що ми незабаром маємо розлучитися. Саме коли я йшов додому та лежав без сну в ліжку цієї ночі, уперше майнула мені ця думка, що згодом сформувався в тверде вирішення.

Я дуже звик до Мікоуберів, поділяв з ними їхнє лихо, не мав ніяких інших друзів. Перспектива шукати нову квартиру, знову опинитися серед незнайомих людей мене лякала. Міркуючи про це, я знову з усією гіркістю відчув усю ганьбу й сором, що сповнювали мою душу. Я вирішив, що життя — річ нестерпна.

Я досить добре розумів, що ніяк не можу сподіватися на порятунок, якщо не врятуюся сам. Я рідко мав звістки від міс Мердстон, ніколи — від містера Мердстона. Лише два чи три пакунки готового й латаного одягу прибули для мене на ім'я містера Квін'їона; у кожному з цих пакунків лежав клапоть паперу, з такими словами: „Дж. М. сподівається, що Д. К. робить своє діло й цілком присвятив себе своїм обов'язкам“ — і ні найменшого натяку на те,

що я був колись чимсь іншим, крім звичайного чорнороба, яким я швидко ставав.

Уже наступного дня, все ще вражений своїм вирішенням, я побачив, що місіс Мікоубер не без підстав говорила про їхній від'їзд. Вони найняли на тиждень приміщення в будинку, де я жив; по закінченні цього строку вони мали виїхати до Плімута. Незабаром містер Мікоубер власною персоною прийшов до контори, попросив містера Квін'їона відпустити мене на день його від'їзду (при чому дав мені високу характеристику, якої я, напевно, заслуговував). Містер Квін'їон покликав візника Тіппа, що був чоловіком сімейним і здавав кімнату, і влаштував мене в нього — він мав підстави гадати, що це було зроблено за обопільною згодою, бо я не казав нічого, хоча моє вирішення було вже прийняте.

До кінця нашого життя під спільною покрівлею я проводив вечори з містером і місіс Мікоубер. Гадаю, що за цей час ми ще більше полюбили один одного. В останню неділю вони запросили мене на обід; ми з'їли свиняче філе з яблучним соусом і пудинг. Минулого вечора я купив дерев'яного коня в яблуках — прощальний подарунок маленькому Вількінсу Мікоуберу (так звали їхнього сина) і ляльку для маленької Емми. Я також зберіг шилінг для „Сирітки“, яка мала піти у відставку.

Ми провели день дуже приємно, хоч усі й зворушені були близькою розлукою.

— Я, мастер Копперфільд, — сказала місіс Мікоубер, — не зможу не згадувати вас, вертаючись думками до періоду, коли містер Мікоубер зазнавав труднощів. Ваша поведінка завжди була найделікатнішою й найспівчутливішою. Ні! не квартирантом ви були. Ви були другом.

— Люба моя, — зазначив містер Мікоубер, — Копперфільд, — так звик він називати мене останнім часом, — має серце, чутливе до лиха своїх ближніх, коли хмари затьмарюють їхнє життя. Він має голову для розсудку й руку для... коротше кажучи, загальну здатність реалізувати те майно, без якого можна обійтися.

Я теж намагався висловити свої почуття й сказав, що дуже сумую, що нам доводиться втратити один одного.

— Я ніколи не залишу тебе, Мікоубер!

До стор. 182

— Мій любий юний друже, — сказав містер Мікоубер, — я старший за вас; маю деякий досвід у житті й... деякий досвід, коротше кажучи, у труднощах взагалі. Тепер, аж поки щось не обернеться на краще (а цього я чекаю щогодини), я не можу нічого запропонувати вам, крім поради. Порада моя тим більше цінна, що... коротше кажучи, що я сам ніколи не йшов за нею, і ось я перед вами, — тут містер Мікоубер, що перед тим аж саяв усім обличчям, посміхаючись, раптом спинився й нахмурився, — нещасна руїна, що її ви спостерігаєте.

— Любий мій Мікоубер! — втрутилася його дружина.

— Кажу вам, — вів далі містер Мікоубер, зовсім забуваючись і знову усміхаючись, — нещасна руїна, що її ви спостерігаєте. Порада моя полягає ось у чому: ніколи не роби завтра того, що можеш зробити сьогодні. Відволікання є крадій часу. Хапай його за комір!

— Принцип мого бідолашного тата, — зазначила місіс Мікоубер.

— Люба моя, — сказав містер Мікоубер, — ваш тато був дуже добрий чоловік у своєму роді, і боронь боже, щоб я ганьбив його. Як поворушити мозком добраче, так ми ніколи не зможемо... коротше кажучи, зустрінися з будь-ким, хто б у його літах мав такі міцні ноги й міг би читати без окулярів написи на векселях. Але цей принцип він застосував до нашого шлюбу, люба моя; а в наслідок цього шлюб цей був завершений так передчасно, що я ніколи не зміг покрити витрат.

Містер Мікоубер скося глянув на місіс Мікоубер і додав:

— Не думай, що я сумую за цим. Якраз навпаки, любов моя.

Після цього він похнюпився на хвилину.

— Другу частину моєї поради, Копперфільд, — знову мовив містер Мікоубер, — ви вже знаєте. Річний прибуток — двадцять фунтів, річні витрати — дев'ятнадцять фунтів дев'ятнадцять шилінгів шість пенсів, результат — щастя. Річний прибуток двадцять фунтів, річні витрати двадцять фунтів шість пенсів, результат — злидні. Квітка вмирає, листя в'яне, сонце заходить над жахливою сценою й... коротше кажучи, ви назавжди збиті з ніг. Саме як я!

Щоб зробити цей приклад виразнішим, містер Мікоубер жваво вихилив стакан пуншу й засвистів давню студентську пісню.

Я, звичайно, запевнив його, що триматиму його заповіти в своїй голові. Та мені й не треба було нагадувати ці правила, бо я яскраво бачив тоді всю їх доцільність. Наступного ранку я зустрів усю родину біля контори диліжансів і побачив, як вони сумно сідають на задніх зовнішніх місцях карети.

— Мастер Копперфільд, — мовила місіс Мікоубер, — благослови вас бог! Я ніколи не зможу забути всього цього, ви знаєте, і ніколи не забула б, навіть коли б могла.

— Копперфільд, — сказав містер Мікоубер, — прощайте. Бажаю вам щастя й процвітання. Коли, на протязі бурхливих років, я довідаюся, що моя гірка доля справді була попередженням для вас, тоді я відчую, що недарма займав чуже місце на землі. В разі щось обернеться на краще (а цього я майже певний), я буду надзвичайно радий, коли спроможуся поліпшити ваше становище.

Мені здається, що коли місіс Мікоубер сіла на імперіал разом з дітьми, а я стояв на дорозі, задумливо поглядаючи на них, — тоді туман спав з її очей й вона побачила, яким малюком я був насправді. Мені здається так, бо вона зробила мені знак злізти на диліжанс, і на обличчі її з'явився новий, материнський вираз. Вона обняла мене й поцілувала, наче свого сина. Я ледве встиг зіскочити назад, як карета рушила з місця, і ледве зміг побачити родину за хустинками, якими махали вони. За хвилину вони зникли. „Сирітка“ та я стояли, збентежено поглядаючи одне на одного, посеред шляху. Нарешті, ми попрощалися. Вона повернулася, гадаю, до робітничого будинку Святого Люка, а я поволікся починати знову важку роботу в Мердстона й Грінбі.

Але не збирався я провести там ще багато днів у важкій і нудній роботі. Ні! Я вирішив утекти. — Податися тим чи тим способом, углиб країни, до єдиної, яка лишилася у мене на світі, родички і розповісти свою історію моїй бабці, міс Бетсі.

Я зазначив уже, що не знаю, як ця відчайдушна ідея

спала мені на думку. Але, з'явившись, вона міцно засіла в моїй голові й виросла в тверду ухвалу, рішучіше якої я не мав ніколи в житті. Я аж ніяк не був певний, що з цього може вийти щось добре, але в думці твердо вирішив здійснити цей план.

Відколи думка ця вперше майнула передо мною і урвала мій сон уночі, я знову й знову, сотню разів повторював собі старе оповідання моєї бідолоашної матері про мое народження. Аджеж оповідання це так любила переказувати моя мати, я теж любив його слухати і знав його від слова до слова. Бабка моя увійшла в це оповідання й вийшла з нього, як жаклива й моторозна дійова особа; але в поведінці її була невеличка подробиця, яка подавала мені деяку слабу тінь надії. Я не міг забути, як мати моя розповідала, ніби згадує вона, що бабка ніжно торкалася її чудесного волосся. Може то було лише фантазією моєї матері, що не мала ніяких підстав насправді. Але я виразно уявляв собі, як моя страшна бабка тихо схиляється над ніжною материною красою, яку я пам'ятав так добре й любив так міцно. І сцена ця пом'якшувала все оповідання. Дуже можливо, що саме це й спричинилося до мого несподіваного вирішення.

Але я навіть не знав, де живе міс Бетсі. Тому я написав довгого листа до Пегготі й спитав її, немов між іншим, чи не пам'ятає вона про це; додав я, що чував, ніби подібна леді живе в певному місці (я навмання назвав це місце), і мені цікаво було б довідатись, чи не про бабку мою мовилося. У тому ж листі писав я до Пегготі, що мені до краю потрібні півгінеї; і якщо вона може позичити мені цю суму, то я буду дуже вдячний їй, а пізніше, повернувши борг, розповім, нащо мені потрібні були гроші.

Відповідь від Пегготі надійшла незабаром, і була, як завжди, сповнена висловів відданості й любові. У листа вклала вона півгінеї (боюся, що їй довелось зазнати не-^рймовірного клопоту, щоб витягти ці гроші з скрині містера Баркіса). Писала вона, що міс Бетсі живе біля Дувра, але чи в самому Дуврі, чи в якомусь передмісті — у Гайті, при-міром, Сентгейті або Фолькстоні — вона не може сказати. А проте, один із наших робітників пояснив мені, що всі

ці місця розташовані поблизу одне від одного, а тому я визнав ці вказівки за достатні й вирішив здійснити свій намір у кінці цього тижня.

Бувши дуже чесним малюком і не бажаючи лишати по собі погану згадку в конторі Мердстона й Грінбі, я вважав себе зобов'язаним працювати до вечора суботи; мені платили за тиждень наперед, тому я поклав не з'явитися у звичайний час за платнею. З цієї ж причини я й позичив півгінеї, щоб не лишитися без коштів на дорожні витрати. Отже, коли надійшов вечір суботи, всі ми зібралися в конторі, а візник Тіпп, що завжди займав перше місце, першим пішов по гроші. Я потиснув руку Мікові Уокеру й попросив його сказати містерові Квін'йону, коли прийде черга діставати зарплату, що я пішов перевезти свій сундук на квартиру до Тіппа. Востаннє побажавши доброї ночі Боршнуватій Картоплині, я побіг геть.

Сундук мій був на старій квартирі над річкою. Я заздалегідь написав адресу для нього на зворотньому боці одного з наших конторських ярличків, які ми прибивали цвяхами до ящиків з вином: „Мастерові Давіду, до запитання, у дуврську контору диліжансів“. Цю картку я держав у кишені, щоб наліпити її, коли сундук буде винесений з будинку. Ідучи до своєї квартири, я озирався, шукаючи когось, хто допоміг би мені відправити сундук на пошту.

Біля обеліска на Блекфрайерському шляху стояв довгоногий молодий чоловік поруч порожнього візка, запряженого віслюком. Він глянув на мене, вилаяв мене „нікчемним волоцюгою“ і додав, що я „незабаром знатиму, як лягати“. Безперечно, його розгнівали мої вперті погляди. Я спинився запевнити його, що дивився не з поганим наміром, а просто думав чи не погодиться він на роботу.

— А яку роботу? — спитав довгоногий молодий чоловік.

— Відвезти сундук, — відповідав я.

— А який сундук? — спитав довгоногий молодий чоловік.

Я відповів, що — мій сундук, який стоїть на квартирі в кінці цієї вулиці та який я пропоную йому відвезти до контори дуврських диліжансів за шість пенсів.

— Ну й відвезу! — скрикнув довгоногий молодий чоловік і миттю стрибнув на свій візок (що складався лише з дошки на колесах) та помчав з такою швидкістю, що я ледве встигав бігти за вісюком.

Було щось дуже задержувате в цьому молодому чоловікові, особливо, коли він жував солому, розмовляючи зі мною; мені це не дуже сподобалося. Проте, угода була вже завершена й довелося мені відвести його нагору до кімнати, яку я залишав.

Ми знесли сундук наниз і поклали його на візок. Мені не хотілося тут наліплювати ярличок, бо хтось з хазяйської родини міг підглядіти й викрити мій задум. Отже я сказав молодому чоловікові, що був би радий, якби він став на хвилину, коли ми під'їдемо до глухої стіни боргової тюрми. Не встиг я вимовити цих слів, як він помчав прожогом, ніби він, і сундук мій, і вісюк збожеволіли. Я зовсім захекався, біжачи й гукаючи йому навздогін, поки на-решті нагнав його у призначеному місці.

Поспішаючи й хвилюючись, я випустив свої півгінеї з кишені, коли виймав картку. Для певності я поклав монету собі в рот і хоч руки мої дуже тремтіли, та якимось прив'язав картку, коли раптом відчув жахливий удар у щелепи й побачив, як мої півгінеї вилетіли з мого рота в долоню довгоногого молодого чоловіка.

— Що-о? — скрикнув молодий чоловік, хапаючи мене за комір куртки й моторошно скривлюючи обличчя. — Та це ж кримінальна справа. Ти збираєшся тікати, чи не так? Ходім до поліції, юний злочинцю, ходім до поліції!

— Ходім до поліції, юний злочинцю, ходім до поліції!

— Поверніть мені мої гроші, будь ласка, — пробелькотів я, дуже зляканий, — і залиште мене самого.

— Ходім до поліції, — вів своє молодий чоловік. — Ти доведи в поліції, що то твої гроші.

— Поверніть мені мої гроші й сундук, прошу! — скрикнув я, заливаючися слізьми.

Але молодий чоловік повторював одне: „Ходім до поліції“, і тяг мене до віслюка, ніби було щось схоже між цією твариною й урядовою особою. Раптом він змінив напрям, скочив у візок, сів на мій сундук і гукаючи, що він поїде прямо до поліції, помчав іще швидше, ніж раніше.

Я біг за ним так швидко, як тільки міг. Але мені вже не вистачало духу кричати, та я й не насмілювався кричати, коли б і міг. На протязі півмилі я, принаймні, разів двадцять мало не потрапив під копита коней. Іноді я губив його, іноді знову бачив, знову кричав йому, раз - у - раз били мене візники батогами, гримали на мене, перекидали в бруд; але я знову схоплювався, падав у чиїсь обійми, стрімголов налітав на стовп. Нарешті, знесилений спекою й переляком, і думаючи, чи не женеться за мною зараз половина всього Лондона, я залишив молодого чоловіка: хай він іде куди йому завгодно з моїм сундуком і грошима. Задихаючись і плачучи, але не спиняючись, попростував я до Грінвіча, де, як мені відомо було, простягався дуврський шлях. Мав я в цьому світі майна не набагато більше, йдучи до своєї бабки — міс Бетсі, ніж у ту ніч, коли моє з'явлення на світ завдало їй такої турботи.

РОЗДІЛ XIII

НАСЛІДКИ МОГО ВИРІШЕННЯ

Мабуть, у мене була якась дика думка бігти всю дорогу до Дувра, коли я облишив гонитву за молодим чоловіком з віслюком і вирушив до Грінвіча. Та незабаром я зібрався з думками й спинився на Кентському шляху, перед терасою, де посеред басейну якесь кам'яне одоробло сурмило в ріг. Тут я сів біля ганку на нижніх східцях, уже зовсім виснажений останніми зусиллями. Задихаючись, я не міг навіть плакати, що втратив сундук і півгінеї.

Під цей час уже стемніло. Я почув, як годинник б'є десяту, і вирішив відпочити. На щастя, то була літня ніч і погода стояла чудова. Перевівши дух і позбувшись неприємного роздратовання в горлі, я підвівся й пішов далі. У розпачі я все ж і думки не мав повернутися. Навряд чи прийшла б вона в голову мені, хоча б і швейцарська хуртовина мела на Кентському шляху.

Але мене дуже турбував мій матеріальний стан — мав я лише півтора пенси (і то дивно, як могли вони залишитися в моїй кишені в суботу ввечері). Я почав собі уявляти газетні звістки про те, як через день - два знайдуть мене мертвим під якоюсь копицею. Похмуро посувався я вперед, так швидко, як тільки міг. Раптом опинився я перед крамничкою, на якій написано було, що тут купують чоловічі й жіночі костюми та дають найкращу ціну за лахміття, кістки та кухонний посуд. Хазяїн цієї крамниці сидів перед дверима, в самій сорочці, покурюючи. Безліч сюртуків і штанів звисало з низької стелі, світло двох мерехтливих свічок падало на них. І здалося мені, що хазяїн той скидається на

мстиву людину, яка повісила всіх своїх ворогів і тепер утішається плодами своєї перемоги.

Мій останній досвід у справах містера й місіс Мікоубер підказав мені думку, що тут можна винайти спосіб перебу- тися якимось певний час. Я завернув до найближчого завулку, зняв з себе жилет, дбайливо згорнув його, поклав під пахву й повернувся до дверей крамниці.

— Якщо не маєте нічого проти, сер,— сказав я,— то я хочу продати це за відповідну ціну.

Містер Доллобай — мабуть, так його звали, бо ім'я Дол- лобая написано було на вивісці — взяв жилет, приставив свою люльку до дверей, ввійшов у крамницю разом зі мною, зняв пальцями нагар із свічок, поклав жилет на прилавок, оглянув з усіх боків, подержав проти світла, знову оглянув і нарешті сказав:

— Що ж ви хочете за оцю маленьку жилетку?

— О! ви самі краще знаєте ціну, сер,— скромно відпо- вів я.

— Я не можу бути в один час і покупцем і продав- цем,— сказав містер Доллобай. Скажіть свою ціну за цей маленький жилет.

— Може вісімнадцять пенсів? — натякнув я, повагавшись спочатку трохи.

Містер Доллобай згорнув жилетку й віддав її мені.

— Я пограбував би свою родину,— сказав він,— коли б став платити по дев'ять пенсів за це.

Це було дуже неприємно. Мені, цілком сторонній лю- дині, доводилося просити містера Доллобая пограбувати свою родину заради мене. Проте, мені не було куди дітися і я сказав, що згоджуюсь на дев'ять пенсів, якщо він хоче. Містер Доллобай, побурмотівши, дав мені дев'ять пенсів. Я побажав йому доброї ночі й вийшов з крамниці, збагат- тівши на цю суму й збіднівши на жилетку. Але коли я застібнув куртку на всі гудзики, то відсутність жилетки стала майже зовсім непомітною.

Та я досить виразно передбачав, що слідом за цим маю розлучитися з курткою й цілком імовірно, що прийду до Дувра не інакше, як у самій сорочці та штанях. Це мені ще пощастить, коли я дійду навіть у такому одязі. Але це

не дуже бентежило мене. Аби дійти. З дев'ятьма пенсами в кишені я не замислювався над труднощами свого становища, і тільки згадка про молодого чоловіка з віслюком та думка про велику віддаль до Дувра трохи непокоїли мене.

Розв'язуючи питання — де переспати ніч, я натрапив на щасливий план, що його негайно і заходився здійснювати. Я вирішив переночувати за стіною своєї школи, що була недалеко звідси, в самотньому кутку, де звичайно стояла копиця сіна. Думка, що хлопці й спальня, де я так часто розказував оповідання, були тепер недалеко від мене, подобалася моїй уяві: мені здалося, що я знову в приємному товаристві, хоча хлопці й не догадуються про мою присутність і спальня не запропонує мені притулку в своїх стінах.

То був важкий день і я, майже зовсім виснажений, дістався нарешті до блекгізької рівнини. Важкенько було мені знайти Салем-Гауз; але я знайшов його, знайшов і копицю в кутку й ліг під нею; спочатку я обійшов стіну і глянув на вікна, щоб переконатися, чи всюди було темно й все спокійно. Ніколи не забуду я важкого почуття своєї самотності, коли я вперше переспав ніч без покрівлі над головою.

Я заснув, як, мабуть, засипали багато вигнанців, від яких були замкнені двері і на яких гавкали собаки цієї ночі. І мені приснилося, ніби я лежу на своєму ліжку в школі й веду оповідання хлопцям, що скупчилися навколо мене. Але я сидів, а не лежав, і ім'я Стірфорса було на моїх устах, коли я раптом прокинувся і очманіло глянув на зорі, що блищали й сяяли надо мною. Як згадав я, де сиджу в цю неслухну годину, то дивне якесь почуття опанувало мене. Зляканий — не знаю вже чим — я підвівся й зробив кілька кроків уперед. Але слабе мерехтіння зірок і бліде світло в тій частині неба, звідки починається день, змусили мене отямитися й повернутися. Очі мої були наляті оливом, я знову ліг долі й проспав — хоч і почував холод крізь сон — доти, аж доки тепле проміння сонця й звуки дзвоника в Салем-Гаузі не збудили мене. Коли б я міг сподіватися, що Стірфорс усе ще там, то я подбав би знайти слушну хвилинку, щоб порозмовляти з ним насамоті; але я знав, що він давно мусив лишити цей заклад. Треддльс

був, очевидно, ще тут, але я не міг довіритися йому, хоча добре знав його м'яке серце й готовість на всякі послуги. Отже, в ту саму годину, коли хлопці містера Крікля прокинулися, я пройшов повз стіну учбового закладу й вибрався на великий дуврський шлях. Колись ми часто гуляли по ньому в години, вільні від навчання: чи могло мені тоді спасти на думку, що я опинюся безпритульним мандрівником на цій самій дорозі?

Яка прірва лежала між цим недільним ранком і веселою неділею, що її ми колись зустріли в Ярмуті. У свій час я почув калатання церковних дзвонів і побачив людей, що йшли до церкви; пройшов я повз одну-дві церкви, де збиралася вже парафія; під сяйвом сонця лунали звуки пісень; сторожі прохолоджувалися в тіні паперті або стояли під тисовим деревом, приклавши руку до лоба й стежачи за мною. Але мир і тиша недільного ранку лежали на всьому, крім мене. Я був винятком. Скуйовджений, вкритий курявою, заляпаний брудом, плентався я. Не знаю, чи вистачило б мені духу продовжувати шлях, коли б не образ моєї юної матері, що плакала біля каміна, і моєї бабки, що ніжно схилилася над нею. Образ цей увесь час стояв передо мною, і я йшов уперед, приваблюваний ним.

У цю неділю я пройшов навіпростець щось із двадцять три милі, хоч іти мені було важко, бо я зовсім не звик до таких подорожей. Бачу, ніби зараз, як надвечір ішов я через міст у Рочестері, стомлений і з хворими ногами. Ідучи, жував я шматок хліба, що його купив собі на вечерю. Два чи три будиночки з написами на вивісках: „Номери для подорожніх“ дуже спокушали мене; та я боявся витратити тут свої останні кілька пенсів, а ще більше боявся підозрілого вигляду волоцюг, з якими я зустрічався. Тому я не шукав ніякої покрівлі, крім неба. Пройшовши аж до Четема, що здався мені вночі якимсь кошмаром з вапняків, розведених мостів і подібних до Ноевого ковчега кораблів без щогл на брудній річці—зліз я нарешті на зарослу травною батарею, де вартовий походжав туди й сюди. Там я ліг біля гармати; щасливий, що я чую важкі й рівні кроки вартового (він, правда, не більше знав про мою присутність, ніж вихованці Салем-Гауза могли підозрівати

про мою ночівлю за стіною їхньої спальні). Незабаром заснув я міцно аж до ранку.

Прокинувшись, я відчув лютий біль у всьому тілі, надто в ногах. Мене розбудили барабани й марширування військ, які, здавалося, наступали на мене звідусіль. Я підвівся й почвалав по довгій тісній вулиці. Було цілком зрозуміло, що моя мандрівка в цей день має обмежитися дуже невеличким шляхом. Я вирішив відпочити, щоб зібратися з силами для дальшої подорожі. Першою моєю справою було продати куртку. Отже, я скинув куртку, щоб призвичаїтися ходити без неї і, несучи її під пахвою, почав оглядати усякі крамниці.

Мабуть, тут можна було вигідно продати куртку. Продавців готового одягу тут було безліч і вони пильнували клієнтів біля дверей своїх крамниць. Але всередині всіх цих магазинів висіли офіцерські мундири з еполетами й аксельбантами, і, наляканий коштовністю й пишністю цієї торгівлі, довго блукав я довкола, не наважуючись нікому запропонувати свій крам.

Керований такою скромністю, я почав шукати другорядних крамничок з матроським дрантям, подібних до закладу містера Доллобая. Нарешті, мені пощастило відшукати саме таку крамничку в кутку брудного завулку, що заріс кропивою. Біля крамниці був паркан, а на паркані висіли матроські костюми, які, очевидно, не могли вміститися в самій крамниці. Тут таки висіла сила поіржавілих рушниць, пістолетів, клейончатих капелюхів та кілька залізних лотків з безліччю старих поіржавілих ключів, що ними, мабуть, можна було відімкнути всі двері в світі.

У цю низьку, затишну й брудну крамничку, яку більше затьмарювало, ніж освітлювало крихітне віконце, завішане якимсь дрантям, я несміливо зійшов по брудній та вонючій драбині, залитій поміями. З задушливого барлогу позаду крамнички вислизнув потворний стариган, вся нижня частина обличчя якого вкрита була шерсткою сивою бородою. Ні слова не мовивши, схопив він мене за чуба. То був жахливий стариган, одягнений у брудну фланелеву сорочку. Він страшенно відгонив тютюном і ромом. У барлозі його видно було постіль, прикриту старою ковдрою,

і друге крихітне віконце, звідки розгортався мальовничий краєвид: кропива й кривий осел.

— Ох, чого тобі треба? — заревів цей старик лютим, монотонним голосом.— Ох, мої очі й кістки, чого тобі треба? Ох, мої легені й печінка, чого тобі треба? Ох, горру, горру!

Я був такий збентежений цими словами, а особливо останніми незрозумілими вигуками, що не спромігся дати ніякої відповіді. А стариган, усе ще тримаючи мене за волосся, повторював:

— Ох, чого тобі треба? Ох, мої очі й кістки, чого тобі треба? Ох, мої легені й печінка, чого тобі треба? Ох горру! — Він вигукував це так енергійно, що очі його від напруження мало не вилізли на лоба.

— Я хотів би знати,— сказав я тремтячи,— чи не хотіли б ви купити куртку?

— Ох, треба подивитись на куртку,— скрикнув старий.— Ох, серце моє у вогні, покажи нам куртку! Ох, мої очі й кістки, викладай свою куртку.

По цій мові він відпустив мого чуба з своїх тремтячих рук, що нагадували кігті великого птаха, і натяг на носа пару окулярів, що не дуже таки прикрашали його запалені очі.

— Ох, скільки хочеш за куртку? — скрикнув старий, оглянувши мій крам.— Ох... горру!.. скільки хочеш за куртку?

— Півкрони,— відповідав я, трохи підбадьорюючися.

— Ох, мої легені й печінка,— скрикнув старий.— Ні! Ох, мої очі, ні! Ох, мої кістки, ні! Вісімнадцять пенсів! Горру!

Щоразу, як вигукував він цей таємничий звук, очам його загрожувала небезпека вискочити на лоба; кожне речення він наспівував на один і той же мотив, що нагадував подув вітра, який починається на низьких тонах, підвищується ступнево й знову спадає; іншого порівняння не можу я підшукати.

— Гаразд,— сказав я, щасливий покінчити цей торг,— я згоджуюсь на вісімнадцять пенсів.

— Ох, моя печінка! — загукав старий, кидаючи куртку на полицю.— Забирайся з крамниці! Ох, мої легені, заби-

райся з крамниці! Ох, мої очі й кістки... горру!.. не проси грошей, візьми щонебудь в обмін.

Ніколи в житті своєму, ні раніше, ні потім, не був я такий наляканий. А все ж таки я смиренно сказав йому, що потребую грошей і ніщо інше мені непотрібне; але я згодний чекати, якщо він хоче, на вулиці, і не збираюся напасідати на нього. Отже, я вийшов на вулицю й сів у холодку на

— Ох... горру!.. скільки хочеш за куртку?

розі. І просидів я там так багато годин, що тінь змінилася сонячним світлом, а сонячне світло знову змінилося тінню, а я все ще сидів там, чекаючи грошей.

Серед усіх торгівців лахміттям цей п'яний божевільний займав, звичайно, перше місце. Незабаром довідався я, що він добре відомий усім сусідам й що про нього йде погос, ніби він продався дияволу. Хлопчики, що безперестанку бігали навколо крамниці, гукали про це й голосно вимагали, щоб він виніс своє золото.

— Не прикидайся жебраком, Чарлі! Винеси своє золото. Винеси трохи того золота, що за нього ти продався дияволу, та ну ж бо! Воно зашите в тебе в матраці, Чарлі! Розпори його й дай нам трохи.

Усі ці вигуки та кілька пропозицій позичити йому ножа, щоб розпороти матрац, так розлютили його, що він цілий день раз-у-раз вибігав із свого лігва на вулицю та розганяв хлопців на всі боки. Іноді в своїй люті він приймав мене за одного з тих шибайголів і нападав на мене, ніби збираючись роздерти мене на шматки; — але тут таки, вчасно усвідомлюючи свою помилку, тікав знову в свій барліг і лягав на постіль. Там він на всю горлянку ревів, наче вітер, пісню про смерть Нельсона, додаючи „ох“ перед кожним рядком й вигукуючи безліч „горру“. Та, ніби цього бракувало, хлопчики, бачачи мене на одному й тому ж місці, вирішили, що я належу до цієї установи й цілий день мучили мене наскоками й глузуванням.

Кілька разів умовляв він мене згодитися на обмін і виносив з своєї барлоги то вудочку, то скрипку, то капелюх, то флейту. Але я не піддавався всім цим спокусам і, продовжуючи сидіти біля порога, слізно просив грошей за свою куртку. Нарешті він почав сплачувати мені по півпенса. Цілі дві години виносив він мені один шилінг.

— Ох, мої очі й кістки! — скрикнув він тоді, висунувши свою голову з крамниці, — чи згодишся ти піти геть за ще два пенси?

— Я не можу, — відповідав я; — я з голоду помру.

— Ох, мої легені й печінка, чи підеш ти за три пенси?

— Я пішов би й задарма, коли б міг, — сказав я, — але мені дуже потрібні гроші.

— Ох, горру! — (справді неможливо змалювати, як видрав він цей вигук з глибин грудей, просунувши в двері свою потворну голову), — чи підеш ти геть за чотири пенси?

Зовсім змучений, я згодився на цю пропозицію і, взявши тремтячою рукою гроші з його пазурів, пішов геть від крамниці, поки ще сонце не сіло. Голод і спрага дуже мучили мене; але, витративши три пенси на хліб і молоко, я зміцнив свої сили. У цей день я посунувся вперед ще на сім миль.

Цієї ночі спальнею моєю була інша копиця, де я зручно розташувався після того, як вимив натруджені ноги в холодному струмку й загорнув їх у свіже листя. Вирушивши в дорогу вранці, я побачив, що шлях мій лежить серед

фруктових садів і городів, де розводили хміль. Літо надходило вже до кінця; сади рясніли достиглими яблуками, подекуди збирали вже жовтий хміль. Чудові краєвиди слалися навкруги, і я вирішив переспати цю ніч між високими жердинками, оповитими хмелем. Довгі ряди жердин, прикрашені розкішним листям, тишили мою уяву.

На кожному кроці надibuвав я підозрілих волоцюг; вони сповнювали мене непереможним жахом, що й досі живий у моїй душі. Дехто з них здавалися мені лютими негідниками: вони зупинялися, коли я проходив повз них, або кликали мене до себе, а коли я починав тікати, шпурляли в мене камінням. Особливо добре пригадую одного молодчика — мідника, мабуть, бо він ніс шкіряну торбу й жаровню; поруч його ішла якась жінка. Оглянувши мене, цей молодчик наказав мені підійти таким гучним і лютим голосом, що я мимоволі спинився.

— Іди, коли тебе кличуть,— сказав мідник,— інакше я розпорю тобі живіт, юначе.

Я визнав за краще повернутися. Наближаючись до них і намагаючись поглядами втихомирити мідника, я помітив, що в жінки одне око було підбите.

— Куди ти йдеш?— спитав мідник, схопивши мене за комір почорнілою рукою.

— Я йду до Дувра,— відповідав я.

— Звідки ти йдеш?— продовжував запитувати мідник, ще міцніше хапаючи мене за сорочку.

— Я йду з Лондона,— відповідав я.

— З чого ти живеш?— спитав мідник,— ти шахрай?

— Н... ні,— сказав я.

— А не брешеш, чорти б тебе забрали? Коли ти на-смілишся нахвалитися своєю чесністю передо мною,— гукнув мідник,— я з тебе мозок виб'ю.

Вільною рукою він замахнувся на мене, а потім оглянув мене з голови до ніг.

— Чи є в тебе досить грошей на пінту пива?— спитав мідник.— Коли маєш, то викладай, поки сам не заберу.

Напевно я віддав би йому гроші, коли б не зустрівся очима з жінкою й не побачив, що вона заперечливо похитує головою і начебто шепоче: „не треба“.

— Я хлопець бідний,— сказав я, намагаючися всміхнутись,— нема в мене грошей.

— Гей, що ти собі думаєш? — скрикнув мідник, так суворо дивлячись на мене, ніби він помітив гроші в моїй кишені.

— Сер! — пролепетав я.

— Що ти собі думаєш,— вів мідник далі,— що носиш шовкову хустинку мого брата? Давай її сюди!

Миттю зірвав він з мене хустинку й кинув її жінці.

Жінка зареготалася, ніби вона прийняла це за жарт, перекинула хустинку мені, непомітно хитнула головою й нечутно прошепотіла:

— Иди!

Та перше, ніж я зміг послухатися її, мідник вихопив знову хустинку з моєї руки так брутально, що я відлетів від нього, наче перо. Потім він обкрутив хустинку навколо своєї шиї, з лайкою звернувся до жінки й ударом збив її на землю. Ніколи не забуду, як упала вона навзаки на твердий шлях і лежала там, загубивши капелюшок, з волоссям у куряві; не забуду, як, відійшовши на певну віддаль, обернувся я й побачив, що вона сидить на обочині, стираючи кров з обличчя кінцем шалі, а він простує своїм шляхом.

Ця пригода так налякала мене, що далі при кожній зустрічі з перехожими я негайно звертав з дороги й лишався в захистку, доки перехожий зовсім не зникав з моїх очей. Це траплялося безперестанку й дуже загаювало моє просування вперед. Але в усіх труднощах моєї подорожі підтримував мене й вів уперед образ моєї матері в юності. Цей образ всюди був зі мною. Він супроводив мене серед стеблин хмелю, де я лягав спати; він зустрічав мене, коли я прокидався вранці; він ішов поперед мене цілий день. Назавжди відтоді пов'язане для мене це видіння з сонячною вулицею міста Кентербері, з виглядом його старих будинків і брам, з його величним сірим собором, з граками, що, наче на парусах, пливли довкола башні. Коли я добився, нарешті, до пустинних рівнин біля Дувра, образ цей пожвавив сумний краєвид; і тільки після шестиденної подорожі, коли я вперше ступив на вулиці міста, що було

метою моїх мандрівок,— тільки тоді раптом залишив він мене. Дивно сказати, але я впав у цілковитий розпач, опинившись посеред незнайомого міста, в подертій сорочці, в побитих черевиках, укритий курявою, попечений сонцем.

З першими запитаннями про мою тітку звернувся я до моряків. Відповіді були найрізноманітніші. Один сказав, що вона живе в маяку Південного миса й попала собі там бакенбарди; інший — що вона отаборилася на великому буйку за гаванню й приймає гостей лише між припливом і відпливом; третій — що її ув'язнено до мейдстонської тюрми за крадіжку дітей; а четвертий повідомив, що вона, в останню бурю, сіла на помело й полетіла прямо до Кале. Після цього я звернувся до візників, але вони були такі ж жартівливі і таксамо мало поваги виявляли до міс Бетсі. А крамарі, що їм не подобався мій зовнішній вигляд, зовсім не слухали мене й заявляли, що для мене в них нема нічого. Я опинився в куди гіршому стані, ніж за всю мою втечу. Гроші вийшли всі, продати нічого не лишалось; я відчував голод, спрагу й утому. І остаточна мета моя здавалася також далекою, ніби я лишався в Лондоні.

Увесь ранок змарнував я над цим питанням. Знесилений і доведений до розпачу, сів я, нарешті, поблизу базарного майдану, на ганку якоїсь замкнутої крамнички й почав міркувати, куди йти мені далі. У цю хвилину якийсь візник, що проїздив повз мене, упустив попону. Підхоплюючи її з бруку, я помітив, що у візника досить добре обличчя, тому я наважився спитати, чи не знає він, де живе міс Тротвуд. Щоправда, я так часто ставив це запитання, що на цей раз воно мало не завмерло в мене на губах.

— Тротвуд? — сказав він, — стривай. Знайоме прізвище. Стара леді?

— Так, — відповідав я, — літня.

— Ходить, наче аршин ковтнула? — запитував він далі, випростуючи спину.

— Так, — ствердив я. — Це дуже скидається на неї.

— Носить торбу? — запитував він далі. — Досить простору торбину. Швидко гнівається й аж наскокує на вас?

Серце мое застрибало з радості при цьому докладному переліку найбезперечніших прикмет моєї бабки.

— Так от що я тобі скажу,— сказав він.— Коли підеш прямо туди,— він показав батоном у бік горбів,— і простуватимеш аж до тієї купки будинків біля моря, то, мабуть, довідаєшся там про неї. Тільки, на мою думку, в неї навряд щонебудь здобудеш, а тому— ось тобі пені.

Я вдячно прийняв цей дарунок і купив на нього собі хліба. Підкріплюючись цією стравою в дорозі, я пішов напрямом, що його вказав мій приятель. Досить довго йшов я, шукаючи будинків, про які він говорив. Та нарешті я дійшов до них, зайшов у крамничку й спитав, чи не будуть вони такі ласкаві сказати мені де живе міс Тротвуд. Я звертався до чоловіка за конторкою, що важив рис для молодої жінки, але ця жінка вирішила, що то запитують її, і швидко обернулася.

— Моя хазяйка? — спитала вона.— Чого тобі треба від неї, хлопче?

— Мені треба,— відказав я,— побалакати з нею, з вашого дозволу.

— Попросити в неї милостині, хочеш ти сказати,— відповіла дівчина.

— Ні,— сказав я,— аж ніяк.

Але раптом я згадав, що справді прийшов з цією метою, зашарився й збентежився.

Тим часом покоївка моєї бабки поклала рис у маленький кошик і вийшла з крамниці. Вона наказала мені йти за нею, якщо я хочу знати, де живе міс Тротвуд. Мені не треба було повторювати цього, хоча під цей час я був такий втомлений і змучений, що ноги згиналися під мною. Я пішов за молодою жінкою, і незабаром ми наблизилися до гарненького котеджа з привітними венеціанськими вікнами. Перед цим котеджем розташований¹ був чотирикутний дворик, або, вірніше сказати, сад, сповнений квітів, що чудово пахли.

— Тут живе міс Тротвуд,— пояснила дівчина.— Робіть тепер що знаєте, більше я вам нічого не скажу.

По цій мові вона поспішно вбігла до будинку, ніби бажаючи позбутися відповідальності за мій раптовий прихід. Я лишився біля палісадника і, не знаючи сам, що роблю, почав дивитися в середнє вікно, що виходило, очевидно,

з вітальні. Вікно було напівзапнуте серпанковою завіскою; я побачив маленький столик і велике крісло й злякано подумав, що можливо моя страшна бабка сидить зараз там.

Черевики мої в цей час були в жахливому стані. Підшви попродиралися в багатьох місцях, а шкіра зверху розтріскалася до того, що не можна було й пізнати в ній колишньої форми. Мій капелюх, що правив також і за нічний ковпак, так зігнувся й покрутився, що навіть стара поламана каструля на смітнику могла б не соромитися позмагатися з ним. Мої сорочка й штани, уляпані грязюкою, зарошені, побруднені травою й землею, що на ній я спав — та ще й подерті, могли б налякати птахів у садку моєї бабки, коли я стояв біля воріт. Кучері мої не знали ні гребінця, ні щітки, відколи я залишив Лондон. Мое обличчя, шия й руки, не звиклі до вітра й сонця, загоріли неймовірно. Від голови до ніг я був усипаний білим вапном і курявою, ніби щойно вийшов з печі для випалювання вапна. В такому сумному вигляді збирався я відрекомендуватися моїй страшній бабці й міркував, яке вражіння справить на неї моя дивовижна постать.

Простоявши так кілька хвилин, я вирішив, що бабки не могло бути у вітальні, бо все там було тихо й спокійно. Я підвів очі вище: перед одним із вікон другого поверху стояв якийсь джентльмен з добродушним обличчям і сивим волоссям. Глянувши на мене, він смішно підморгнув, кивнув мені кілька разів, розсміявся й зник.

Я вже досить був збентежений; але ще більше збентежила мене несподівана поведінка того джентльмена; я навіть вирішив був податися геть й почав обмірковувати кращі способи для цього, але з будинку вийшла леді в очіпку, перев'язаному по краях хустинкою, і в рукавичках з обрізаними пальцями. За поясом у неї висіла величезна торба, ніби в збирача мит, а в руках вона держала здорового садового ножа. Тільки глянувши на цю особу, я відразу пізнав у ній міс Бетсі; вона виступала таким же величним кроком, яким, як казала моя бідолашна мати, увійшла в сад Блендерстонських Граків.

— Іди геть! — сказала міс Бетсі, хитнувши головою й

грізно вимахуючи ножем.— Забирайся! Хлопцям тут нема чого робити.

Причаївши подих, спостерігав я, як промарширувала вона до кутка саду й спинилася там викопати якесь коріння. Тоді, у відчаї, я тихо підійшов до неї й спинився позаду та торкнувся до неї пальцем:

— Якщо дозволите, пані,— почав я.

Вона здригнулася й суворо глянула на мене.

— Якщо дозволите, бабусю.

— Е?— вигукнула міс Бетсі таким здивованим тоном, якого я ніколи ще в житті не чув.

— Як дозволите, бабусю, я — ваш онук.

— Ох, боже!— мовила моя бабка і сіла, як була, на садову стежку.

— Я— Давід Копперфільд, із Блендерстона, графства Суффольк. Ви туди прийшли вночі, коли я народився, і побачили мою матінку. Я зазнав багато лиха після її смерті. Мене занехаяли, і нічого не вчили, і кинули напризволяще і віддали на службу, що не підходить мені. Отож я і вирішив утекти до вас. Мене пограбували на першому ж кроці, і я пройшов пішки ввесь шлях, і не спав у ліжку з самого початку подорожі.

Тут я втратив усяку владу над собою, і в мене вистачило духу лише вказати руками на лахміття, які мали свідчити, що я вистраждав дещо. І тоді я вибухнув плачем, що, мабуть, переповнював мене цілий тиждень.

Які завгодно почуття, за винятком лише подиву, відбивалися на обличчі моєї бабки, коли вона сиділа на гравії й дивилася на мене. Але раптом, почувши мій плач, вона поспішно скочила на ноги, схопила мене за комір й потягла до вітальні. Тут насамперед вона розчинила буфет, витягла кілька пляшок і відлила по краплині з кожної мені в рот. Мабуть вона навгад обирала ці рідини, бо я напевно покуштував анісову воду, анчоусовий соус і уккус для салата. Випробувавши всі ці ліки й бачачи, що я все ще плачу і істерично схлиплюю, бабка влаштувала мене на канапі, поклала мені шаль під голову й хустинку з своєї голови — під ноги, щоб я не забруднив чехла. Потім вона сіла за ширму біля протилежної стіни, щоб я не міг бачити її обличчя і час від часу вигукувала:

— Помилуй нас!

Ці вигуки повторювалися, ніби випали гармат.

Через деякий час вона подзвонила.

— Жанет,— сказала бабка, коли увійшла служниця.— Підійть нагору, передайте привіт від мене містерові Діку й скажіть, що я хочу побалакати з ним.

Жанет була начебто трохи здивована, побачивши, що я нерухомо лежу на канапі (я боявся ворухнутися, щоб не розгнівати бабку), але пішла виконувати доручення. Бабка моя, поклавши руки за спину, походжала по кімнаті, поки не увійшов той самий джентльмен, що підморгував мені з вікна горішнього поверху. Він і тепер усміхався.

— Містер Дік,— сказала моя бабка,— не вдавайте дурня, бо ніхто не може бути розумнішим за вас, коли ви хочете. Ми всі знаємо це. Тому не вдавайте дурня, прошу вас.

Джентльмен негайно набрав серйозного вигляду й подивився на мене, ніби благаючи не розповідати нічого про вікно.

— Містер Дік,— знов сказала моя бабка,— ви чували, як я говорила про Давіда Копперфільда. Будь ласка, не прикидайтеся, ніби ви втратили пам'ять, ніхто вам не повірить.

— Про Давіда Копперфільда?— перепитав містер Дік, що, здається, не дуже пам'ятав про це.— Про Давіда Копперфільда? О, так, напевно, про Давіда, авжеж.

— Так от,— зауважила бабка.— Це — його хлопець, його син. Він був би, наче дві краплини води, схожий на свого батька, якби тільки не був такий схожий на свою матір.

— Його син?— перепитав містер Дік.— Давідів син. Ще б пак!

— Так,— вела далі моя бабка,— і наробив він кучу справ. Він утік. Ах! Його сестра Бетсі Тротвуд ніколи не втекла б.

Бабка моя міцно хитнула головою, упевнена в характері й поведінці цієї дівчини, якої ніколи на світі не було.

— О! Ви думаєте, що вона ніколи не втекла б?— спитав містер Дік.

— Помилуй боже цього чоловіка!— гнівно вигукнула моя бабка,— що він говорить. Та хіба ж я не знаю, що

вона не втекла б! Вона жила б з своєю хрещеною матір'ю, і ми любили б одна одну. Та й куди б, в ім'я здорового розуму, мала його сестра Бетсі Тротвуд тікати, або звідки?

— Нікуди. І нізвідки,— сказав містер Дік.

— Ну, гаразд,— відповідала моя бабка, пом'якшена цією відповіддю,— як це ви можете удавати, ніби нічого не тямите, Дік, коли у вас розум гострий, наче ланцет хірурга? Та от — перед вами юний Давід Копперфільд, і я вас хочу запитати — що мені треба з ним зробити?

— Що вам треба з ним зробити? — безпорадно повторив містер Дік, чухаючи потилицю. — О! з ним зробити?

— Так,— сказала моя бабка, поглядаючи суворо й піднявши один палець угору. — Та ну ж бо. Я потребую дуже розсудливої поради.

— Атож, був би я на вашому місці,— мовив містер Дік, розважливо поглядаючи на мене,— так я б... — мій погляд раптом запалив його блискавичною ідеєю і він коротко додав,— так я б вимив його.

— Жанет,— сказала моя бабка, швидко обертаючися з переможним і спокійним виглядом, що тоді мені не зовсім був зрозумілий,— містер Дік розв'язав усі труднощі одразу. Приготуйте ванну.

Хоч я був глибоко зацікавлений у цій розмові, а проте я одночасно спостерігав мою бабку, містера Діка та Жанет, отож за короткий час у голові моїй створилася досить ясна уява і про місце дії, і про дійових осіб.

Бабка моя була високою леді з різкими, але привабливими рисами обличчя. Щось непохитне було в її обличчі, в її голосі, в її одязі й ході,— цього було цілком досить, щоб пояснити мені, який вплив зробила поява бабки на мою ніжну матінку; але риси її були швидше гарні, хоча тверді й гострі. Я особливо звернув увагу на її дуже жваві, світлі очі. Сиве волосся її було рівно розчісане посередині і вкрито вдовиним очіпком. Чистеньке вбрання ясносірого кольору зшито було таким способом, щоб аж ніяк не зв'язувати рухів моєї бабки. Крій його, як тоді мені здалося, був пристосований до подорожей верхи. За поясом у неї був золотий, зовсім не дамський годинник з джентльменським ланцюжком і брелоками. Комірець її

нагадував джентльменський комір і на кистях рук було щось подібне до манжетів.

Містер Дік, як я вже казав, був чоловіком сивим і рум'яним: цим можна було б закінчити образ містера Діка коли б голова його не схилилася якомсь дивно — це не від старості було, це нагадувало мені одного з хлопців у закладі містера Крікля після побиття; а його сірі очі — опуклі й великі — затьмарені були якоюсь вологою. Його дивні манери, його покірливість щодо моєї бабки, його дитячий захват, коли вона хвалила його, — все це змушувало мене підозрівати, що він трохи божевільний. Щоправда, я ніяк не міг добрати — чому він перебуває тут, якщо він божевільний. Одягнений він був, як усякий порядний джентльмен, у сірий ранковий сюртук і жилет та білі штани. В жилетній кишені він мав годинник, у кишенях — гроші, якими дзеленчав, дуже пишаючися ними.

Жанет була гарненька, квітуча дівчина, років дев'ятнадцяти-двадцяти, справжній зразок охайності. Хоч більше нічого в ній я не помітив у той момент, але мушу зазначити тут те, що я розкрив тільки згодом: а саме, — вона була одною з незчисленних улюблениць, яких бабка моя брала на службу виключно для виховання в них ненависті до чоловіків; улюблениці ті, як правило, завершували своє перевиховання одруженням з пекарем.

Кімната була так само чиста й охайна, як бабка й Жанет. Коли хвилину тому я відклав своє перо, згадуючи ту кімнату, то запах моря знову війнув на мене — запах моря, змішаний з ароматом квітів; і я побачив до блиску вичищені старомодні меблі, недоторкане крісло моєї бабки, її стіл біля вікна, турецький килим на підлозі, кішку, кав'ярню, двох канарок, старий фарфоровий посуд, пуншовий кухоль з висохлим трояндовим листям, шафу з пляшками й графинами різних розмірів і самого себе — такого відмінного супроти всієї цієї обстанови, курявою вкритого; лежав я на канапі, спостерігаючи це все.³³

Жанет пішла готувати ванну, коли раптом бабка надзвичайно злякала мене: миттю запалала вона неблаганним гнівом і несамовито вигукнула:

— Жанет! Осли!

Почувши ці вигуки, Жанет збігла з другого поверху, ніби будинок був охоплений полум'ям, вискочила на моріжок біля воріт, напала на двох осідланих віслюків, що на них сиділи дами, і відтягла їх геть. Тим часом моя бабка, вирушивши з будинку, схопила за повід третю тварину, на якій їхав хлопчик, і повернула її в протилежний від священного ґрунту бік. На завершення всього вона вгатила порцію ляпасів нещасному хлопчаківі, що насмілювався скерувати копита віслюків на цю заповідну землю.

І досі я не знаю, чи мала бабка якесь законне право на шлях через цей моріжок; але вона сама вирішила, що має це право, а для неї цього було досить. Єдиною образою, що вимагала негайної помсти, був для неї перехід віслюка через цю недоторкану місцевість. Чим би моя бабка не займалася, як би не зацікавлена вона була розмовою, віслюк міг миттю відвернути тисячу її думок, і тоді вона негайно нападала на нього. Лийки й глечики з водою були сховані в слухних місцях, щоб завжди бути напоготові для бою із зухвалими хлопцями; палиці були покладені на засідку за дверима; вилазки робилися в будь-яку годину дня і ночі: одне слово, відбувалася невпинна війна. Очевидно, все це було приємною розвагою для хлопчиків-погоничів; а, може, найпроникливіші з віслюків, розуміючи стан справ, мали особливе задоволення в тому, щоб іти саме цим шляхом. Знаю лише, що тривога оголошувалась тричі, поки була приготована ванна. Під час останньої й найзапеклішої сутички я побачив, що бабка моя власноручно схопила рудого хлопця років п'ятнадцяти й колотила його головою об стінку, ніби вбиваючи йому розум у голову, аж поки цей парубок не отямився і не зрозумів, за що його б'ють і в чому справа. Ці несподівані події були тим смішніші для мене, що бабка в той час годувала мене бульйоном з столової ложки. Твердо впевнена, що я справді вмирав з голоду, міс Бетсі вважала за потрібне давати мені їжу лише маленькими порціями. І тільки я розтулив рота ковтнути бульйону, як раптом вона кинула ложку на тарілку й з вигуком: „Жанет! Осли!“ стрімголов вискочила з кімнати.

Ванна була мені дуже приємна. Змучений тривалими

мандрами й ночлігом на полях під голим небом, я почував гострий біль в усьому тілі і був такий стомлений, що кожної хвилини засипав. Коли я викупався, вони (тобто моя бабу й Жанет) закутали мене в сорочку й пару штанів, що належали містерові Діку, і загорнули в дві чи три великі шалі. Не знаю вже, який у мене був кумедний вигляд, але тепло мені було дуже. Слабий і сонний, ліг я на канапу й міцно заснув.

Не знаю, може це було продовження того видіння, що так довго стояло перед моїми очима, але я пригадую, що бабу довго стояла біля канапи, схилившись надо мною і розчісуючи гребінцем моє волосся. Слова „гарний хлопчик“ та „бідолашний хлопчик“ начебто звучали в моїх вухах. Так чи так, а, прокинувшись, я побачив, що підкріпити цю мою уяву нема чим: бабу моя сиділа біля венеціанського вікна й дивилася на море.

Ми пообідали незабаром після того, як я прокинувся. На стіл подали смажену курку й пудинг. Я сидів сповитий, нагадуючи пташку, що потрапила в тенета,—так важко мені було ворушити руками. Проте, бабу сама спеленала мене, і я не наважувався поскаржитися на незручність. Увесь цей час я намагався розв'язати завдання: що вона зробить зі мною? Але вона обідала в глибокій мовчанці й лише іноді проникливо дивилася на мене та вигукувала:

— Помилуй нас!

Ці вигуки аж ніяк не могли пояснити мені нічого.

Коли зняли скатертину й поставили на стіл трохи хересу (якого й мені налили склянку), бабу моя послала знову нагору до містера Діка. Той приєднався до нас і намагався виглядати якомога мудрішим, поки бабу змушувала його прислухатися до мого оповідання, яке вона витягувала з мене частинами, ставлячи нові й нові запитання.

Під час моєї розповіді вона очей не спускала з містера Діка. Коли б не це, бідолашний джентльмен заснув би; а як тільки він пробував усміхнутися, бабу суворою гримасою спиняла його веселощі.

— І що тільки напало на цю бідолашну дитинку, що вона вийшла заміж удруге,—сказала бабу, коли я закінчив,—от цього я вже зрозуміти не можу.

— Може, вона закохалася в свого другого чоловіка? — зазначив містер Дік.

— Закохалася? — повторила моя бабка. — Що ви цим хочете сказати? Нащо їй треба було це робити?

— А, може, — мовив містер Дік, подумавши трохи, — їй це сподобалося?

— Сподобалося, ще б пак! — відказала моя бабка. — Надзвичайно сподобалося бідолашній дитинці довіритися цьому псові, який заповзявся обдурити її тим чи тим способом. І на що тільки вона сподівалася, хотіла б я знати! Був уже в неї один чоловік. Знала вона вже Давіда Копперфільда, що з самої колиски бігав за восковими куклами. Народилося в неї немовля — ох, вона сама була немовлям, коли спородила оцю дитину, що сидить тут, — чого ж їй ще треба було?

Містер Дік потайки підморгнув мені, ніби стверджуючи, що проти цього вже нічого заперечувати не можна.

— Вона навіть не спромоглася й дитину народити як слід, — вела далі моя бабка. — Куди поділася сестра цієї дитини — Бетсі Тротвуд? І не народилася! Та й не кажіть мені!

Містер Дік зовсім перелякався.

— Отой куций лікар, що хилить голову набік, — продовжувала моя бабка, — Джіліппс, чи як там його звати, що він собі думав? Він спромігся лише цвірінькати мені, наче дрізд — дрізд він і є — „це хлопець!“ Хлопець! Ну й купа дурнів — усі вони!

Щирість цього вигуку надзвичайно злякала містера Діка, та й я теж затремтів, правду кажучи.

— А потім, ніби цього бракувало, ніби їм мало було втратити сестру цієї дитини, Бетсі Тротвуд, — сказала моя бабка, — вона ще одружується вдруге — пішла собі й одружилася з Мердерером¹ — або як там його звати — і збирається погубити цю дитину. А з цього природні наслідки, як це міг передбачити кожний, крім немовляти: воно блукає й мандрує. Наче той Каїн, а ще й вирости не встигло.

Містер Дік суворо глянув на мене, ніби пересвідчуючись, чи я справжній Каїн.

¹ Murderer — убивця.

— Та ще оця жінка з поганським ім'ям, ця Пегготі, вона й собі зібралася одружитися. Мало вона бачила, скільки зла походить з таких речей, взяла та й одружилася після смерті дитинки. Єдина моя надія,— сказала бабка, похитуючи головою,— що чоловік її один із тих шибайголів, про яких ми в газетах читаємо, що вони б'ють жінок кочергою. Хай він і всипе їй як слід.

Я не міг стерпіти, що так плямують мою стару няньку. Я сказав бабці, що вона помиляється на цей раз. Пегготі, вів я далі, була найвірнішою, найвідданішою, найбезкорисливішою подругою й служницею. Вона любила мене ніжно й боготворила мою померлу матір, яка подарувала їй останній вдячний поцілунок. Всі ці спогади викликали мимоволі сльози на моїх очах. Я сказав на завершення, що дім Пегготі міг бути моїм рідним домом, і що коли б не її важке становище, то звичайно звернувся б до неї шукати собі втіхи й притулку. Закінчивши цю фразу, я заплакав і, схилившись на стіл, затулив руками своє обличчя.

— Гарзд, гарзд!— сказала бабка.— Дитина робить вірно, що боронить тих, хто його боронив... Жанет! Осли!

Коли б не ті нещасні віслюки, ми, безперечно, швидко порозумілися б. Бабка вже поклала руку на моє плече і, підбадьорений її увагою, я вже хотів кинутися їй на шию та благати в неї захисту. Але раптовий напад ослів і безладдя на моріжку поклали край нашій сердечній розмові. Міс Бетсі обурено заявила містерові Діку, що вона твердо вирішила просити підтримки в законної влади й ще до чаю вжити заходів проти свавільного переходу дуврських ослів через її садибу.

Після чаю ми посідали біля вікна, мабуть, для зручнішого спостереження за нападниками. У сутінках Жанет поставила на стіл свічки та дошку для гри в тріктрак і спустила штори.

— Ну-с, містер Дік,— мовила бабка, знову нахмурившись й підіймаючи палець угору,— я збираюся поставити вам іще одне запитання. Подивіться на цю дитину.

— На Давідового сина?— спитав містер Дік, намагаючися надати своєму обличчю якомога уважнішого виду.

— Саме так,— відказала моя бабка,— що б ви з ним зробили тепер?

— З Давідовим сином? — перепитав містер Дік.

— Авжеж,— відповіла бабка,— з Давідовим сином.

— О! — сказав містер Дік. — Так... що зробив би з ним?.. я його поклав би в ліжко.

— Жанет! — крикнула моя бабка з тим самим урочистим і переможним виглядом, що його я помітив раніше.— Містер Дік розв'язує всі наші труднощі одразу. Коли ліжко готове, ми відведемо хлопчика нагору й покладемо спати.

Жанет доповіла, що ліжко цілком готове, мене відвели нагору й поклали спати. Та вели мене наче полоненого. Моя бабка йшла попереду, а Жанет прикривала тил. Одна тільки обставина давала мені певну надію; бабка зупинилася на сходах і спитала, чого це пахне димом. Жанет відповіла, що вона спалила на кухні мою сорочку. Але в спальні, куди мене провели, не було нічого, крім кумедного мотлоху, що в нього я був загорнутий. Мене залишили там, з маленьким недогарком, що мав горіти, як казала бабка, точно п'ять хвилин, і я почув, як замкнули двері зовні. Обміркувавши це, я вирішив, що, мабуть, бабка моя, не знавши нічого про мене, підозріває в мене звичку тікати; тому вона і вжила цих запобіжних заходів.

Кімнатка моя була приємна, на горішньому поверсі, з вікна розгортався краєвид на море, осяяне блискучим місяцем. Я помолився й свічка загасла. Пригадую, як тихо дивився я на відблиск місяця в воді, ніби сподіваючися прочитати на сторінках хвиль своє майбутнє життя. І здавалося мені, що з неба сходить цією осяяною стежкою моя мати, що вона дивиться на мене так, як востаннє вдивлялася. Цей урочистий настрій змінився почуттям вдячності й спокою, коли, одвернувшись від вікна, я глянув на вкрите білою ковдрою ліжко й уявив собі, як приємно буде відпочити на цих сніжнобілих простинях. Я згадав усі ті самотні місця, де я спав під нічним небом. Я молився, щоб ніколи не був уже безпритульним і ніколи не забував безпритульних. А потім я начебто поплив цим сумним шляхом, під сумною планетою далеко в море, ген-ген у мрійний світ.

РОЗДІЛ ХІV

БАБКА ВЖИВАЄ ЗАХОДІВ ЗАРАДІ МЕНЕ

Зійшовши вранці наниз, я побачив бабку. Вона так глибоко замислилася над столом, накритим для сніданку, поклавши лікті на піднос, що не помітила, як вода лилася спід кришки самовара й затоплювала всю скатертину. Мій прихід вивів її з задумливості. Безперечно,— я був предметом її думок, і мене більш ніж будьколи цікавило, що збирається вона зробити зі мною. Та я не насмілювався виявляти свою цікавість, щоб не образити бабку.

Але очима я не міг так добре панувати, як язиком, і не спускав очей з бабки протягом усього сніданку. Вона теж частенько позирала на мене з таким дивним виглядом, ніби я був надзвичайно далеко від неї, а не на другому боці маленького круглого стола. Поснідавши, бабка сперлася на спинку крісла, насупила брови, склала руки й почала дивитися на мене з такою пильною увагою, що я зовсім розгубився. Щоб приховати своє збентеження, я з новою енергією заходився снідати, але досить незграбно: ніж безперестанку сковзав у мене по виделці, шинка, що я її підносив до рота, падала на тарілку, і я кілька разів захлинався чаєм. Нарешті я облишив сніданок і сів, похнюпившись під запитливим поглядом своєї бабки.

— Галло! — проказала моя бабка після довгої мовчанки.

Я глянув на неї і якнайшанобливіше зустрів її гострий ясний погляд.

— Я написала до нього, — вела вона далі.

— До ...?

— До твого вітчима. Я надіслала йому листа, напи-

савши, що мушу потурбувати його, абож ми обидва знаємо лиха, хай буде він певний.

— А він знає, де я, бабусю?— стривожено спитав я.

— Я йому про це написала,— відповіла бабка, кивнувши головою.

— Чи ж мене... віддадуть... йому? — пролепетав я.

— Не знаю, — відказала бабка. — Побачимо.

— О! Що мені робити,— вигукнув я, — коли мені доведеться повернутися до містера Мердстона!

— Я не знаю нічого про це,— сказала бабка, похитуючи головою. — Принаймні, нічого не можу сказати. Побачимо.

При цих словах я зовсім занепав духом; наче важкий камінь ліг мені на серце. Бабка нібито перестала звертати на мене увагу. Оперезавшись товстим фартушком, вона заходилася мити чашки; потім розставила їх на підносі, склала скатертину, покликала Жанет і наказала прибрати зі столу. Далі, натягнувши рукавички, вона озброїлася маленькою щіткою, змела із столу крихти й почала витирати меблі, на яких і без того не було жодної пилинки. Зadowolена цією роботою, вона склала фартушок і рукавички, дбайливо згорнула їх і поклала в шафу на колишнє місце. Потім поставила свою робітну шкатулку на стіл, біля розчиненого вікна, і заходилася працювати, заставившись від сонця зеленими ширмочками.

— Хотіла б я, щоб ти зійшов нагору,— сказала бабка, затаючи нитку в голку,— переказав би привіт від мене містерові Діку і сказав, що я буду щаслива знати, як посувається його робота над мемуарами.

Я поспішно підвівся, щоб виконати це доручення.

— Очевидно,— сказала бабка, глянувши на мене так само пильно, як дивилася вона на голку, коли затиала нитку,— очевидно, ти гадаєш, що містер Дік — це скорочене ім'я, га?

— Здавалося мені, що це таки скорочене ім'я, вчора мені це здалося,— визнав я.

— Ти не думай, що він не має довшого імени,— по-важно мовила бабка. — Беблі... містер Річард Беблі — ось справжнє ім'я цього джентльмена.

Я вже збирався обіцяти, виправдуючись своєю юністю й наївністю, що буду звати віднині містера Діка цим повним справжнім ім'ям, коли бабка попередила мене, заявивши:

— Але ніколи не називай його так, він терпіти не може цього імени. Така вже в нього особливість. Хоч, про мене, не така вже й дивна особливість: його якимось дуже образив чоловік, що теж мав це ім'я. Містер Дік — так його звать тут і так його зватимуть усюди, куди б він не поїхав. А, проте, він нікуди не їздить. Отож, пильнуй, дитинко, не називай його ніколи інакше, як містер Дік.

Я обіцяв так робити і пішов нагору виконати дане мені доручення.

Дорогою я міркував, що коли містер Дік цілий ранок працював так само старанно, як у ту хвилину, коли я його бачив крізь відчинені двері, як ішов снідати, то, без сумніву, його мемуари посунулися вперед чимало. Я справді побачив його за роботою: він писав величезним пером, схиливши голову майже на самий папір і зовсім не помічаючи мого приходу — так заглибився він у свою роботу. У кутку кімнати бачив я величезного паперового змія, зім'яту купу рукописів, безліч пер і з дюжину великих пляшок з чорнилом. Нарешті, містер Дік помітив мою присутність.

— Га! Феб! — мовив він, відкладаючи перо. — Як справи в світі? От що я вам скажу, — додав він пошепки, — не хотів я про це говорити, але це... — тут він нахилився до мене й притулив губи щільно до мого вуха, — це божевільний світ. Божевільний, наче Бедлам,¹ хлопче! — сказав містер Дік, нюхнувши тютюну з круглої табакерки, що стояла на столі, і щиро розсміявшись.

Не наважуючись висловлювати свою думку з цього приводу, я переказав йому доручення бабки.

— Гаразд, — відповідав містер Дік, — перекажіть їй привіт від мене і скажіть, що я... здається, мені пощастило зробити дещо. Саме так, здається мені, що зробив я дещо, — додав він, проводячи рукою по своєму сивому волоссю і

¹ Б е д л а м — відома лондонська лікарня для психічно - хворих.

зовсім не впевнено поглядаючи на рукопис. — Ви вчилися в школі?

— Так, сер,— відповідав я; — але недовго.

— А чи пригадуєте ви дату,— спитав містер Дік, глибокодумно поглядаючи на мене й підводячи перо, щоб занотувати мою відповідь,— коли королеві Чарльзу Першому відрубали голову?

— Га! Феб! — мовив він, відкладаючи перо.

Я відповідав, що, коли не помиляюсь, це трапилося в тисяча шістсот сорок дев'ятому році.

— Отож,— відказав містер Дік, почісуючи пером за вухом і недовірливо поглядаючи на мене.— Так і в книжках написано; але не вірю я, щоб це була правда. Бож, коли це трапилося так давно, то як могли люди зробити таку жакливу помилку: перекласти трохи клопоту з його голови, відтявши її, на мою?

Я був дуже здивований цим допитом, але не міг дати ніяких нових відомостей з цього приводу.

— Це дуже дивно,— вів далі містер Дік, сумно поглядаючи на рукопис і знову проводячи рукою по волоссю.— Я ніколи не міг розв'язати цього питання. Досі ця обставина лишається неясною. Але нічого, нічого,— сказав він, підбадьорюючись,— часу в нас досить. Перекажіть мій привіт міс Тротвуд, робота моя посувається вперед справді дуже добре.

Я вже збирався вийти, коли він звернув мою увагу на повітряного змія.

— Як вам подобається цей змій? — спитав він.

Я відповів, що то прегарний змій — футів, мабуть, із сім завбільшки.

— Це я його зробив. Ми підемо й запустимо його разом з вами, — сказав містер Дік. — А бачите це?

Містер Дік указав, що змій оклеєний був рукописом. Рукопис цей був дбайливо укритий дрібним, але чітким почерком. Мені здалося, що слова про голову Чарльза Першого повторювалися там кілька разів.

— Мотузок тут довгенький, — сказав містер Дік, — і коли змій залітає високо, то він далеко заносить з собою історичні факти. Я користуюся цим засобом, щоб розповсюджувати важливі відомості. Не знаю, куди вони потраплять. Це залежить від багатьох обставин: від напрямку вітру і так далі; але все ж таки я користуюся цим.

Обличчя його було таке миле й приємне, що не можна було не поважати його. Я вирішив, що він просто жартує зі мною. Тому я розсміявся, він теж розсміявся, і ми розлучилися щирими друзями.

— Ну, дитинко, — сказала бабка, коли я зійшов наниз, — як відчуває себе цього ранку містер Дік?

Я повідомив, що він переказує привіт і що робота його справді дуже добре посувається вперед.

— Якої ти думки про нього? — спитала бабка.

З якихось неясних почуттів я не хотів цілком одверто висловити свою думку й відповідав, що містер Дік, очевидно, чудовий чоловік. Але від бабки не можна було відкараскатися такою відповіддю. Вона відклала своє рукоділля і сказала, склавши руки :

— Ну ж бо! Твоя сестра Бетсі Тротвуд прямо сказала б мені свою думку про всяку людину. Намагайся бути подібним до твоєї сестри й говори зі мною одверто.

— Чи він... чи містер Дік... я запитую, бо не знаю цього, бабусю... чи він цілком при своєму розумі? — пробелькотів я, почуваючи, що став на небезпечний ґрунт.

— Абсолютно, — відповідала бабка.

— О, звичайно, — мляво погодився я.

— Коли є щось у світі, — сказала моя бабка надзвичайно рішуче й твердо, — що було б не божевільним, так це — містер Дік.

Нічого не міг я зробити, як тільки несміливо повторити:

— О, звичайно.

— Його називали божевільним, — сказала бабка. — Я з насолодою кажу, що його називали божевільним, інакше я не могла б користатися його товариством і порадами протягом цих останніх десяти років після того, як твоя сестра Бетсі Тротвуд розчарувала мене.

— Отак довго? — спитав я.

— І що за людиці насмілювалися називати його божевільним! — вела вона далі. — Містер Дік — далекий мій родич. Я не вважаю за потрібне пояснювати, який саме родич. Коли б не я, то його рідний брат вкоротив би йому віку. Ось і все.

Боюся, що я лицемірив, але, помітивши, що бабка так захоплена цим предметом, я удав, ніби теж дуже захоплений ним.

— Дурень, пихою набитий! — сказала бабка. — Тому лише, що брат його був трохи ексцентричний — хоч він і вповнину не такий ексцентричний, як багато людей — він не хотів його держати у себе дома і послав до якоїсь приватної лікарні, дарма що сам батько перед смертю доручив йому піклуватися про нещасного, якого він вважав майже за ідіота. Сам він був, мабуть, дуже розумний, якщо таке вигадав! Сам був божевільний, без сумніву.

І знову, помітивши переконаність бабки, я удав, ніби цілком з нею погоджуюсь.

— Нарешті, я сама втрутилася в ці справи. Я пішла до цього дурня й сказала: брат ваш цілком розумний чоло-

вік — куди розумніший, ніж ви, сподіваюся. Хай він користується з своїх маленьких прибутків і живе в моєму будинку. Я не боюся його, я не набита пихою, я готова піклуватися про нього, не так, як інші люди. Сперечалися, сперечалися, та я таки поставила на своєму. Відтоді містер Дік назавжди оселився в мене. У цілому світі нема істоти милішої й добрішої. А вже який він розумний! які чудові дає поради... Та ніхто, крім мене, не знає, який великий розум у цього чоловіка.

Бабка стріпнула платтям і похитала головою, ніби обтрушуючи з себе презирство цілого світу.

— Була в нього улюблена сестра, — вела вона далі, — добра, мила істота. На лихо, вона захопилася прикладом інших дівчат і вийшла заміж, а він, цей чоловік, також захопився прикладом інших чоловіків і згубив життя її. Це нещастя, а також жах перед братом так вплинули на голову містера Діка (цього не можна називати божевіллям!), так схвилювали його, що він схопив гарячку. Тоді він іще не жив у мене, але спогади про цю подію і досі засмучують його. Чи не казав він тобі чогось про Чарльза Першого, дитинко?

— Так, бабусю.

— Ах, — сказала бабка, трохи збентежено потираючи носа. — Він має звичку висловлюватися алегорично. Він зв'язує свою хворобу з великими історичними розрухами й тому вживає таких образів. А чому б йому й не робити це, коли подобається?

Я відповідав :

— Безперечно, бабусю.

— Проте, це не діловий спосіб висловлюватись, — сказала бабка, — не звичайний спосіб. Я це знаю й тому наполягаю, щоб у мемуарах ні слова не було про ці події.

— Так, — сказала бабка, знову потираючи носа. — Він пише історію лорда-канцлера чи ще якогось там лорда, одної з тих осіб, які платять великі гроші, щоб письменники докладніше й частіше говорили про їхні справи. Сподіваюся, що незабаром ми довідаємося про це. Шкода лише, що досі містер Дік не встиг позбутися загадкового способу писати про свою власну особу, але то байдуже: хай працює. Робота для нього конче потрібна.

Насправді, потім я довідався, що містер Дік цілі десять років намагався вигнати короля Чарльза Першого з своїх мемуарів; але щодня король знову повертався на це місце.

— Повторюю знову, — сказала бабка, — ніхто, крім мене, не знає глибокого розуму цієї людини. А він найприємніший й найрозумніший співрозмовник у цілому світі. Звичайно, він любить запускати змія, то й що ж! Франклін теж любив пускати змія. А він був квакером¹ чи чимсь подібним, коли не помиляюсь. Квакер, що запускає змія — куди смішніша річ, ніж щось інше.

Коли б я міг гадати, що бабка перелічує всі ці подробиці виключно для мого виховання, вважаючи мене гідним дружньої довірливості, то така думка дуже полестила б мені, я почав би заздальгідь розраховувати на її покровительство. Але не важко було переконатися, що ці думки захоплювали її душу, отож міс Бетсі висловлювала їх усім і кожному, хто лише виявляв охоту слухати. Цього разу за відсутністю інших я був її слухачем.

Але водночас це великодушне співчуття до беззахисного містера Діка, від якого відмовився цілий світ, запалило мене сподіванкою, що міс Бетсі, очевидно, зробить щось і для мене. Я почав розуміти, що бабка, не зважаючи на деякі ексцентричні вибрики й сувору поведінку, достойна цілковитої пошани й довір'я.

У цей день, як і напередодні, вона невтомно воювала з віслюками й одного разу жакливо розгнівалася, коли якийсь молодий чоловік, проходячи мимо вікна, підморгнув Жанет. Бабка нічого не знала страшнішого за таку образу.

Час, що минув між листом бабки і відповіддю містера Мердстона, був для мене періодом найважчих турбот; але я намагався по змозі подолати свої почуття й, удаючи веселого, догодити бабці та містерові Діку. З цим джентльменом ми разом запускали паперового змія, і я був би дуже радий гуляти з ним, коли б дозволяв мій одяг. Та на мені було те саме кумедне вбрання, в яке закутали мене першого дня, як вийшов я з ванни. Бабка, посилаючися на вимоги гігієни, дозволяла мені дихати свіжим повітрям лише ве-

¹ Квакери — релігійна секта в Англії та Америці.

чері, за годину до сутінків, коли мені наказано було гуляти на скелях.

Прийшла, нарешті, нетерпляче сподівана відповідь. На мій невимовний жах, бабка, прочитавши листа, повідомила мене, що містер Мердстон для особистих переговорів має намір приїхати до нас на другий день. Тоді я прокинувся вдосвіта і, закутаний в своє вбрання, почав лічити години й хвилини. Мої надії поволі слабшали, смертельний жах закрадався в моє серце. Я чекав появи свого страшного владаря й тремтів щохвилини, боячись побачити його грізне обличчя. Та краще вже, коли б швидше трапилося це!

Бабка в цей день була трохи суворішою, ніж звичайно; але я не помітив у будинку ніяких готувань до прийняття жажливого для мене гостя. Бабка сиділа з своїм рукоділлям біля вікна і я майже не відходив від неї. Глибоко замислившись, намагався я визначити можливі наслідки очікуваного візиту. Ми обидва мовчали й просиділи одне проти одного багато годин. Обід був відкладений на невизначений час; але коли стало вже занадто пізно, міс Бетсі наказала готувати на стіл. У цей саме час раптом повторилася блискавична тривога з ослами. Я глянув у вікно і на превелике своє здивування побачив міс Мердстон. У задумливій позі вона проїхала повз квітник і наближалася до воріт по заповідному моріжку міс Бетсі.

— Забирайтеся звідси! — скрикнула моя бабка, люто хитаючи головою і висуваючи свій кулак з вікна. — Вам тут нема чого робити! Як смієте ви їхати по чужій землі? Забирайтеся, нахабо!

Але міс Мердстон була така спокійна, що бабка моя з подиву на хвилину закам'яніла й навіть забула вибігти з будинку. Користаючися цією хвилиною, я поспішив повідомити, хто ця зухвала персона, і додав, що джентльмен, який їхав слідом за нею на великій віддалі, був сам містер Мердстон.

— Байдуже мені, хто це такий! — скрикнула бабка, висуваючись з вікна й проробляючи такі жести, що їх ніяк не можна було прийняти за вітальні поздоровлення. — Я нікому не дозволю їздити по моїй землі. Геть! Жанет, жени його.

І я побачив, лишаючися позаду бабки, раптову сутичку, що набрала досить дивного й заплутаного характеру. Віслюк оборонявся дуже мужньо всіма чотирма ногами, тим часом Жанет тягла його за уздечку назад, а містер Мердстон гнав його вперед. Міс Мердстон гатила Жанет зонтиком, виявляючи дивовижну безстрашність і присутність духу. Десятки хлопчаків позбігалися на це видовище і репетували на увесь голос; особливо верещав один хлопчик, що ледве перейшов за перше десятиріччя свого життя. Він був погоничем віслюків і вже здавна провадив з бабкою непримиренну війну. Незабаром прибула на поле бою сама міс Бетсі. Одним рухом руки вона збила нахабного хлопчика на землю, загорнула йому куртку на голову, відрахувала кілька ударів по спині й наказала Жанет покликати констебля, щоб він негайно на місці злочину покарав негідника. Але ця остання сутичка тривала недовго: молодий злочинець, досвідчений у несподіваних переворотках, вислизнув із обіймів міс Бетсі, перебіг через квітник, потоптав своїми незграбними ногами чимало розкішних квітів і переможно гайнув з віслюком додому.

Міс Мердстон протягом цієї останньої сцени встигла з'єднатися з своїм братом і обоє вони, ввійшовши у двір, зупинилися біля ганку, чекаючи, поки міс Бетсі готова буде прийняти їх. Дещо схвильована тривалою участю в бої, бабука поважно пропливла повз них у свої кімнати, не звернувши на їхню присутність найменшої уваги аж доти, доки Жанет не доповіла формально про прибуття джентльмена й леді.

— Чи піти мені геть, бабусю? — спитав я, тремтячи.

— Ні, сер, — відповідала бабука. — Безперечно, ні.

З цими словами вона штовхнула мене в куток і загородила крісдом так, що я опинився ніби в тюрмі, чи в конторі судді за кафедрою головного адвоката. Цю позицію я займав протягом усієї аудієнції.

Містер і міс Мердстон увійшли.

— О! — сказала моя бабука, — я не знала спершу, кому маю насолоду чинити опір. Але я не дозволяю нікому їздити через моріжок. Я не роблю винятків ні для кого. Я нікому не дозволяю робити це.

— Ваші правила трохи дивні для незнайомих, — сказала міс Мердстон.

— Та невже? — перепитала моя бабка.

Містер Мердстон, здається, злякався відновлення воєнних подій, тому він утрутився.

— Міс Тротвуд!

— Прошу пробачення, — зазначила бабка, кинувши на нього пронизливий погляд. — Ви — той самий містер Мердстон, який оженився на вдові мого померлого племінника, Давіда Копперфільда, з Блендерстонських Граків?.. Хоча які там є граки, цього я не знаю!

— Так, це я, — відповідав містер Мердстон.

— Ви пробачте мені мої слова, сер, — відказала бабка, — але я гадаю, що куди краще було б, якби ви були залишили цю нещасну дитину в покої.

— Я погоджуюся з зауваженням міс Тротвуд з того погляду, — зазначила міс Мердстон, — що бідна Клара, за якою ми сумуємо, була в усьому справжньою дитиною.

— Авжеж, авжеж, — підтвердила бабка, — ось ми з вами, міс, уже досить пожили на світі, і ніхто не зможе сказати такого про нас. До того ж, гадаю, ми з вами давно застраховані від спокуси мати чоловіків.

— Без сумніву, — відповідала міс Мердстон, хоч і невелику щирість виявляла вона в цій відповіді, — я готова також погодитися з вами, що брат мій був би значно щасливіший, коли б не цей шлюб. Я завжди була такої думки.

— В цьому я аж ніяк не маю сумнівів, — відповідала бабка. — Жанет, — подзвонила вона, — перекажіть привіт містерові Діку й попросіть його зійти наниз.

До прибуття цього джентльмена бабка сиділа мовчки, суворо випроставшись й грізно поглядаючи на стіну. Коли він прийшов, бабка відрекомендувала його гостям.

— Містер Дік. Давній, щирий друг. На його поради, — особливо виразно додала бабка, бо містер Дік почав був кусати нігті й являв собою трохи дурне видовище, — я цілком покладаюся.

Після цього натяку містер Дік витяг пальця з рота й обличчя його набрало стурбованого та уважного виразу.

Бабка повернула голову до містера Мердстона, який вів далі:

— Міс Тротвуд! Одержавши вашого листа, я визнав за краще, заради справедливості, заради себе самого і, можливо, ще більше заради особистої поваги до вас...

— Дякую,— сказала бабка, не відриваючи від нього проникливого погляду.— Про мене можете не турбуватися.

— Я визнав за потрібне відповісти особисто, не зважаючи на деякі незручності цієї подорожі,— вів далі містер Мердстон,— а не писати листа. Цей нещасний хлопець, який утік від своїх друзів і своїх зайнят...

— І вигляд якого,— встряла його сестра, звертаючи загальну увагу на мене й мій дивовижний одяг,— є цілковито скандальним і непристойним.

— Джен Мердстон,— сказав її брат,— будьте ласкаві не переривати мене. Цей нещасний хлопець, міс Тротвуд, був причиною багатьох домашніх турбот і неприємностей, як за життя моєї померлої дорогої дружини, так і після її смерті. У ньому завжди ми помічали прояви дикого, буйного характеру і такі нахили, що не дозволяли думати про застосування до нього звичайної системи виховання, заснованої на поблажливості. І сестра моя і я намагалися виправити його вади, та дарма. І я відчув— ми обоє відчували, мушу сказати, бо сестра моя користується моїм цілковитим довір'ям— що ви мусите вислухати ці сумні й неприємні подробиці з наших власних уст.

— Навряд чи треба мені підтверджувати слова мого брата,— сказала міс Мердстон;— але я прошу взяти до уваги, що це, мабуть, найгірший з усіх хлопців в цілому світі.

— Міцно сказано!— коротко зазначила бабка.

— Але факти промовляють іще міцніше,— відказала міс Мердстон.

— Ха!— сказала бабка.— Ну, сер?

— Я маю свої власні думки,— почав знову містер Мердстон, і обличчя його хмурнішало дедалі більше, зустрічаючись з очима моєї бабка,— власні думки щодо найкращої системи його виховання; вони засновані частково на моєму

І я побачив раптову сутичку, що набрала досить дивного й заплутаного характеру

До стор. 222

вивченні його натури, а частково на вивченні моїх коштів і прибутків. Я відповідаю сам за свої думки, я дію згідно з ними і нікому не повинен давати звіту. Досить і того, що влаштував цього хлопця під доглядом одного з моїх друзів, на вигідній посаді. Та йому це не сподобалося. Він утік. Він став волоцюгою і з'явився сюди в лахмітті, щоб скаржитися вам, міс Тротвуд. Я хочу викласти перед вами можливі наслідки, що можуть виникнути з вашої по-блажливості до цього хлопця.

— Але поговоримо спочатку про цю вигідну посаду, — сказала бабка. — Коли б він був вашим сином, ви, мабуть, теж влаштували б його туди?

— Коли б він був сином мого брата, — встряла міс Мердстон, — то запевняю вас, що його характер був би цілком іншим.

— Або, коли б бідолашна дитинка, його мати, була ще жива, то йому все одно довелось б зайняти ту вигідну посаду, скажете ви? — запитала бабка.

— Я певний, — сказав містер Мердстон, схиляючи голову, — що Клара не заперечувала б нічому, що я й моя сестра Джен Мердстон визнали б за краще.

Міс Мердстон підтримала це голосним бурмотінням.

— Уф! — відповідала бабка, — бідолашне немовля!

Містер Дік, що дзеленчав грошима увесь цей час, почав тепер дзеленчати так гучно, що бабка моя змушена була закликати його до порядку суворим поглядом і тільки тоді мовила:

— А прибутки бідолашної дитини вмерли разом з нею?

— Вмерли разом з нею, — відповідав містер Мердстон.

— Після неї лишилися будинок і сад — Граки чи що, хоча там нема жодного грака. Хіба вона не зробила розпоряджень, щоб цей маленький маєток належав її синові?

— Перший чоловік залишив їй цю власність без ніяких обмежень і умов, — почав був містер Мердстон, але раптом бабка спинила його з надзвичайним запалом і нетерплячістю.

— Боже добрий! Можна цього й не казати! Без ніяких обмежень і умов! Мені здається, Давід Копперфільд поглядає тепер з висоти неба на свої Граки й дивується,

яким це способом вони перейшли до чужих рук. Ще б пак, він залишив їй маєток без ніяких обмежень і умов. Але коли вона одружилася вдруге, коли вона на нещастя одружилася з вами, коротше кажучи, — вела далі моя бабка, — хіба ж тоді ніхто не заікнувся на користь цього хлопця?

— Померла дружина моя любила свого другого чоловіка, мадам, — сказав містер Мердстон, — і довіряла йому в усьому.

— Померла дружина ваша, сер, була сама нещасна, сама недосвідчена дитинка, — відказала бабка, загрозово похитуючи головою, — ось яка вона була. А тепер, що ви збираєтесь казати далі?

— Тільки одне, міс Тротвуд, — відповідав він. — Я приїхав сюди, щоб забрати Давіда назад; забрати його назад без ніяких умов, влаштувати його долю так, як мені захочеться, і поводитися з ним так, як я побажаю. Я приїхав сюди не для того, щоб давати будьякі обіцянки або давати будькому звіт. Можливо, що ви збираєтесь поблажливо поставитися до нього, повіривши всім його скаргам. Ваше ставлення до нас — не занадто чемне, дозвольте вам зазначити — спричинюється до таких моїх думок. То мушу вас застерегти, що коли ви візьмете його під свою опіку один раз, то муситимете опікувати його завжди; коли ви втрутитесь між ним і мною зараз, то втручаєтесь, міс Тротвуд, назавжди. Я не жартую і не дозволю, щоб зі мною жартували. Я приїхав сюди уперше й востаннє, щоб забрати його з собою. Чи готовий він їхати? Якщо він не готовий і ви скажете мені під будьяким приводом, що він справді не готовий, то знайте, що двері мого будинку замкнені для нього назавжди, а ваші, таким чином, відчиняються для нього.

Бабка слухала цю промову з надзвичайною увагою, намагаючись, очевидно, не пропустити жодного слова. Вона сиділа прямо й нерухомо, поклавши обидві руки на коліна й не спускаючи з промовця проникливих поглядів. Коли він закінчив, міс Бетсі, не змінюючи пози, повернула очі в той бік, де сиділа міс Мердстон, і спитала:

— Ну, мадам, маєте ви ще щось сказати?

— Міс Тротвуд, — відповідала міс Мердстон, — усе, що

я могла сказати, уже досить добре виклав мій брат, і всі відомі мені факти розповів він так виразно, що я не маю нічого додати, крім подяки за вашу ввічливість. За вашу надзвичайну ввічливість,—додала міс Мердстон.

Але ця іронія зовсім не вразила мою бабку. Вона зберігала непорушний спокій, наче гармата, біля якої я спав у Четемі.

— А що скаже хлопець? — спитала бабка. — Чи ти готовий їхати, Деві?

Я відповідав, що ні, і просив бабку не відпускати мене. Я сказав, що містер і міс Мердстон ніколи не любили мене, ніколи не були добрі зі мною. Що матінка, яка любила мене ніжно, стала нещасною через них, як це відомо і мені і Пегготі. Я сказав, що ніхто не міг бути нещаснішим за мене, коли я жив з цими людьми. І благав бабку — забув тепер, у яких саме висловах, але пригадую, що тоді вони мене дуже зворушили — взяти мене під свою опіку заради пам'яті мого батька.

— Містер Дік, — сказала бабка, — що мені робити з цією дитиною?

Містер Дік поміркував, повагався, просяяв і відповів:

— негайно зняти з нього мірку для одягу.

— Містер Дік, — переможно мовила моя бабка, — дайте мені вашу руку, бо ваш здоровий розсудок — безцінна річ.

Вона міцно потиснула руку містера Діка, притягла мене до себе й звернулася до містера Мердстона:

— Можете йти куди вам завгодно; хлопець лишається в мене. Коли вірно все те, що ви казали про нього, то я, принаймні, можу зробити для нього стільки, скільки ви зробили. Але я не вірю жодному вашому слову.

— Міс Тротвуд, — відказав містер Мердстон, підводячись і знижуючи плечима, — якби ви були джентльменом...

— Ба! Брехня й дурниці! — сказала бабка. — Не говоріть зі мною.

— Як винятково ввічливо! — вигукнула міс Мердстон, підводячись слідом за своїм братом. — Неймовірно люб'язно, слово честі!

— Ви думаєте, я не знаю, — вела далі моя бабка, раптом ставши глухою до слів жінки і звертаючися тільки до

брата та люто похитуючи головою, — на яке життя прирікли ви це бідолашне, нещасне немовля? Думаєте, я не знаю, яким жахливим для цієї м'якої істоти був день, коли ви вперше з'явилися на її шляху — залицяючися до неї, удаючи, ніби ви не можете й муху скривдити.

— Ніколи не чула нічого люб'язнішого! — зазначила міс Мердстон.

— Думаєте, що я не зможу зрозуміти вас? — вела далі бабка. — Але я розумію вас так само добре... як, наприклад, бачу й чую вас тепер — а це, одверто кажучи, не дає мені ніякої насолоди. О, так, помилуй нас боже! Хто може бути таким ніжним і шовковим, як містер Мердстон спочатку? Бідолашна, спантеличена дитинка ще ні разу в своєму житті не зустрічала такого чоловіка. Він наче весь із цукру зроблений. Він обожнює її. Він любить її хлопця — ніжно любить його. Він буде другим батьком для нього, і вони всі житимуть у трояндовому саду, чи ж не так? Уф! Забирайтеся геть! — несподівано закінчила бабка.

— Ніколи за ціле своє життя не зустрічала такої особи! — вигукнула міс Мердстон.

— І коли, нарешті, ви цілком перемогли цю дурненьку, — знову заговорила бабка, — даруй мені боже, що я так називаю її, ви, звичайно, почали перевиховувати її, почали знущатися з неї, наче з пташки в клітинці, ви її з світу звели, навчаючи співати під вашу дудку.

— Вона або з глузду з'їхала або п'яна! — крикнула міс Мердстон у розпачі, що не може звернути на себе потік слів своєї бабки; — і я дуже підозрюю, що вона п'яна.

Міс Бетсі, не звертаючи ні найменшої уваги на цю перерву, і далі зверталася до містера Мердстона, ніби в кімнаті й не було його сестри.

— Містер Мердстон, — погрозила вона йому пальцем, — ви мучили бідолашне немовля, ви розбили їй серце. Душа її була сповнена любові — я це знаю; я знала це задовго до того, як ви вперше зустрілися з нею — і ви обернули на зло її любов — найкраще, що було в її природі, і ви ж звели її в передчасну домовину. Ось вам — правда, подобається вам це чи ні. І хай ви та ваші попихачі насолоджуються тепер цією правдою.

— Дозвольте спитати, міс Тротвуд, — знову втрутилася міс Мердстон, — кого ви в таких незвичних для мене виразах називаєте попихачами мого брата?

Але все ще глуха до голосу міс Мердстон, бабка вела далі:

— Слабе, беззахисне немовля потрапило до ваших пазурів і загинуло. Чого це так вийшло, невідомо. Незбагненні шляхи твої, господи. Я була цілком певна, що рано чи пізно вона вийде заміж удруге; але я сподівалася, що вийде вона не за такого поганого чоловіка. Був час, містер Мердстон, коли вона подарувала життя ось цьому хлопцеві, — сказала бабка, — бідолашній дитині, якою ви мучили іноді її. Це неприємні спогади, тому й огидно вам дивитися на нього. Атож, атож, будь ласка, не блимайте очима! — вела далі моя бабка. — Я й без того знаю, що це правда.

Містер Мердстон увесь час стояв біля дверей і з посмішкою спостерігав бабку, хоча похмурі чорні брови його виявляли зовсім невеселі почуття. Я помітив також, що, не зважаючи на цю незмінну посмішку, барви миттю зникли з його обличчя, і він почав дихати часто, ніби тікаючи.

— Здрастуйте, сер, — сказала бабка, — і прощайте. Здрастуйте, мадам, і прощайте, — несподівано обернулася вона до його сестри. — І хай тільки побачу я, як ви знову поїдете на віслюку через мій моріжок, то будьте певні, що я зірву з вас капелюшок і розтопчу його ногами. Це вірно, як те, що у вас голова на плечах.

Треба було бути художником, і незвичайним до того ж художником, щоб змалювати обличчя моєї бабки, коли вона вимовила це несподіване речення перед зляканою фізіономією міс Мердстон. Але промова ця висловлена була так гнівно, що міс Мердстон, ні слова не відповівши, скромно подала руку братові й вони пахапцем вийшли з будинку. Бабка зайняла пост біля вікна, готова, при появі якогось віслюка, негайно виконати свою загрозу.

Але замах не був зроблений. Обличчя бабки поволі просяяло, і незабаром воно набрало веселого вигляду. Таке приємне було її обличчя, що я насмівився поцілувати і подякувати їй. Зробив це я дуже щиро, обіймаючи її. Потім

я потиснув руку містерові Діку, який теж кілька разів потрусив мою руку, супроводжуючи цю церемонію веселим сміхом.

— Ви тепер стали, спільно зі мною, опікуном цієї дитини, містер Дік, — сказала бабка.

— Я надзвичайно радий, — відповів містер Дік, — бути опікуном Давідового сина.

— Дуже добре, — промовила бабка, — отже, це вирішено. А знаєте, містер Дік, я думала, чи не назвати його Тротвудом.

— Авжеж, авжеж. Назвіть його Тротвудом, авжеж, — підтакнув містер Дік. — Тротвудом сином Давіда.

— Тротвудом Копперфільдом, хочете ви сказати, — зауважила бабка.

— Авжеж! Так! Тротвудом Копперфільдом, — сказав містер Дік, трохи збентежений.

Бабці так сподобалася ця ідея, що на готовому одязі, купленому для мене того ж вечора, вона власноручно незмивним чорнилом зробила мітки: „Тротвуд Копперфільд“. Ухвалено було також, що всі інші мої костюми, як тільки будуть готові, матимуть ту саму мітку.

Отак почав я нове життя, з новим ім'ям, з усім новим навколо мене. Такий стан кілька днів здавався мені приємним сном. Мені й на думку не спадало, яку чудну пару опікунів мав я в особі бабки та містера Діка. Я не думав складати певних планів на майбутнє. Дві речі були для мене досить ясні: поперше, я покінчив назавжди з блендерстонським життям, і воно ввижалося мені на незмірній віддалі від мене в якомусь тумані; подруге, назавжди впала завіса на життя моє й працю в конторі Мердстона й Грінбі. Від того часу ніхто й ніколи не підіймав цієї завіси. У цій розповіді я підвів її тремтячою рукою й радо опустив знову. Спогади про цей період були завжди сполучені для мене з такими болючими почуттями, що я ніколи не наважувався довідатися, скільки часу тривало те життя. Чи тяглося воно рік, чи більше або менше, я не знаю. Знаю лише, що був такий час у моєму житті, був і минув. Я записав його, і більш ніколи не повертатимусь до нього.

РОЗДІЛ XV

Я ПОЧИНАЮ НОВЕ ЖИТТЯ

Ми з містером Діком незабаром заприятелювали. Частенько ми з ним удвох, по закінченні його робітного дня, виходили на вулицю запустити змія. Щодня містер Дік сидів за своїми мемуарами, а проте вони аж ніяк не посувалися вперед, бо король Чарльз Перший завжди втручався раніше чи пізніше. Списавши один аркуш, містер Дік брався за другий, але й на тому знову з'являвся цей нещасний король. Не можна було не дивуватися терпінню, з яким містер Дік зносив ці невдачі, і тій надії, з якою він знову заходжувався коло роботи. На мене глибоке вражіння зробили ці незмінні появи короля Чарльза Першого, який плюндрував роботу містера Діка. З якою метою склалися ці мемуари і які, в разі закінчення праці, мали вони принести наслідки, — містер Дік, мабуть, знав про це не більше, ніж будьхто інший. Та йому й не треба було турбуватися цим питанням, бо нічого під сонцем не могло бути певнішим, ніж те, що ці мемуари ніколи не будуть завершені.

Чудно було дивитися на фізіономію містера Діка, коли змій з його рук підіймався в надхмарні висоти. Може, він і насправді переконаний був, що туди, у невідомі небесні краї, злітають, як говорив мені він, відомості, записані в його забракованих мемуарах, що ними обліплений був змій. Так чи так, але не ця думка займала містера Діка за ворітьми будинку, на свіжому повітрі, коли він стежив за своїм змієм, який рвався з його рук. У ці щасливі хвилини надзвичайним розумом сяяли очі містера Діка. Коли надвечір я сидів було біля нього на зеленому схилі, а змій ширяв у

неосяжній блакиті, мені здавалося, ніби й душа мого приятеля, скинувши з себе тягар щоденних турбот, ширяє в висоті небес. Але щойно мотузок звивався, змій спускався нижче й нижче, хитався, коливався й падав на землю, наче труп, — містер Дік поволі прокидався від свого поетичного забуття, і я пригадую, як сумно, стурбовано й приголомшено озирався він навкруги, втрачаючи будьяку надію. Тоді я співчував містерові Діку всім серцем.

Приятелюючи з містером Діком, я не міг не здобути прихильність його суворої приятельки, моєї бабки. Вона так полюбила мене, що через кілька тижнів нове прізвище моє — Тротвуд — скоротила у Трот і навіть заохотила мене сподіванкою, що згодом я, мабуть, займу в її серці таке місце, як сестра моя Бетсі Тротвуд, коли тільки продовжуватиму не гірше, ніж почав.

— Трот, — мовила бабка якось увечері, коли дошка для гри в тріктрак поставлена була на звичайне місце для неї та містера Діка. — Ми мусимо не забувати про твоє виховання.

Це тільки й турбувало мене, і я дуже зрадив від її слів.

— Чи не хочеш ти вступити до школи в Кентербері? — спитала бабка.

Я відповідав, що дуже хочу, тим більше, що Кентербері недалеко від Дувра.

— Гаразд, — сказала бабка. — Чи не хочеш ти поїхати завтра?

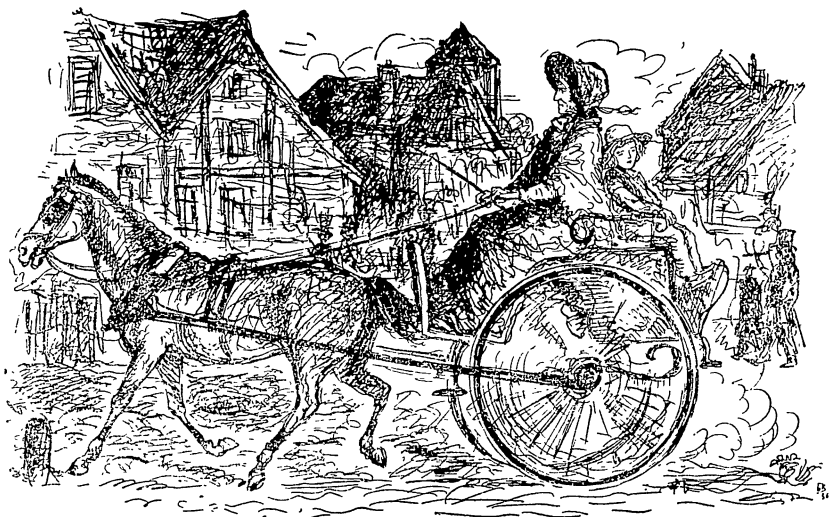
Я вже звик до швидкості наказів моєї бабки, і тому раптовість цієї пропозиції не здивувала мене.

— Так, хочу, — відповідав я.

— Гаразд, — повторила моя бабка. — Жанет, найміть сірого поці й екіпаж на завтра о десятій годині вранці. Запакуйте сьогодні ввечері речі мастера Тротвуда.

Я був у захваті від цих наказів; але раптом серце моє стиснулося боляче, коли побачив я, яке вражіння зробили вони на містера Діка. Приголомшений звісткою про близьку розлуку зі мною, містер Дік явно зажурився й, здавалося, остаточно втратив здатність грати. Бабка вдарила його кілька разів по пальцях і потім наказала Жанет забрати дошку геть, бо не було ніякої можливості продовжувати

гру. Але, коли містер Дік почув від бабки, що я буду іноді приїздити додому по суботах, і що він сам зможе іноді одвідувати мене по середах, він підбадьорився і урочисто пообіцяв спорудити до першого мого приїзду чудового змія, який розмірами перевершить усі попередні. Вранці він знову засумував і хотів був з горя віддати мені всі свої гроші, золоті й срібні; але бабка поставила опір цьому намірові й обмежила його подарунок тільки п'ятьма шилінгами, які, проте, за настійною його просьбою,

Бабка, цілком байдужа до громадської думки, поїхала по дуврських вулицях, майстерно правлячи сірим поні.

виросли до десяти. Ми ніжно попрощалися біля садової фірочки, і містер Дік не повернувся додому, доки ми не зникли з його очей.

Бабка, цілком байдужа до громадської думки, поїхала по дуврських вулицях, майстерно правлячи сірим поні. Вона сиділа прямо, в позі хвацького кучера, стежила пильно за всіма вибриками бадьорої конячки і ніяк, ні на жоден крок, не дозволяла їй вибиватися спід влади. Коли, нарешті, ми виїхали за місто, бабка дозволила поні притишити ходу і тут, глянувши на мене, вперше спитала, чи почуваю я себе щасливим.

— Справді, я дуже щасливий, спасибі, бабусю,— відповідав я.

Бабка була дуже задоволена і через те, що обидві її руки були зайняті, погладила мене по голові батіжком.

— А це велика школа, бабусю? — спитав я.

— Я ще й сама не знаю,— відповідала бабка.— Ми ідемо спочатку до містера Вікфільда.

— Це він — хазяїн школи? — спитав я.

— Ні, Трот,— сказала бабка.— Він хазяїн контори.

Більше я не наважувався розпитувати про містера Вікфільда і ми розмовляли про інші речі, аж поки не приїхали до Кентербері. Тут був базарний день. Бабка виявила відмінну спритність і навичку в кучерському мистецтві, коли сірий поні пробирався між возами, кошиками й крамницями з овочами. При кожному повороті чути було різноманітні зауваження незчисленних глядачів, і деякі з них пускали жарти, не зовсім приємні для нас, але бабка їхала собі далі з тією самою рицарською байдужістю, і я певний, що вона таксамо спокійно проторувала б собі шлях через ворожу країну.

Нарешті, ми зупинилися перед дуже старим будинком, що своїм фасадом різко випинався на дорогу. Довгі різьблені віконниці ще різкіше виступали наперед, стовпи з дерев'яними головами по краях теж стирчали вперед, і здалося мені, ніби весь будинок схиляється вперед, стежачи за всіма перехожими на вузькому бруку. Був він бездоганно чистий. Старомодний мідний молоток на скобі аркоподібних дверей, оздоблений різьбленими гірляндами з фруктів і квітів, виблискував наче зоря; двоє кам'яних східців перед під'їздом білили, ніби вкриті чудовим полотном. Всі кутки й закутки, всі скульптурні фігури, панелі, косяки й шибки в маленьких вікнах були старі, наче гори, але й виблискували, як сніг на горах.

Коли поні став перед ворітьми, очі мої перебігли по будинку, і я побачив труповидне обличчя біля маленького вікна в нижньому поверсі, в невеличкій круглій башті, що становила один бік будинку. Обличчя з'явилося й зникло. Тоді аркоподібні двері розчинилися, і те саме обличчя з'явилося знову. І тут, як і біля вікна, воно здалося зовсім

труповидним, хоча подекуди на ньому виблискували рум'янці, властиві шкірі рудоволосих людей. Обличчя це справді належало рудому юнакові—п'ятнадцяти років, як довідався я пізніше, проте на вигляд він здавався значно старшим. Не було в нього ні брів, ні вій, і червонобурі його очі були зовсім позбавлені цієї природної тіні й захисту. Це дуже здивувало мене, і я не розумів, як може спати людина з такими неприкритими очима. Юнак цей, плечистий й кістлявий, одягнений був дуже пристойно, ввесь у чорному, крім білого, зав'язаного бантом галстука на шиї. Довгополий сюртук його був застебнутий на всі гудзики до самого горла. Довга, худорлява рука, наче у скелета, привернула особливу мою увагу, коли він, поглядаючи на нас, став перед конякою, потираючи собі підборіддя.

— Чи містер Вікфільд дома, Урія Гіп? — спитала бабка.

— Містер Вікфільд дома, мадам,— відповів Урія Гіп,— зайдіть, будь ласка, ось сюди,— і показав своєю довгою рукою на кімнату, де, як він казав, можна було бачити містера Вікфільда.

Ми вийшли з екіпажа, і, залишивши поні під опікою рудого юнака, увійшли в довгу низеньку ідальню, вікна якої дивилися на вулицю. Виглянувши з вікна, я побачив, як Урія Гіп заходився дмухати в ніздрі нашого коня й негайно затикати їх своєю рукою, ніби побоюючись, як би не вийшли звідти вдуті ним пари.

Перед старовинним високим каміном висіли два портрети: один зображував джентльмена з сивим волоссям (хоч іще зовсім не старого) та з чорними бровами, джентльмен дивився на якісь папери, перев'язані червоною шворкою; другий—леді з милим обличчям, яке, здавалося, дивилося на мене.

Я шукав очима портрет Урії, коли двері на протилежному боці кімнати розчинилися і увійшов джентльмен. Глянувши на нього, я знову мимоволі обернувся до вищезгаданого портрета, щоб переконатися, чи то не він вискочив з рамки. Але портрет лишався нерухожим, і коли джентльмен підійшов ближче до світла, я побачив, що він кількома роками має бути старший від портрета.

— Міс Бетсі Тротвуд,— сказав джентльмен,— прошу ла-

скаво. Я забарився на хвилину, але ви пробачете, що я був зайнятий. Ви знаєте мою мету. У мене тільки одна мета в житті.

Міс Бетсі подякувала йому і ми ввійшли в його кімнату, умебльовану, наче контора, завалену книжками, паперами, ящиками і т. д. Кімната ця виходила в сад, і я помітив у стіні залізну касу, вмуровану майже над самою камінною полицею, отож я не розумів, яким чином сажотруси можуть чистити камін, не зачіпаючи мітлами за касу.

Цей джентльмен, як я негайно довідався, був сам містер Вікфільд—ділок, адвокат і водночас управитель маєтку одного з багатих джентльменів цього графства.

— Ну, міс Тротвуд,—сказав містер Вікфільд,—який вітер заніс вас сюди? Не поганий вітер, сподіваюся?

— Ні,—відповідала бабка,—я приїхала не судитися.

— То й добре, мадам,—сказав містер Вікфільд.—Давно вже час відкласти набік усі ці юридичні справи.

Волосся його було тепер зовсім біле, хоча брови й лишилися чорними. Приемне його обличчя здалося мені дуже гарним. Гладкі щоки його забарвлені були тим розкішним кольором, що, як було мені відомо з спостережень Пегготі, пояснюється постійним уживанням портвейна. Цією самою причиною, гадав я, можна було пояснити надзвичайну гучність і міць його голосу. Містер Вікфільд одягнений був дуже акуратно—у синій сюртук, строкатий жилет і нанкові штани. Чудові манжети на його сорочці й батистовий галстук були напрочуд м'які і білі; дитяча моя уява знайшла разучу схожість між лебежим пухом і цими подробицями костюма шановного юриста.

— Це—мій онук,—відрекомендувала мене бабка.

— Я й не знав, що у вас є онук, міс Тротвуд,—сказав містер Вікфільд.

— Мій двоюрідний онук, вірніше сказати,—вказала бабка.

— Я й не знав, що у вас є двоюрідний онук, слово честі,—сказав містер Вікфільд.

— Я всиновила його,—сказала бабка, махнувши рукою на знак того, що їй байдуже—знає він чи ні,—і я при-

везла його сюди, щоб віддати до школи, де добре вчать і добре поводяться з дітьми. А тепер скажіть мені, де ця школа, що це за школа, і всі подробиці про неї.

— Перше ніж я зможу вам дати слушну пораду,— сказав містер Вікфільд,— вважаю за потрібне звернутися до вас з моїм старим запитанням. Яку ви переслідуєте цим мету?

— Чорти б вас забрали!— вигукнула моя бабка.— Завжди закидає вудочку далеко за метою, коли вона плаває на самісінкій поверхні. Зробити дитину щасливим і корисним членом суспільства— ось моя мета.

— Тут, мабуть, подвійна мета, гадаю,— сказав містер Вікфільд, похитуючи головою й недовірливо посміхаючися.

— Подвійну дурницю ви мелете!— відказала бабка.— Ви нахваляєтеся, що маєте одну ясну мету в усьому, що робите. Та невже ви думаєте, що ви єдиний розумний чоловік в усьому світі?

— Та ні, але в мене тільки одна мета в житті, міс Тротвуд,— відповідав він, усміхаючись.— У інших людей є десятки, сотні, тисячі цілей. У мене тільки одна. Ось у чому різниця. А втім, не про це йдеться. Найкраща школа? Хоч би яка була ваша мета, але ви хочете найкращу школу?

Бабка стверджуюче хитнула головою.

— У найкращій школі,— сказав містер Вікфільд, міркуючи,— ваш онук не може оселитися тепер.

— Але він міг би оселитися десь у іншому місці, а туди ходити тільки вчитися, гадаю?— сказала бабка.

Містер Вікфільд визнав це можливим. Після невеликої розмови він запропонував бабці самій піти з ним до школи й на основі власних спостережень схвалити його вибір. Після цього він гадав завітати з нею до деяких будинків, де я міг би знайти квартиру. Бабка згодилася на цю пропозицію й ми всі троє зібралися йти, але раптом він спився й сказав:

— Маленький приятель наш, можливо, матиме деякі заперечення проти наших розпоряджень. Чи не краще йому лишитися тут і почекати нас.

• Бабка, очевидно, вважала це незручним; але я сказав, що радо готовий залишитися, якщо їм завгодно. Вони

пішли самі, а я лишився в конторі містера Вікфільда, чекаючи їх повернення, на тому самому стільці, на якому сидів раніше.

Сталося так, що стілець цей був проти вузького коридору, що кінчався маленькою круглою кімнатою, у вікні якої вперше побачив я бліде обличчя Урії Гіпа. Він відвів нашого поні до найближчої стайні і тепер сидів у цій кімнаті за конторкою, на якій стояла мідна рамка для паперів. Урія Гіп переписував документ, вставлений у цю рамку. Лице його було обернуто до мене; спочатку я гадав, що він не може бачити мене за цим документом; проте, вдивляючися пильніше, я помітив, що безсонні очі його, наче два червоні сонця, час від часу позирали на мене зза документа. Він поглядав на мене так уважно, що мені стало дуже ніяково. Але перо його й на хвилину не відривалося від паперу, нещадно риплячи. Даремно намагався я дивитися в другий бік конторки, на географічну карту, на стіни, на шпальти місцевої газети: очі Урії Гіпа неухильно притягали мене до його кімнати; і коли б я не глянув туди, ці два червоні сонця або сходили, або заходили.

Нарешті, на превелику мою радість, бабка й містер Вікфільд повернулися після досить довгої відсутності. Їхня прогулянка не завершилася цілковитим успіхом. Школа була досконала, це не підлягало сумнівам; але бабці не подобалася жодна з квартир, що їх вони оглянули для мене.

— Це дуже прикро,— сказала бабка.— Не знаю вже, що й робити, Трот.

— Це справді прикро,— зазначив містер Вікфільд.— Але знаєте, що можна зробити, міс Тротвуд?

— А що? — спитала бабка.

— Залиште на деякий час вашого внука тут. Він спокійний хлопець. Мені він зовсім не заважатиме. Для навчання дім цей дуже пристосований. Він спокійний, наче монастир, і майже такий самий великий. Залиште хлопця в мене.

Бабці, очевидно, подобалася ця пропозиція. Проте, міс Бетсі, так само, як і мені, ніяково було користатися з цієї люб'язності.

— Та ну ж бо, міс Тротвуд,— вів далі містер Вікфільд.— Так ми можемо вийти з труднощів. Зрозуміло, таке розпорядження ми зробимо тільки на деякий час. Якщо згодом ми побачимо, що воно порушує наш обопільний комфорт, то ми зможемо змінити це. Тим часом буде змога підшукати для нього яесьь краще місце. Краще вже, коли ви вирішите на цей раз залишити його в мене.

— Я мушу дуже дякувати вам,— сказала бабка;— і внук мій теж, як бачите, радіє з вашої пропозиції, але...

— Та ну ж бо! Знаю, що ви маєте на думці,— крикнув містер Вікфільд.— Але я не хочу обтяжувати вас своїми благодіяннями. Ви можете платити за хлопця, якщо вам завгодно. В умовах нам буде не важко зійтись, а платити можете, якщо хочете.

— На цій умові,— відказала бабка,— я дуже рада залишити його в вас, хоча ви робите мені велику ласку, на яку я зовсім не розраховувала.

— Отже, ходімо тепер познайомитися з моєю маленькою господинею,— сказав містер Вікфільд.

Ми пішли вгору дивними старовинними сходами з такими широкими перилами, що ними, наче східцями, легко можна було б зійти нагору. Двері розчинилися й ми увійшли в напівтемну старовинну вітальню, освітлену трьома чи чотирма химерними вузенькими вікнами, що я їх помітив ще з вулиці. Усі крісла, столи так само, як і балки на стелі, були, очевидно, зроблені з того ж дубового дерева, що й блискуча підлога. В кімнаті, прибраній з смаком, стояли, між іншим, фортепіана та кілька букетів свіжих квітів. По кутках розставлені були дбайливою рукою столики, етажерки, книжкові шафи. Кожен куток здавався найприємнішим у кімнаті, але варто було тільки глянути на інший куток, і ви переконувалися, що й він — не гірший за попередній. Усе тут, як і зовні, вражало чистотою й охайністю. Містер Вікфільд постукав у двері в кутку панельної стіни, і до нас швидко вибігла дівчинка, майже одних років зі мною. Вона кинулася на шию містера Вікфільда й поцілувала його. З першого ж погляду я помітив у неї лагідний і ніжний вираз обличчя тої самої леді, яка дивилася на мене внизу з рамки свого портрета. Мені зда-

лося, ніби портрет виріс у дорослу жінку, а оригінал його лишився дитиною. В її очах виблискували щастя й радість, хоча в один час уся її постать пройнята була якимсь тихим, безжурним, серйозним спокоєм (його я не забував ніколи, його я ніколи й не забуду).

— Ось моя маленька господиня, — сказав містер Вікфільд, — донька моя Агнеса.

Агнеса кинулася на ший містера Вікфільда
й поцілувала його.

Почувши ці слова, я миттю зрозумів, що було єдиною метою в його житті.

На корсажі в неї висіло кільце з ключами; виглядала вона поважною й серйозною господинею старого будинку. Вона вислухала батька з чудовою посмішкою, коли він відрекомендував мене їй. По цьому ми пішли нагору оглядати мою кімнату. Господиня йшла попереду, показуючи

нам шлях. Чудова була в мене кімната, з дубовими меблями, з ромбуватими віконцями.

Не пам'ятаю, коли саме в дитинстві побачив я мозаїчну картину на склі в церкві. Не пригадую також і змісту картини. Але, коли маленька господиня, зійшовши нагору дубовими сходами, обернулася до нас з поважним виглядом, я мимоволі згадав цю картину, і від того часу цей мирний, світлий образ назавжди пов'язаний для мене з Агнесою Вікфільд.

Ми з бабкою були цілком задоволені зробленими розпорядженнями, і всі ми повернулися до вітальні нижнього поверху веселі й безжурні. Містер Вікфільд просив бабку лишитися пообідати, але вона й слухати про це не хотіла, посилаючися на те, що їй треба до смерку повернути хазяїнові сірого поні. Вікфільд знав її занадто добре, щоб наважуватись сперечатися з нею. Тому нашвидку приготували сніданок. Поснідавши, Агнеса пішла до своєї гувернантки, а містер Вікфільд — до своєї контори. Лишившись самі, ми могли попрощатися, як нам хотілося.

Бабка сказала мені, що містер Вікфільд влаштує все для мене й мені не бракуватиме нічого. Потім вона сказала мені найніжніші слова й дала найкращі поради.

— Трот, — закінчила вона, — намагайся виправдити сподіванки твої власні, мої й містера Діка. Хай благословить тебе небо!

Я був надзвичайно зворушений і спромігся лише знову й знову дякувати їй та повторювати привіти містерові Діку.

— Ніколи, — сказала бабка, — не будь низький ні в чому; ніколи не будь лицемірний; ніколи не будь жорсткий. Уникай цих трьох гріхів, Трот, і я завжди покладатимусь на тебе.

Я пообіцяв, як міг, не зловживати її добротою й не забувати її порад.

— Поні стоїть уже біля дверей, — сказала бабка, — і я поїхала. Лишайся тут.

З цими словами вона поспішно обняла мене й вийшла з кімнати, грюкнувши дверима. Спочатку я був збентежений таким раптовим від'їздом і майже злякався, що обра-

зив її чимсь; але, виглянувши з вікна на вулицю й побачивши, як зажурено сідає вона в екіпаж і від'їздить, не оглядаючися, — я зрозумів її краще.

О п'ятій годині — це був час обіду містера Вікфільда — я привів доладу свої думки й зійшов наниз з веселим обличчям, готовий працювати виделкою й ножем. Стіл був накритий тільки на двох — для мене й містера Вікфільда; але Агнеса була вже в кімнаті разом із своїм батьком і сіла за столом напроти нього. Я переконався, що містер Вікфільд не міг обідати без своєї доньки.

Пообідавши, ми пішли нагору до тієї самої вітальні, де були раніше. У затишному кутку Агнеса поставила бокал для свого батька й графин портвейну. Я зрозумів, що вино втратило б для нього свій звичайний смак, коли б було поставлено на цей столик не руками його доньки.

Там сидів він, сьорбаючи вино — ретельно сьорбаючи, протягом двох годин. Тим часом Агнеса грала на фортепіані, співала, працювала, розмовляла з батьком і зі мною. Містер Вікфільд був дуже балакучий й веселий; але іноді очі його, спиняючись на дочці, проймалися якоюсь журбою, і він мовчав. Вона завжди миттю помічала це й завжди поспішала звеселити батька якимсь запитанням чи дитячими пестощами. Негайно він забував свої думки й наливав собі знову вина.

Агнеса приготувала чай й хазяїнувала за вечірнім столом. Час ішов тим самим порядком, поки вона не зібралася йти до своєї спальні. Містер Вікфільд обняв її, поцілував і, коли вона пішла геть, наказав засвітити свічки в конторі. Тоді я теж пішов спати.

Але через деякий час я вийшов за ворота на вулицю, щоб знову глянути на старі будинки й на сірий собор. Любо мені було згадати, як у мандрах своїх пройшов я через це старе місто, повз цей самий будинок, не знаючи, що тут житиму. Повертаючись назад, я побачив Урію Гіпа, що зачиняв контору. Пройнятий дружніми почуттями до всіх, я підійшов до нього, побалакав і на прощання подав йому руку. Але що то за жахлива липуча була рука. Дотик її був такий же смертельний, як і вигляд. Я потер

свою руку, щоб зігріти її та стерти сліди цього страшного дотику.

Така це була неприємна рука, що й у своїй кімнаті не міг я забути її холоду й вогкості. Висунувшись з вікна, я глянув на різьблені обличчя на карнизах; мені здалося, що в одному з цих облич я впізнаю Урію Гіпа. Поспішно захлопнув я вікно.

РОЗДІЛ XVI

Я БАГАТО В ЧОМУ НОВИЙ ХЛОПЕЦЬ

Наступного ранку, поснідавши, я знову почав шкільне життя. У супроводі містера Вікфільда пішов я на арену мого майбутнього навчання. То був суворий будинок, розташований серед широкого двору. Учений вигляд цього будинку, здається, вражав навіть граків і гав, які злітали сюди з собору погуляти з поважним виглядом на зеленій траві. Містер Вікфільд відрекомендував [мене директорові школи — доктору Стронгу.

Доктор Стронг був, як мені здалося, майже такий самий іржавий, як і високі залізні перила та ворота перед будинком. Був він огрядний і важкий, наче великі кам'яні урни, що стояли на мурах довкола будинку. Ці урни являли собою алегоричні подоби кеглів, що їх уже позначив своєю рукою час. Доктор Стронг сидів у своїй бібліотеці; ніяк не можна було сказати, що його одяг вичищений був занадто дбайливо, або що його волосся було зачісано надзвичайно вміло. Його чорні гетри були не застібнуті, і можна було подумати, що черевики доктора Стронга, які стояли на килимі біля нього, жахливо прозіхають від втоми й нудьги. Безбарвні докторові очі нагадали мені давно забуту сліпу шкапу, що блукала колись біля загороди на кладовищі в Блендерстоні. Доктор Стронг обернувся до мене й сказав, що йому приємно мене бачити. Потім він простягнув мені свою руку, з якою я зовсім не знав, що робити.

Недалеко від доктора сиділа за рукоділлям молода, гарненька леді; він назвав її Анні, і я гадав, що то його донька. Через хвилину після того, як ми увійшли в кабінет,

вона швидко підвелася й, весело ставши навколішки, почала натягати черевики на ноги доктора Стронга. Коли вона закінчила це, ми всі пішли до класної кімнати.

Класна кімната була досить великою залою у найспокійнішій частині будинку. З вікон відкривався чудовий краєвид шкільного саду, де на південній стіні досягали персики під сонячним промінням. Посеред саду, на зеленому моріжку, росло двоє дерев алое; їхнє широке листя, здалося мені, мало колір фарбованої бляхи. Від того часу дерева алое назавжди стали для мене символом тиші й спокою. Хлопців було двадцять п'ять. Уважно сиділи вони за своїми книжками; як ми увійшли, вони привітали директора з добрим ранком і вже не сідали, побачивши містера Вікфільда та мене.

— Це новий учень, юні джентльмени, — сказав доктор, — Тротвуд Копперфільд.

Якийсь Адамс, старший між учнями, вийшов зза свого місця й привітався зі мною. У своєму білому галстуку й сюртуку він дуже скидався на молодого пастора, хоча всі його розв'язні й веселі манери виказували його як веселого джентльмена. Мастер Адамс познайомив мене з учителями й показав призначене мені місце в класі так люб'язно, що я міг би зовсім заспокоїтися, якби душа моя була не така стурбована.

Але я вже так давно забув товариство добре вихованих дітей, так давно не бачив своїх однолітків, крім Міка Уокера та Борошнуватої Картоплини, що спочатку мені було дуже ніяково. Ще дитиною встиг я перейти через такі випробовування, що всі хлопці разом і впововину не були такі досвідчені, як я: мені здалося, що я мало не обдурюю їх усіх, виходячи в їхнє коло як звичайний новак. До того ж контора Мердстона й Грінбі змусила мене забути всякі гри та вправи, тому я міг серед своїх нових товаришів опинитися цілковитим неуком у найзвичайніших речах. Уся наука вивітрилася з моєї голови у турботах важкого життя, і тепер на іспитах виявилось, що я не знаю нічого. Отже, мене посадили на ту парту, де мав сидіти останній учень. Але більше, ніж брак освіти й знання хлопчачих розваг, непокоїло мене інше: я почував, що

знання мої в важких і темних галузях життя віддаляють мене від нового товариства більше, ніж моя недосвідченість у науці. Я запитував себе: що подумали б вони, коли б довідалися про моє добре знайомство з лондонською борговою тюрмою? Чи не залишилось на мені якихсь ознак, що могли б проти моєї волі викрити мої тісні зв'язки з родиною Мікоуберів — усі ці застави, продажі, купівлі та вечері в тавернах? А, може, хтонебудь з цих хлопчиків бачив коли на власні очі, як я, брудний і обірваний, вештався по вулицях Кентербері? Що, коли тепер він пізнає в мені колишнього волоцюгу? Що скажуть усі ці молоді люди, які не знають ліку своїм грошам, коли довідаються, як я старанно перебирав свої півпенси, купуючи собі ковбасу з пивом чи шматок пудинга? Яке вражіння справить на них — таких далеких від усіх таємниць лондонського життя і лондонських вулиць, — коли відкриють вони, що я, на превеликий сором свій, добре знав найнижчі галузі цього життя? Усі ці думки одна за одною швидко промайнули в моїй голові у цей перший день мого перебування в учбовому закладі доктора Стронга; я боявся підвести очі й зробити необережний рух, і коли до мене підходив хтось із моїх нових шкільних товаришів, я почував мимоволі тремтіння в усьому тілі. Щойно кінчилися години навчання, я стрімголов вибіг із зали, боячися скомпромітувати себе в очах школи якоюсь незграбною відповіддю на дружній привіт чи запитання.

Але старий будинок містера Вікфільда заспокоїливо вплинув на мене, коли я підійшов до ганку з своїми шкільними книжками під пахвою. Постукавши у двері, я відчув, що турботи мої помалу зникають. Пробираючись нагору, до своєї затишної кімнати, відчув я, що тінь від перил і східців лягає на мої тривожні сумніви й остаточно закриває моє колишнє життя. У кімнаті своїй просидів я, зубрячи уроки, до обіднього часу (навчання в школі, звичайно, кінчалося ще о третій годині). Входячи у їдальню я був сповнений сподіванок, що можу стати не останнім учнем.

Агнеса сиділа у вітальні, чекаючи свого батька, що його якийсь одвідувач затримував ще в конторі. Вона зустріла мене приємною посмішкою й спитала, як подобається

мені школа. Я відповів, що школа подобається мені дуже, але на перший раз, — сказав я, — мені трохи ніяково було в новій обстанові.

— А ось ви ніколи не вчилися в школі, — спитав я, — аджеж так?

— Та якже! Я вчуся щодня.

— Але ж ви вчитеся тут, дома?

— Тато не міг би відпустити мене, — відповіла вона, посміхаючись й похитуючи головою, — його господиня, ви знаєте, завжди повинна бути дома.

— Він, мабуть, дуже любить вас, — зазначив я.

Вона відповіла „так“ і пішла до дверей послухати, чи не йде батько, щоб зустріти його на східцях. Але містер Вікфільд іще сидів у конторі і дочка його повернулася назад.

— Мати померла в день мого народження, — сумно сказала Агнеса. — Я знаю її тільки з того портрета, що його ви розглядали вчора. Чи ви догадалися, чий це портрет?

Я відповів, що догадався, бо сама вона дуже схожа на цей портрет.

— І тато теж так каже, — відповіла Агнеса, радіючи моїй відповіді. — Тсс! Оце тато йде.

Мирне, світле обличчя її засяяло радістю, коли вона вийшла зустріти його й вони повернулися під руку. Він щиро привітав мене й сказав, що я безперечно буду щасливий під керівництвом доктора Стронга, — одного з найблагородніших, як він казав, людей у світі.

Пообідавши, ми повернулися до горішньої вітальні, і там знову, з усіма подробицями, повторилося те, що й вчора. Агнеса поставила бокали й графини в тому самому кутку, а містер Вікфільд сів випити — і випив чимало. Агнеса грала для нього на фортепіані, сиділа біля батька, працювала й розмовляла, зіграла кілька партій у доміно зі мною. Коли наспів час, — приготувала чай, потім зазирнула в мої книжки, при чому я побачив, що вона озброєна чималими знаннями, хоча й удає, ніби нічого не знає. Вона допомагала мені вчити уроки. Пишучи ці слова, я бачу її у всій спокійній красі й чую її чудовий ніжний голос.

Добрий вплив її на мої почуття й думки починається

для мене саме з цього дня. Я люблю маленьку Емлі і не люблю Агнесу, — ні, це зовсім інше почуття — але я знаю, що кротість, мир і істина перебувають усюди, де є Агнеса.

Прийшов час лягати спати; вона залишила нас самих; я подав руку містерові Вікфільду, збираючися теж іти. Але він зупинив мене й сказав:

— Хочете лишитися з нами, Тротвуд, або ж перейти в якусь інше місце?

— Лишитися тут, — поспішно відповів я.

— Ви певні, що так вам хочеться?

— Якщо ви нічого не маєте проти. Якщо це можливо.

— Але ж ми тут нудним життям живемо, хлопче, ось чого я боюся, — сказав він.

— Мені тут не нудніше жити, ніж Агнесі, сер. Зовсім не нудно.

— Ніж Агнесі, — повторив він, поволі підходячи до каміна й спираючися на полицю, — ніж Агнесі!

Він пив вино в цей вечір до того, що очі його зовсім набрякли від крові: так, принаймні, мені здалося. Я помітив це, коли він іще сидів у кутку за круглим столиком. Але тепер зовсім не було видно очей містера Вікфільда, бо він затулив їх рукою.

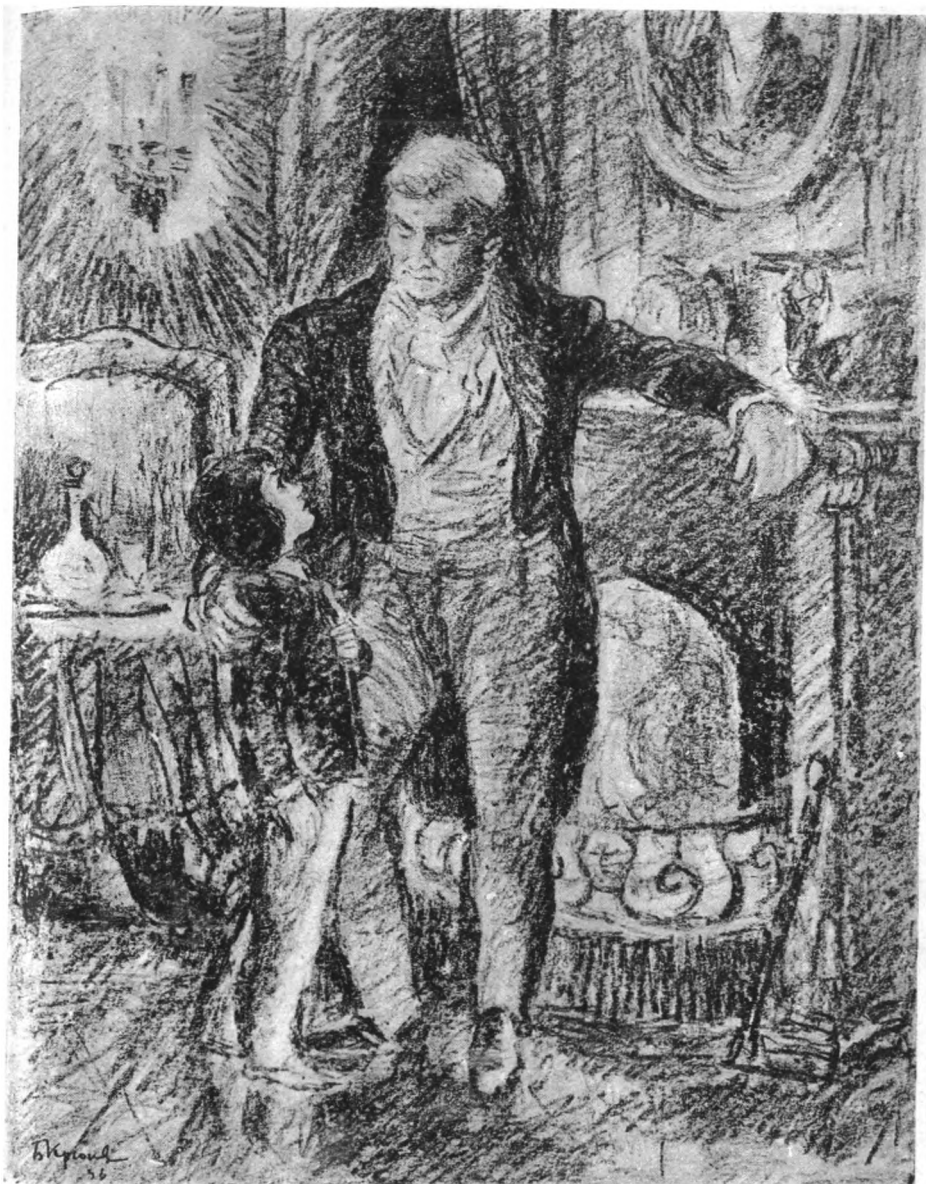
— Хотів би я знати, — бурмотів він, — чи не набрид я своїй Агнесі. Мені ніколи не нудно з нею. Але це зовсім інша річ, зовсім інша річ.

Він говорив сам собі, не звертаючися до мене. Тому я сидів тихо, не втручаючися.

— Нудний старий будинок, — вів далі він, — і нудне одноманітне життя. Але я не можу жити без неї. Я не можу жити без неї. Іноді приходять до мене, наче привид, думка, що я можу вмерти й залишити її, або що люба моя може вмерти й залишити мене... Цю думку можна потопити тільки в...

Він не закінчив речення, але, підійшовши нерівним кроком до столу, сів на своє колишне місце, машинально взяв порожній графин, вихилив його й знову підійшов до каміна.

— Коли вже ці журливі думки гнітять мене, поки вона

— Хотите лишиться з нами, Тротвуд, абож перейти в якесь інше місце ?

До стор. 248

тут, то що ж станеться зі мною, як її не буде?— сказав він.— Ні, ні, ні! Я не можу наважитися на розлуку.

Він знову сперся на камінну полицю й глибоко замислився. Я не знав, чи слід мені йти до спальні чи почекати, поки він очуняє. Нарешті, містер Вікфільд схаменувся, обвів очима кімнату й зір його зупинився на мені.

— Залишаєтеся з нами, Тротвуд, га?— сказав він своїм звичайним тоном, ніби відповідаючи на якесь моє запитання.— Я дуже радий. Ви будете добрим товаришем для нас обох. Це дуже добре, що ви залишитеся з нами. Добре це для мене, добре для Агнеси, добре, мабуть, для всіх нас.

— І особливо для мене, сер,— сказав я.— Я дуже радий жити з вами.

— Оце чудовий хлопець!— відповів містер Вікфільд.— Поки вам не наскучить жити з нами, можете лишатися тут.

По цій мові він потиснув мені руку й злегка вдарив мене по спині. Він сказав мені, що коли після відходу Агнеси ввечері мені треба буде робити ще якісь уроки, або якщо мені захочеться почитати книжку для розваги, то я завжди зможу заходити до його кабінету. Він сподівався, що ми не завадимо один одному. Я подякував йому за це і, взявши книжку, пішов слідом за ним, щоб протягом півгодини скористатися з його дозволу.

Але, побачивши світло в маленькій круглій конторі, я негайно відчув на собі вплив червоних очей Урії Гіпа й машинально скерував кроки в той бік. Урія сидів за величезною товстою книжкою й, здавалося, читав її надзвичайно уважно, бо його вказівний палець переходив з рядка на рядок, лишаючи по собі, ніби слимак, брудні й липучі сліди.

— Ви працюєте пізно вночі, Урія,— сказав я.

— Так, мастер Копперфільд,— відповідав Урія.

Я сів на протилежний стілець, щоб зручніше було розмовляти, і помітив тоді, що обличчя Урії не знало, очевидно, ніколи ніякої посмішки: він умів лише роззявляти рота й робити якісь суворі неприємні зморшки на обох своїх щоках. Це й заступало йому посмішку.

— А проте, я зараз не конторські справи роблю, мастер Копперфільд,— сказав Урія.

— А що ж тоді ви робите?— спитав я.

— Я намагаюся набути власне для себе деякі юридичні відомості, мастер Копперфільд, — відповів Урія. — Тепер я вивчаю „Практичні настанови“ Тідда. О, містер Тідд — великий письменник, мастер Копперфільд!

Вигукнувши це з захватом, він знову заходився читати з тією ж напруженою увагою, лишаючи на рядках брудні сліди свого вказівного пальця. Високий стілець правив мені за спостережний пост. Я помітив, що тонкі ніздрі Урії мали якусь надзвичайну здатність то вужчати то ширшати, ніби він моргав ними замість очей, які зате ніколи не моргали.

— Гадаю, ви дуже вчений юрист? — спитав я після тривалої мовчанки.

— Хто? я, мастер Копперфільд? — відгукнувся Урія. — О, ні! Я нікчемна, вбога людина.

Тут я помітив, що мені недарма здавалося, ніби від рук Гіпа лишалися брудні сліди на папері: він заходився розтирати свої долоні, наче висушуючи їх і гріючи. Я пригадав, що він і раніше потайки витирив їх хустинкою.

— Я дуже добре знаю, що я — найнікчемніша людина, — скромно вів далі Урія Гіп. — Хай інші йдуть своїм шляхом. Мати моя — також дуже вбога людина. Ми живемо в убогому житлі, мастер Копперфільд, але ми вміємо бути вдячними. Колишня посада мого батька була нікчемна й вбога. Він був могильником.

— Що він тепер робить? — спитав я.

— Він тепер — на небесах, мастер Копперфільд, — відповідав Урія Гіп. — Але ми вміємо бути вдячними. Ось, приміром, чи не повинен я дякувати долі, що мені пощастило служити у містера Вікфільда.

Я спитав його, як довго служить він у містера Вікфільда.

— Я служу тут вже чотири роки, мастер Копперфільд, — сказав Урія, захопивши книгу після того, як дбайливо зробив позначку на місці, де зупинився. — Я вступив сюди рівно через рік після смерті мого батька. Як маю я дякувати своєму благодійникові! Містер Вікфільд дав мені змогу вивчати законодавство, і без його великодушного сприяння ми б нічого не могли зробити, бо мої й материні кошти — дуже незначні.

— Отже, вивчаючи законодавство, ви сподіваєтесь стати згодом адвокатом?

— З дозволу божого, мастер Копперфільд.

— Може, ви колись увійдете в товариство з теперішнім вашим хазяїном,— сказав я, щоб зробити йому комплімент,— і тоді ця контора існуватиме під фірмою „Вікфільд і Гіп“ чи ба навіть „Гіп, спадкоємець Вікфільда“.

— О, ні, мастер Копперфільд,— заперечив Урія, хитаючи головою,— я занадто нікчемний і вбогий для цього.

Він справді нагадував різьблену голову на стовпі біля мого вікна, коли смиренно сидів, уп'явшись в мене очима, роззявивши рота так, що огидні зморшки утворилися на обох його щоках.

— Містер Вікфільд — надзвичайна людина, мастер Копперфільд,— сказав Урія.— Поживіть з ним більше і ви пізнаєте його значно краще, ніж можу я розповісти словами.

Я відповів, що цілком певний цього. Проте, на жаль, я мало знаю містера Вікфільда, хоча він і давній друг моєї бабки.

— О, так, мастер Копперфільд,— сказав Урія.— Ваша бабка — дуже мила леді, мастер Копперфільд.

В своєму ентузіазмі Урія Гіп робив найогидніші гримаси і цього разу увага моя була прикута лише до зміїних викрутів його шиї; тому я не зміг добре оцінити комплімент моїй бабці.

— Дуже мила леді, мастер Копперфільд,— повторив Урія Гіп.— Вона, здається, дуже любить міс Агнесу, мастер Копперфільд?

— Ви не помиляєтесь,— відповідав я сміливо, хоча нічого не знав про взаємини бабки з міс Агнесою.

— Сподіваюся, що ви теж любите її, мастер Копперфільд,— вів далі Урія.— Я певний цього.

— Її не можна не любити — відказав я.

— О, спасибі, мастер Копперфільд, за це зауваження! Воно таке вірне! Хоч я дуже нікчемний і вбогий, але знаю, що воно таке вірне. О, спасибі, мастер Копперфільд!

Переповнений почуттями, він швидко зіскочив із стільця, на якому сидів, і почав лагодитися йти додому.

— Матінка чекатиме на мене,— сказав він, витягши

годинник з кишені,—і хвилюватиметься. Бо хоч ми дуже вбогі й смиренні, мастер Копперфільд, але ми любимо один одного. Якби ви завітали до нас колись увечері й випили чашку чаю в нашій халупці, то мати пишалася б вашим візитом так само, як і я.

Я відповідав, що буду щасливий одвідати їх.

— Спасибі, мастер Копперфільд,—відказав Урія, ставлячи свою книжку на полицю.—Гадаю, ви житимете тут ще деякий час, мастер Копперфільд?

Я відповів, що маю намір жити в містера Вікфільда до закінчення школи.

— О, звичайно!—вигукнув Урія.—Слід гадати, що потім ви, мастер Копперфільд, станете компаньйоном у цій конторі?

Я запевняв, що зовсім не мав таких намірів і що навіть бабка була занадто далека від подібних планів щодо моєї майбутності; але не зважаючи на всі заперечення, Урія Гіп увесь час повторював:

— О, так, мастер Копперфільд, в цьому вже немає ні найменших сумнівів. О, справді, мастер Копперфільд, це безперечно.

Нарешті, він склав усі свої речі і, збираючися вийти з контори, спитав, чи може погасити світло. Щойно встиг я відповісти „так“, як він миттю загасив світло. На прощання він потиснув мені руку і в темряві мені здалося, ніби я відчув дотик мокрої риби до моєї долоні. Потім він розчинив двері на вулицю й вислизнув з контори. Лишившись у темряві, я ледве відшукав дорогу до своєї кімнати й навіть спіткнувся кілька разів. Мабуть з цієї причини цілу ніч ввижався мені Урія Гіп. Приснилося мені, між іншим, ніби він повів будинок—барку містера Пегготі в піратську експедицію, піднявши на щоглі чорний прапор з написом „Практичні настанови Тідда“; під цим диявольським девізом завозив він мене й маленьку Емлі до Іспанських морів, щоб потопити.

Турботи мої трохи розвіялися, коли наступного дня я прийшов до школи. На третій день мені стало ще краще, а потім, тижнів через два, я цілком при звичаївся до докторської школи й почував себе, як удома, в колі нових това-

ришив і друзів. Щоправда, я ще незграбний був у дитячих іграх і мало встигав у науці; але я сподівався, що звичка зробить мене спритнішим у грі, а вперта учба допоможе мені в науці. Отже, я заходився старанно працювати, щоб заслужити похвалу своїх близьких. Життя в конторі Мердстона незабаром майже зовсім зникло з моєї пам'яті; мені навіть здавалося іноді, що такого часу ніколи не було в моєму житті, а теперішнє моє життя, здавалося мені, триває вже давно.

Школа доктора Стронга була чудовим учбовим закладом. Вона так само відрізнялася від пансіона містера Крікля, як добро відрізняється від зла. Наукове й моральне виховання підкорено було тут суворій системі. Директор в усьому виявляв цілковите довір'я до своїх учнів і завжди підкреслював, що цілком покладається на їхнє сумління й природжене почуття честі. Учні теж не обдурювали сподіванок свого вчителя. Ми всі були твердо певні, що на нас покладається обов'язок підтримувати загальними силами честь і гідність закладу, в якому ми виховувались. Ми любили школу, пишалися нею і намагалися вчитися якнайкраще. Ми мали багато часу для ігор, досить волі давали нам. Але завжди про нас добре говорили в місті й ніхто з вихованців, скільки пригадую, не давав ніяких приводів до скарг на доктора Стронга та учнів доктора Стронга.

Дехто з старших учнів жили в доктора на повному пансіоні, і від них я довідався про деякі подробиці його біографії. Доктор Стронг одружився тільки рік тому з гарною молодого леді, яку я побачив у нього в кабінеті прийняв за його дочку. Одружився він з любові, бо прекрасна леді не мала за душею й шести пенсів і, до того ж, була в неї ціла купа бідних родичів (так розповідали наці хлопці), що готові були витягти останню копійчину в доктора Стронга. Завжди він був замріяний, і ця обставина, як мені розповіли, пояснювалася тим, що доктор Стронг безперестанку вишукував грецькі корені. Спочатку я вирішив, що тут ідеться про ботаніку, що доктор шукає коріння якихось рослин; згодом мої підтверджувалися тим, що він завжди ходив, устромивши очі в землю. Лише згодом зрозумів я, що не про ботаніку, а про філологію мова йде:

доктор Стронг вишукував корені грецьких слів, складаючи словник грецької мови. Адамс, перший учень у старшому класі, який робив блискучі успіхи в математиці, вирахував, коли саме докторова праця, за докторових темпів, буде завершена. За цими підрахунками виходило, що новий грецький словник буде закінчений через тисячу шістсот сорок років, лічачи від останнього — шістдесят другого дня народження доктора.

При всьому цьому, ціла школа обожнювала доктора. Та як можна було не обожнювати цього найдобрішого з людей? Довірливість його була така, що могла б зворушити навіть кам'яні урни на мурах. Коли, устроївши очі в землю, гуляв він туди й сюди на зеленому моріжку перед будинком, граки й гави дивилися на нього й усім своїм виглядом виявляли, що вони краще розуміють світські справи, ніж він. Коли будьякий волоцюга розповідав йому якусь байку про свої нещастя, то цей волоцюга був забезпечений на два дні, принаймні. Тому всі вчителі й учні вважали за свій обов'язок гнати геть усіх волоцюг, як тільки вони з'являлися біля двору. Доктор не підозрівав цього, хоча частенько траплялося, що ця церемонія відбувалася за кілька кроків від нього. За межами своєї науки він був беззахисний, наче вівця, і кожен негідник міг безкарно стригти його. Він ладен був віддати свої останні гетри. І справді, в школі щодо цього гуляли смішні чутки—хто їх розповів, не знаю; але я ніколи не мав сумнівів у їх вірогідності. Якось зимового ранку доктор Стронг віддав свої гетри жебрачці. Жебрачка та одного разу вчинила величезний скандал на сусідніх вулицях, тягаючи від дверей до дверей прегарненьке немовля, взуте в ці гетри. Гетри ці були впізнані відразу всіма, бо вся округа знала їх не гірше, ніж собор. Легенда додавала, що не впізнав їх тільки сам доктор Стронг. Коли, згодом, гетри були виставлені у вікні одної підозрілої корчми, де їх виміняли за пляшку джина, доктор, проходячи побіля цієї вітрини, захопився ними й скаржився, що в нього ніколи не було таких гарних гетрів.

Приємно було бачити доктора з його гарненькою молодю дружиною. Він пестив її, наче батько. Часто гуляли

вони в саду, де росли персики, і нерідко спостерігав я їх у кабінеті чи вітальні. Місіс Стронг, очевидно, піклувалася про свого чоловіка й любила його дуже ніжно, хоча ніколи не помічав я, щоб вона брала занадто жваву участь в його словнику. Важкі уривки з цього твору доктор носив у своїх кишенях чи в підкладці капелюха й завжди пояснював своїй дружині на прогулянках з нею суть відшуканих коренів.

Місіс Стронг подобалася мені з багатьох причин: по-перше, вона полюбила мене з самого ранку, як я вперше побачив її в кабінеті доктора Стронга; подруге, вона брала жваву участь у моїх справах; потрете, вона дуже любила Агнесу й майже щодня приходила до нашого дому.

РОЗДІЛ XVII

ЩОСЬ ОБЕРТАЄТЬСЯ НА КРАЩЕ

Від часу моєї втечі я ще не мав нагоди згадати в цій розповіді про Пегготі. Але, звичайно, я написав їй листа майже негайно після прибуття до Дувра, а потім, коли бабка формально взяла мене під свою опіку, я написав ще другого, дуже довгого листа, де докладно виклав усі подробиці мого життя. Вступивши до школи доктора Стронга, я написав своїй нянці знову, детально розповівши про свої щасливі умови й перспективи. З грошей, що їх мені подарував містер Дік, я поклав у конверт півгінеї, щоб надіслати поштою до Пегготі. Так сплатив я свій борг, і це була найбільша насолода, яку я міг дістати, витративши подаровані гроші. Тільки в тому листі наважився розповісти я їй про молодого чоловіка з візком, запряженим віслюком.

На ці послання Пегготі відповідала з такою ж швидкістю, коли не з такою розсудливістю, як клерк торговельної контори. Вона вичерпала всі свої розумові здатності, щоб слушним чином описати почуття, які схвилювали її душу після звістки про мою втечу. Чотири сторінки невиразних і уривчастих речень, без початку й кінця — якщо не зважати на клякси — були для мене надзвичайно проречисті. Ці клякси вражали мене більше, ніж дива ораторського мистецтва; вони бо показували, що Пегготі зросила слізьми весь папір. Чого ж іще треба було більше?

Проте, я зрозумів без великих труднощів, що Пегготі все ще була настроєна проти моєї бабки, і видно було з усього, що їй не легко було змінити свою думку про цю персону. „Дивно, — писала вона між іншим, — що ми ніколи нічого доброго не чули про міс Бетсі; а ось ви говорите, що

виходить зовсім не те. Та це ж, сказати б, дивовижна мораль". Пегготі очевидно побоювалась міс Бетсі, бо засвідчувала їй свою повагу в неспіливих і нерішучих виразах. Вона боялася також і мене, вважаючи за дуже ймовірну мою другу втечу з Дувра. Це видно було з того, що вона не раз натякала, що може забезпечити мені проїзд дилжансом до Ярмута.

Одна звістка в листі Пегготі змусила мене дуже засумувати. Нянька писала, що всі меблі в нашому старому будинку продали з аукціону, що містер і міс Мердстон виїхали невідомо куди, а будинок продають або 'здають, як вільний... Важко було мені подумати, що давнє наше вогнище тепер зовсім закинуте, що сад заріс травною й гнилею листя рясно вкриває стежки. Я уявляв собі, як вітер тепер виє довкола стін нашого будинку, як дощові краплини стукотять у вікна, як місяць освітлює стіни спорожнених кімнат у нічній тиші. Ще раз згадав я дві могили на кладовищі, під деревом. І здалося мені, ніби будинок наш теж помер і зникло з землі все, зв'язане з пам'яттю мого батька й матері.

Інших новин не було в листах Пегготі. Містер Баркіс був, як вона казала, чудовий чоловік, хоч усе ще трохи бережливий; але в усіх нас є свої вади, а в Пегготі їх теж чимало (хоч я й досі не знаю, в чому вони полягали). Маленька спальня в будинку містера Баркіса завжди до моїх послуг, і він засвідчує свою глибоку повагу до мене. Містер Пегготі здоровий, і Гем здоровий, і міс Гумідж усе ще сумує, і маленька Емлі не передає мені поцілунку, але каже, що Пегготі може сама мені його передати, якщо хоче.

Усі ці відомості, як і слід було, я переказував своїй бабці, вважаючи тільки за конче потрібне мовчати про маленьку Емлі; до неї бо, за моїми розрахунками, бабка ніяк не могла мати дружніх почуттів.

Перші місяці перебування мого в школі доктора Стронга міс Бетсі частенько приїздила до Кентербері й майже завжди в несподіваний час, мавши намір, як я гадаю, спіймати мене на гарячому. Але, на щастя, вона завжди знаходила мене за книжками і завжди чула вона про мене тільки

найкраще. Усі казали їй, що я швидко посуваюся вперед у школі. Тому незабаром припинилися раптові візити моєї бабки. Я бачився з нею тільки по суботах, один чи два рази на місяць, коли дозволяли мені їздити до Дувра. Містер Дік щодругої середи приїздив до мене поштовим диліжансом, який зупинявся біля нашого будинку рівно о дванадцятій годині вдень. Містер Дік гостював у нас до наступного ранку.

В усіх цих випадках він незмінно привозив з собою шкіряну торбину з письмовими матеріалами, потрібними для продовження його мемуарів. Щоразу він повідомляв мене з явним задоволенням, що робота над цим документом уже наближається до кінця, і що, справді, давно вже час віддати його до друку.

Містер Дік особливо любив імбирні пряники. Щоб збити його візити ще приємнішими, бабука уповноважила мене відкрити для нього кредит у кондитерській; щоправда, хазяїн крамниці заздалегідь дістав від міс Бетсі вказівки не збільшувати ні в якому разі цей кредит понад шилінг на добу. Ця обставина, а також надсиланий до бабки рахунок трактирника, в якого містер Дік зупинявся на ночівлю, змусили мене гадати, що йому дозволяли тільки дзеленчати своїми грошима, а не витрачати їх. І це було справді так: дальші дослідження показали мені, що за попередньою згодою містер Дік зобов'язаний був давати звіт бабці про кожне витрачене пені. Він всіляко намагався догодити міс Бетсі, завжди був занадто далекий від думки обдурити її з будьякого приводу. Такий стан речей рятував його від усяких марних витрат, і містер Дік, взявши з мене обіцянку зберігати цю таємницю, розповідав мені тисячу разів, що як і в цьому, так і в усьому бабука моя була найрозумнішою жінкою в світі. Ці слова він завжди супроводив таємничими жестами й вимовляв не інакше, як пошепки.

Щодругої середи хвилювався я, чи побачу знову, як містер Дік під'їздить до нашого будинку, урочисто сидячи біля кучера на передку диліжанса. Він незмінно приїздив через кожні чотирнадцять днів, і спокійна лагідна посмішка сяяла на його зморшкуватих щоках. Ці середи були найща-

сливішими днями в житті містера Діка, і я був щасливий разом із ним. Незабаром він познайомився з усіма вихованцями школи. Не беручи ніколи раніше безпосередньої участі ні в якій грі, крім паперового змія, він тепер надзвичайно цікавився всіма нашими розвагами. Часто, затамувавши подих у критичну хвилину, стежив він за всіма рухами хлопців, коли вони перекидалися мармуровими кульками або гралися дзигною. Часто, здираючися на пагорбок, з капелюхом у руках, гукав він щосили й вимагував руками, коли вихованці школи збиралися перед його очима грати в зайця й хортів. У ці хвилини забував він голову Чарльза Першого і все, зв'язане з ним. Скільки щасливих годин улітку мав він на майданчику для гри в крикет. Скільки разів у зимові дні траплялося мені бачити, як стояв він на снігу на березі річки й північно-східний вітер віяв на нього. Ніс його синів від морозу, а сам він захоплено стежив, як ми сковзаємося на льоду, і хлопав руками.

Зате був він загальним улюбленцем серед вихованців школи, які одноголосно вирішили, що містер Дік — просто велика людина на всі дрібні справи. Він вирізав з апельсинових шкурок такі дивні візерунки, які не могли спасти на думку жодному з нас. Він міг зробити човен хоч з якого матеріалу, навіть з голки. З старих кісток вирізав він шахові фігури, з старих карт робив він римські колісниці; з котушок влаштував він дивні колеса і споруджував чудові клітки з старого дроту. Але найбільше мистецтво виявляв він у всіх тих роботах, що потребували мотузка й соломи: ми всі були переконані, що з цих матеріалів містер Дік міг зробити безперечно все, на що тільки здатні людські руки.

Слава містера Діка зростала щодня й незабаром досягла до самого директора. Якось доктор Стронг закликав мене до кабінету й спитав докладно про містера Діка; я розповів усе, що знав і що чув про нього від бабки. Доктор надзвичайно зацікавився і доручив мені познайомити його з містером Діком, як тільки той приїде в наступну середу. Так я і зробив, і містер Дік негайно завоював прихильність доктора Стронга. Йому навіть дозволено було прямо з'являтися до нашої школи після приїзду з Дувра й чекати кінця ранкових уроків. Від того часу містер Дік, вважаючи

себе за найщасливішого з людей, акуратно приходив на шкільне подвір'я о дванадцятій годині й походжав, чекаючи мене, іноді дуже довго, бо в середу ми мали особливо багато уроків. Тут, на подвір'ї, пощастило йому познайомитися з гарною молодого дружиною доктора Стронга, яка була весь цей час надзвичайно бліда й рідко виходила з своїх кімнат. Отже, популярність містера Діка дедалі більше зростала і незабаром він дістав дозвіл заходити навіть до класної зали. Тут він завжди сідав в один і той же куток, на один і той же стілець, що був через це названий „Діком“. Сидів він, зітхав і мовчав, схиливши свою сиву голову й напружено прислухаючись до лекцій учителів. З усього видно було, що містер Дік сповнений глибокої пошани до науки, якої він ніколи не міг зрозуміти.

Цю пошану містер Дік поширив і на доктора, якого він вважав за найдотепнішого й найглибокдумнішого філософа всіх віків. Довгий час містер Дік розмовляв з доктором не інакше, як з непокритою головою. І навіть тоді, коли вони зовсім заприятелювали й гуляли разом у тій частині подвір'я, що ми її називали „Докторовою алеєю“, містер Дік безперестанку стягав капелюха з своєї голови, виявляючи таким чином відданість і пошану до мудрості та знань. Як воно трапилося вперше, що доктор Стронг під час цих прогулянок почав читати своєму другові уривки з грецького словника—ми ніколи не могли довідатися, і ця обставина для всіх нас лишалася нерозгаданою таємницею. Можливо, що спершу докторові здавалося, ніби він читає їх сам собі. Так чи так, але це стало їхньою звичкою. Доктор Стронг читав і перечитував; містер Дік, пройнятий тепер гордою свідомістю своєї гідності, слухав, сяючи всім обличчям і вважаючи, безперечно, що грецький словник — найчудовіша книжка в світі.

Бачу ніби зараз, як вони походжають туди й сюди перед вікнами нашого класа: доктор читає з люб'язною посмішкою, пояснюючи суть грецьких коренів і вимахуючи руками; містер Дік захоплено слухає, затаївши подих, хоч іноді думки його літають в невідомих краях на важких крилах грецьких слів. Це здається мені одним із найчудовіших видовищ, які я бачив будьколи в своєму житті.

Здається також мені, що коли б вони вічно гуляли так туди й сюди, то світ міг би від цього покращати.

Агнеса теж заприятелювала з містером Діком. Часто заходячи до нашого будинку, познайомився він і з Гіпом. Моя дружба з містером Діком підтримувалася трохи дивним способом. Він приїздив до Кентербері, власне, як мій опікун, але вийшло так, що насправді мені доводилося бути його опікуном і оберігати його. В усіх випадках, що потребували деяких зусиль розуму, містер Дік питався моєї думки й незмінно робив за моїми порадами. Він глибоко поважав мої високі здатності, які, на його думку, я дістав у спадщину від моєї бабки.

Якось уранці в четвер, коли перед навчанням я проводив містера Діка до контори диліжансів, на дорозі зустрівся зі мною Урія й нагадав дану йому обіцянку — одвідати його з матір'ю. Гримасуючи він додав:

— Але я не сподіваюся, що ви виконаєте свою обіцянку, мастер Копперфільд. Ми занадто смиренні й убогі люди.

Досі мені важко було зрозуміти, чи подобався мені Урія, чи зневажав я його. Думки мої вагалися між цими протилежними почуттями, коли я стояв серед вулиці, дивлячися йому в обличчя. Але в усякому разі мені прикро було чути підозри в гордошах, і я відповідав, що чекаю лише на запрошення.

— О, якщо так, мастер Копперфільд, — сказав Урія, — якщо ви справді не гребуєте нашою вбогістю, то чи не завгодно

Доктор Стронг читав і перечитував.

вам завітати до нас сьогодні ввечері? А коли ви гребуєте нами, то не турбуйтеся, мастер Копперфільд: ми занадто розуміємо свою нікчемність.

Я відповідав, що спитаю про це містера Вікфільда, і якщо він дозволить—у чому я не мав ніяких сумнівів—то з задоволенням прийду до них на чашку чаю. Отже, о шостій годині вечора, коли кінчилися заняття в конторі, я повідомив Урію, що готовий іти.

— Матінка дуже пишатиметься, слово честі, — сказав він, коли ми вийшли разом. — Тобто вона пишалася б, якби гордість не була гріхом, мастер Копперфільд.

— А втім, ви не думали про це, сподіваюсь, гадаючи сьогодні вранці, ніби я пишаюся, — сказав я.

— О, ні, мастер Копперфільд! — відгукнувся Урія. — Повірте моему сумлінню, мастер Копперфільд: зовсім ні. Така думка мені й в голову не приходила. Ми люди нікчемні, вбогі і зовсім не треба пишатися, щоб гребувати нами. Ми ж бо добре знаємо свою вбогість.

— Ви, здається, дуже ретельно вивчаєте юриспруденцію останнім часом? — спитав я, щоб змінити тему розмови.

— Я почитую, мастер Копперфільд, ви маєте рацію; але хіба це можна назвати вивченням? — смиренно відповідав Урія. — Годинку-другу увечері та й то уривками — яка ж тут наука? Я все вивчаю містера Тідда.

— Це, здається, важкувата книжка?

— Для мене дуже важка, — відповідав Урія, — але не знаю, чи здалася б вона важкою для обдарованої людини?

Потім він почав стукати по підборіддю кістлявими пальцями правої руки й додав:

— Бачите, мастер Копперфільд, у містера Тідда є деякі вирази — латинські слова й терміни — що, дуже важкі для читача убогих здібностей.

— А ви хотіли б учитися латині? — жваво відгукнувся я, — з приємністю готовий вас навчати, бо ми вивчаємо латинь.

— О, спасибі, мастер Копперфільд, — відповів він, похитуючи головою. — Це дуже мило з вашого боку робити мені таку пропозицію, але я занадто нікчемна особа, щоб прийняти її.

— Що за дурниці, Урія!

— Та ви вже пробачте мені, мастер Копперфільд. Я дуже вам вдячний і мені надзвичайно хотілося б учити латину, але я занадто усвідомлюю свою нікчемність і вбогість. І так уже досить на світі людей, які ладні затоптати мене в бруд; що ж буде, коли я ще надумаю ображати їхні почуття, здобуваючи науку? Наука не для мене. Такі люди, як я, мусять знати своє місце. Коли вони хочуть посуватися вперед у житті, то повинні посуватися смиренно, мастер Копперфільд.

Ніколи ще рот його не розтягався так широко й зморшки на його щоках ніколи не були такими огидними, як у цю хвилину, коли він вивантажував усі ці речення, безупинно вигинаючись і похитуючи головою.

— Мені здається, ви помиляєтесь, Урія, — сказав я. — Смію гадати, що міг би вас навчити дечого, коли б ви тільки захотіли вчитися.

— О, щодо цього в мене сумнівів нема, мастер Копперфільд, — відповідав він, — і найменших сумнівів. Але ви самі не вбогі і, мабуть, не можете добре зрозуміти вбогих і нікчемних людей. Я не хочу гнівити своїх ближніх тим, що матиму деякі знання. Ні, дякую вам. Я для цього занадто вбогий. Ось моя вбога хатина, мастер Копперфільд.

Ми увійшли в низьку старомодну кімнату, двері з якої розчинялися просто на вулицю, і знайшли там місіс Гіп, яка була справжньою подобою Урії, тільки в зменшеному розмірі. Вона прийняла мене з усіма ознаками крайньої смиренності й попросила в мене дозволу поцілувати свого сина, зазначивши, що при всій своїй нікчемності вони щиро люблять одне одного, а це, як вона сподівалась, не може образити будького. Кімната ця правила разом і за вітальню і за кухню. Але не можна сказати, щоб у приміщенні цьому місіс Гіп підтримувала чистоту й охайність. Чайне приладдя стояло на столі; вода кипіла в казані. Над усім панувала конторка Урії Гіпа з верхньою дошкою, на якій він писав чи читав увечері. Була тут синя сумка Урії, напхана діловими паперами, які вилазили назовні. На червоній полиці вздовж стіни стояло кілька книжок, які належали Гіпові, на чолі з „Практичними настановами“ Тідда. У кутку

стояв буфет з посудом, а біля нього — кілька стільців. Меблі взагалі були звичайні й кожна їх частина не являла собою нічого незграбного, але в цілому вони утворювали щось неприємне, незатишне.

Бажаючи, очевидно, довести свою смиренність і вбогість, місіс Гіп усе ще була в жалобному вбранні, дарма, що багато років минуло від того часу, як помер містер Гіп. Винятком був лише кольоровий очіпок місіс Гіп; але всі інші деталі її вбрання були такі ж чорні, як і в перші дні після смерті її чоловіка.

— Цей день, мій Урія, назавжди буде записаний на скрижальх нашої пам'яті, — сказала місіс Гіп, готуючи чай; — день, коли нас одвідав мастер Копперфільд.

— Я вже казав, що ви будете такої думки, — підтвердив Урія.

— Коли б були у мене якісь причини бажати, щоб батько лишився з нами, — зазначила місіс Гіп, — то першою причиною було б бажання, щоб він посидів у товаристві мастера Копперфільда сьогодні ввечері.

Я був збентежений цими похвалами; але в один час мені приємно було почувати себе почесним гостем, тому я вирішив, що місіс Гіп — дуже приємна дама.

— Мій Урія, — вела далі місіс Гіп, — довго сподівався на цей візит, сер. Він побоювався, що наша вбогість може перешкодити вам прийти сюди, і я поділяла його побоювання. Вбогі ми й смиренні, вбогими й смиреними були ми завжди, вбогими й смиреними залишимось ми назавжди.

— Нащо вам лишатися вбогими, мадам, — сказав я, — коли вам це не подобається?

— Спасибі, сер, — відказала місіс Гіп. — Ми знаємо своє місце й вдячні за те, що маємо.

Поволі місіс Гіп наблизилася до мене, поволі Урія сів напроти мене, і ось вони шанобливо запропонували мені найдобріші страви на столі. Щоправда, великого добору не було в цих стравах, але я зважав на добрі наміри хазяїв, на їхню нечувану увагу до мене. Якось почали вони балакати про бабок, і я розповів їм про свою; завели розмову про батьків і матерів, і я розповів їм про моїх; раптом місіс Гіп згадала про вітчимів, і я почав їй розповідати

То був містер Мікоубер у повній красі.

До стор. 266

про свого; щоправда, тут я зупинився, бо бабка моя радила мені зберігати мовчанку в цьому питанні. А проте, хіба може ніжна пробка протистояти двом штопорам, хіба може ніжний зуб протистояти двом дантистам? Хіба міг я протистояти Урії та місіс Гіп? Вони робили зі мною, що їм хотілося, вони витягали з мене відомості, які я зовсім не хотів розповідати. І робили вони це так упевнено, що мені тепер навіть соромно згадати. Тим більше соромно мені, що в пориві юнацької одвертості я навіть пишався їхньою увагою й відчував себе справжнім опікуном шанобливих хазяїв.

Вони дуже любили одне одного: в цьому не було сумніву. Це справило на мене вражіння, природна річ. Але спритність, з якою вони підхоплювали мову один одного — це вже було не від природи, а від мистецтва, і цьому я не міг нічого протиставити. Коли нічого вже не можна було витягти з мене відносно мене самого (бо я був німий про життя у Мердстона й Грінбі та про свої мандри), вони почали говорити про містера Вікфільда та Агнесу. Урія кинув м'яча до місіс Гіп, місіс Гіп підхопила його і повернула Урії, Урія затримав його трохи, потім знову переслав до місіс Гіп, і таким чином перекидалися вони м'ячем, аж поки я вже зовсім втратив змогу стежити за ним і цілком заплутався. Та й самий м'яч увесь час змінювався. Спочатку то був містер Вікфільд, потім — Агнеса, потім — благородство містера Вікфільда, потім — моє захоплення Агнесою; потім — обсяг справ містера Вікфільда і його кошти, потім — наше хатне життя по обіді; потім — вино, яке пив містер Вікфільд, причини, з яких він пив, і шкодування, що він п'є так багато; то те, то інше, то все разом. І хоч увесь час я говорив не дуже часто й лише іноді підбадьорював їх трохи, щоб вони не вбивалися своєю вбогістю й честю мого товариства, — а проте я увесь час помічав, що починаю розповідати речі, про які мені не слід було говорити. Бачив я це з того, як здригалися тонкі ніздрі Урії.

Почуваючи себе ніяково, я хотів уже був забиратися звідси, коли раптом якась постать пройшла повз двері — двері були розчинені, бо погода була тепла. Постать ця повернулася, зазирнула й увійшла, голосно вигукнувши:

— Копперфільд! Чи це можливо?

То був містер Мікоубер. То був містер Мікоубер з своїм моноклем, з своїм батіжком, у своєму крохмаль-ному комірці, у чудовому настрої, то був його люб'язний голос, то був містер Мікоубер у повній красі.

— Мій любий Копперфільд, — сказав містер Мікоубер, простягаючи мені руку, — це справді — зустріч, розрахована на те, щоб вражати розум почуттям нестійкості й непевності всього людського... коротше кажучи, це сама надзвичайна зустріч. Гуляючи по цій вулиці, міркуючи про можливість того, що щось обернеться на краще (а на це я тепер дуже сподіваюся), я раптом бачу, як обертається до мене юний, але дорогоцінний друг, пов'язаний з найбагатшим на пригоди періодом мого життя; можна сказати з поворотним пунктом мого існування. Копперфільд, мій любий хлопче, як живете?

Не можу сказати — справді, не можу сказати, — що я був радий побачити містера Мікоубера саме в цьому місці; а все ж таки я щиро потиснув йому руку, розпитуючи про здоров'я місіс Мікоубер.

— Дякую, — відповів містер Мікоубер, за старим звичаєм вимахуючи рукою й випаючи підборіддя в комірць, — вона помалу одужує. Близнята більше не смокчуть собі життєві соки з природних джерел... коротше кажучи, — заявив містер Мікоубер в одному з своїх випадків одвертості, — їх відняли від грудей — і місіс Мікоубер тепер супроводить мене в подорожі. Вона буде щаслива, Копперфільд, відновити знайомство з тим, хто виявив себе в усьому гідним жерцем на священному алтарі дружби.

Я сказав, що буду радий зустрітися з нею.

— Ви дуже добрі, — сказав містер Мікоубер.

Потім він посміхнувся, випростав підборіддя з комірця й озирнувся довкола.

— Я знайшов свого друга Копперфільда, — люб'язно мовив містер Мікоубер, не звертаючися ні до кого особисто, — не насамоті, але за трапезою в компанії з леді — вдовою і тим, хто, очевидно, є її паростком... коротше кажучи, — заявив містер Мікоубер в новому випадку одвертості, — її сином. Я вважаю за честь познайомитися з ними.

Більш мені нічого не лишалося за таких обставин, як тільки познайомити містера Мікоубера з Урією Гіпом та його матір'ю; так я й зробив. Вони смиренно розкланялися перед ним, містер Мікоубер сів на стілець й помахав руками якнайувічливіше.

— Кожен друг мого друга Копперфільда, — сказав містер Мікоубер, — може покладатися на мене.

— Ми занадто смиренні та вбогі, — зазначила місіс Гіп, — занадто смиренні мій син і я, щоб бути друзями мастера Копперфільда. Він зробив нам честь, попивши чаю з нами, і ми вдячні йому за товариство; таксамо вдячні ми й вам, сер, за ваше ласкаве зауваження.

— Мадам, — відказав містер Мікоубер, уклонившись, — ви дуже люб'язні... То як же йдуть справи у вас, Копперфільд? Все ще працюєте в торгівлі вином?

Мені дуже хотілося швидше вивести містера Мікоубера звідси. Держачи капелюха в руках і, безперечно, дуже почервонівши, я відповів, що тепер я — один із учнів доктора Стронга.

— Учень? — перепитав містер Мікоубер, здивовано підіймаючи брови. — Я неймовірно щасливий почути це. Хоча розум, подібний до розуму мого друга Копперфільда, — звернувся він до Урії та місіс Гіп, — не потребує такого догляду, якого він потребував би без своїх знань людей і речей, а все ж таки це багатий ґрунт, що обіцяє рясні плоди... коротше кажучи, — посміхнувся містер Мікоубер в новому випадку одвертості, — це інтелект, здатний подолати скільки завгодно класичної мудрості.

Урія, поволі потираючи руки, поспішно зігнувся, щоб висловити свою повагу до мене.

— Ходімо побачитися з місіс Мікоубер, сер, — сказав я, щоб якимось витягти звідси містера Мікоубера.

— Коли ви зробите їй цю ласку, Копперфільд, — відповідав той, підводячися з місця. — Я не вагаючись заявляю тут, у присутності наших друзів, що протягом кількох років протистояв тискові надзвичайних труднощів. — Я передчував, що він таки скаже щось у цьому роді, бо він завжди вихвалявся своїми труднощами. — Іноді я підіймався вище своїх труднощів. Іноді ці труднощі... коротше кажучи, зби-

вали мене з ніг. Були часи, коли я виходив проти них з відкритими грудьми; були часи, коли вони переборювали мене своєю переважною кількістю, і я здавався тоді та говорив місіс Мікоубер словами Катона: „Ти маєш рацію, Платоне. Тепер загинуло все. Я більше битися не можу“. Але в усякі часи мого життя,— вів далі містер Мікоубер,— не відчував я більшого задоволення, ніж розвіюючи своє лихо (якщо смію я назвати цим словом труднощі, які здебільшого походили від ордерів на арешт на два - чотири місяці) в обіймах мого друга Копперфільда.

Містер Мікоубер заключив свою блискучу промову словами:

— Містер Гіп! Надобраніч. Місіс Гіп! Ваш покірний слуга.

По тому він вийшов разом зі мною, гучно гупаючи чобітьми об брук і наспівуючи по дорозі веселу пісеньку.

Спинився містер Мікоубер у маленькому готелі, де займав маленьку кімнатку, перероблену з якоїсь крамнички й усю прокурену тютюном. Кімната ця, мабуть, містилася над кухнею, бо крізь шпари у підлозі йшов теплий дух жиру і стіни були вкриті випарами. Безперечно, бар був десь поблизу, бо чути було запах спиртних напоїв і дзенькіт склянок. Тут знайшли ми місіс Мікоубер. Вона лежала на маленькій канапці під малюнком, що на ньому зображений був баский кінь. Шановна пані лежала головою до каміна, а ногами спиралася на склянку з гірчицею, що стояла на столику в протилежному кутку кімнати. Перші слова містера Мікоубера, коли він розчинив двері, були такі:

— Люба моя, дозволь мені відрекомендувати тобі одного з учнів доктора Стронга.

Згодом я помітив, що хоча містер Мікоубер завжди забував мій вік і становище, але він повсякчас пригадував, що я був одним із учнів доктора Стронга.

Місіс Мікоубер здивувалася, але дуже зраділа, побачивши мене. Я також був радий побачити її. Обмінявшись щирими привітаннями, ми посідали на канапці.

— Люба моя,— сказав містер Мікоубер,— розкажи Копперфільду, в якому ми зараз перебуваємо стані; безперечно, він хоче довідатися про це. А я тим часом піду по-

читаю газети й подивлюсь, чи не обіцяють об'яви, що щось може обернутися на краще.

— Я гадав, що ви тепер у Плімуті, мадам, — сказав я місіс Мікоубер.

— Мій любий мастер Копперфільд, — відповідала вона, — ми справді поїхали до Плімута.

— Щоб жити там постійно, — нагадав я.

— Саме так, — погодилася місіс Мікоубер, — щоб жити там постійно. Але, правду кажучи, талантів не потребують у митниці. Місцевий вплив і зв'язки моєї родини були недостатні, щоб здобути людині з здатностями містера Мікоубера роботу в цьому закладі. Там не бажають мати людину з здатностями містера Мікоубера. Він тільки відтінив би нікчемність інших. І крім того, — додала місіс Мікоубер, — я не приховую від вас, мій любий мастер Копперфільд, що коли та частина моєї родини, яка живе в Плімуті, побачила, що містер Мікоубер прибув разом зі мною, з маленьким Вількінсом і його сестрою та з немовлятами, — вони прийняли його не з такою радістю, на яку він міг би сподіватися, щойно визволившись з ув'язнення. Справді, — прошепотіла місіс Мікоубер, — це між нами — прийняли нас дуже холодно.

— Який жах! — зазначив я.

— Так, — вела далі місіс Мікоубер. — Справді боляче розчаровуватися в людстві, мастер Копперфільд, але мушу повторити, що нас прийняли безперечно холодно. Це — без сумніву. Отже, та частина моєї родини, яка живе в Плімуті, почала сваритися з містером Мікоубером, коли ми не встигли там і тижня прожити.

Я сказав — і так я й думав — що ці люди мали б посоромитися.

— Так чи так, але це трапилося, — продовжувала місіс Мікоубер. — Що могла зробити за таких обставин людина з душевними властивостями містера Мікоубера? Лишився тільки один вихід. Позичити в цієї частини моєї родини гроші на повернення до Лондона, і повернутися, щоб приносити нові жертви.

— Отже, ви всі знову повернулися, мадам? — спитав я.

— Ми всі повернулися знову, — відповіла місіс Міко-

убер. — Після того я попросила інших членів моєї родини, щоб вони порадили, в якій галузі краще прикладати свої здатності Мікоуберові. Бо я певна, що він має до чого прикласти свої здатності, мастер Копперфільд, — почала доводити місіс Мікоубер. — Зрозуміла річ, що родина з шести осіб, не враховуючи хатньої служниці, не може житися повітрям.

— Безперечно, мадам, — підтвердив я.

— Думка цих інших членів моєї родини була така, — вела далі місіс Мікоубер, — що містерові Мікоуберу слід негайно звернути увагу на вугілля.

— На що, мадам?

— На вугілля, — повторила місіс Мікоубер. — На торгівлю кам'яним вугіллям. Зробивши потрібні запити, містер Мікоубер вирішив, що відкриваються широкі перспективи для людини з його талантом в галузі торгівлі вугіллям на річці Медуей. Отже, містер Мікоубер цілком слушно зауважив, що насамперед треба поїхати подивитися на Медуей. Ми приїхали й подивилися. Я кажу „ми“, мастер Копперфільд, бо я ніколи, — з захватом вигукнула місіс Мікоубер, — я ніколи не залишу містера Мікоубера!

Я пробурмотів щось, висловлюючи схвалення таким чудовим намірам.

— Ми приїхали, — повторила місіс Мікоубер, — і подивилися на Медуей. Моя думка про торгівлю вугіллям на цій річці така: можливо, що вона потребує таланту, але, безперечно, вона потребує капіталу. Щодо таланту, то його містер Мікоубер має; щодо капіталу, то його містер Мікоубер не має. Ми дослідили, мабуть, більшу частину річки Медуей; і думка моя лишилася незмінною. Це дуже близько від цього міста, і містер Мікоубер вирішив, що було б злочином не приїхати сюди й не подивитися на собор. Поперше, дуже варто побачити цей собор, а ми його ніколи не бачили; подруге, дуже ймовірно, що щось може обернутися на краще у місті з собором. Ми тут живемо, — вела далі місіс Мікоубер, — уже три дні. Досі віщо не обернулося на краще; і вас не здивує, мій любий мастер Копперфільд, як це могло б здивувати незнайому людину, що ми тепер чекаємо на грошовий пе-

реказ з Лондона, щоб розрахуватися в цьому готелі. Поки не прибуде цей переказ, — зворушено мовила місіс Мікоубер, — я відрізана від свого дому (я маю на увазі найману квартиру в районі Пентонвіль), від мого сина й дочки і від моїх близнят.

Я відчув глибоке співчуття до містера й місіс Мікоубер. Я висловив це містерові Мікоуберу, який саме повернувся; додав також, що хотів би мати досить грошей, щоб позичити їм потрібну суму. Відповідь містера Мікоубера виявляла стурбований стан його мозку, бо стискаючи мені руку, він заявив:

— Копперфільд, ви — вірний друг. Але коли трапиться найгірше, то жодна людина в світі не залишиться без друга, який зможе позичити бритву.

При цьому жахливому натяку місіс Мікоубер кинулася на шию містерові Мікоуберу й почала благодіяти його заспокоїтися. Він схлипнув; але майже негайно так підбадьорився, що подзвонив коридорному й замовив гарячий пудинг з нирками та тарілку морських раків на сніданок.

На прощання вони обидва так настійно просили мене пообідати з ними перед їхнім від'їздом, що я не міг відмовитися. Але наступного дня я прийти не міг, бо мав багато уроків на вечір. Тому містер Мікоубер згодився завітати до школи доктора Стронга вранці (він мав якесь передчуття, що переказ має прибути першою поштою) і призначити обід на наступний день, якщо так мені буде зручніше. Отже, на завтра мене викликали з класа і я побачив у вітальні містера Мікоубера. Він зайшов повідомити, що обід відбудеться в умовлений час. Та коли я спитав його чи прибув переказ, він мовчки потиснув мені руку і пішов геть.

Цього вечора, виглянувши з вікна, я здивовано й з деяким незадоволенням помітив, що містер Мікоубер та Урія Гіп під руку прогулюються по вулиці. Урія смиренно вигинався перед честю, яку роблять йому, а містер Мікоубер аж саяв, очікуючи Урію. Але ще більше я здивувався, зайшовши в призначений час — о четвертій годині наступного дня — до маленького готелю: містер Мікоубер розповів, що він завітав до дому Урії й випив чарку горілки з місіс Гіп.

— І ось що я вам скажу, мій любий Копперфільд,— заявив містер Мікоубер,— ваш друг Гіп—це такий парубок, що міг би бути генеральним прокурором. Якби я був знайомий з цим молодим чоловіком у період, коли мої труднощі досягли кризи, то я можу лише сказати, що, мабуть, мої кредитори були б іще більше задоволені.

Я не розумів, як це могло б статися, бо містер Мікоубер взагалі нічого не заплатив своїм кредиторам; але не хотілося мені про це розпитувати. Не хотілося мені також казати, що я сподіваюся на його не занадто велику відвертість з Урією; не наважувався я спитати, чи багато вони розмовляли про мене. Я боявся вразити почуття містера Мікоубера або місіс Мікоубер. Але думки ці довго не давали мені спокою.

Ми чудово пообідали. На стіл подали елегантну тарілку з рибою, смажену яловичину, м'ясо в соусі, пиріг і пудинг. Було там вино, був міцний ель; а по обіді місіс Мікоубер власноручно зварила нам гарячий пунш.

Містер Мікоубер був у цей вечір особливо веселий. Я ніколи не бачив його таким життєрадісним. Обличчя його сяяло від пуншу, ніби полаковане. Він раптом розчулився чудовими краєвидами Кентербері й проголосив тост за успіхи цього міста; у тості цьому він зазначив, що місіс Мікоубер і він сам жили тут затишно й зручно і що він ніколи не забуде приємних днів у Кентербері. Після того він проголосив тост за моє здоров'я; і всі ми трое почали згадувати часи нашого знайомства, і в згадках цих знову продали все їхнє майно. Потім я запропонував випити за місіс Мікоубер; вірніше кажучи, я скромно мовив:

— Якщо ви дозволите мені, місіс Мікоубер, то я матиму тепер приємність пити за ваше здоров'я, мадам.

Тут містер Мікоубер виголосив хвалебний гімн характерові місіс Мікоубер. Він заявив, що вона завжди була його другом, порадником і водієм, і що він радить мені, коли прийде час одружитися, взяти собі в подружки життя подібну жінку, якщо тільки можна знайти подібну жінку.

Коли ми випили весь пунш, містер Мікоубер став іще гостиннішим і веселішим. Місіс Мікоубер також розвеселилася, й ми всі трое заспівали давню шотландську пісню

про старого довгого Сайна, який їде в чужі краї. Дійшовши до рядка — „Вірний друже, руку дай“, — всі ми з'єднали руки над круглим столом; співаючи, що ми підемо за „справжнім старим Віллі Вовтом“, ми й найменшої уяви не мали, що ці слова означають, а проте дуже розчулилися.

Одно слово, не могло бути людини веселішої, ніж містер Мікоубер аж до останнього моменту цього вечора, коли я щиро попросився з ним і його милою дружиною. Отже, я зовсім не був підготований одержати о сьомій годині вранці листа від нього, датованого „9 год. 30 хв.“ минулого вечора, тобто написаного через чверть години після того, як залишив я його. Ось цей лист:

„Мій любий юний друже!

Жереб кинуто — усе загинуло. Приховуючи спустошливі турботи під нездоровою маскою сміху, я не розповів вам цього вечора, що нема ніяких надій на переказ. За умов, що їх ганебно терпіти, ганебно скаржитися на них, ганебно розповідати, — я розрахувався з цією установою, давши їм вексель; що має бути оплачений через чотирнадцять днів у моїй резиденції, в Лондоні, в районі Пентонвіль. По закінченні строку вексель цей не буде оплачений. Результат — розор. Громова стріла вже летить, дерево мусить упасти.

Бажаю лише, мій любий Копперфільд, щоб жалюгідний чоловік, який звертається тепер до вас, правив вам за пересторогу в житті. Він пише саме з цим наміром, саме з цією надією. Коли б він був певний, що хоч цим буде корисний, то можливо промінь сонця засяяв би в похмурій темряві його дальшого існування — хоча саме це існування тепер, найменшою мірою, надзвичайно проблематичне.

Це остання звістка, мій любий Копперфільд, яку ви будьколи одержите від

Зубожілого Вигнанця

Вількінса Мікоубера“.

Мене так стурбував цей душорвущий лист, що я прямо побіг до маленького готелю, щоб заспокоїти містера Мікоубера. Але на півдорозі я зустрів лондонський диліжанс, на даху якого сиділи містер та місіс Мікоубер. Містер

Мікоубер являв собою зразок спокійних радощів. Він посміхався, прислухаючись до мови місіс Мікоубер, із горіхи з паперового мішечка, а з кишені його стирчала, досить виразно, пляшка. Вони мене не помітили,— зважаючи на

Але на півдорозі я зустрів лондонський дилжанс, на даху якого сиділи містер та місіс Мікоубер.

ввесь стан речей, я визнав за краще теж не помічати їх. Великий тягар спав з моєї душі, я завернув у завулок, який був найближчим шляхом до школи, і з рештою відчув полегшення, що вони поїхали звідси, хоча я все ж таки дуже любив їх.

РОЗДІЛ XVIII

КОРОТКИЙ ПОГЛЯД НА ПЕРЕЙДЕНИЙ ШЛЯХ

Шкільні дні мої! Тихо летіло мое життя, нечутно, непомітно з дитинства до юності. Пригадую тепер ці плинні води, що нині стали сухим річищем, зарослим травою. Згадаймо, чи є там якісь позначки, що за ними можу я відновити рух тих днів?

Я вже не останній хлопець у школі. За кілька місяців посунувся я на кілька місць уперед. Але перший учень усе ще здається мені могутньою істотою, і недосяжними уявляються мені запаморочливі верховини його вченості. Агнеса каже, що вони не такі вже недосяжні, але я заперечую їй, вона бо не знає, який багаж знань має ця дивовижна істота. Проте, Агнеса все ж уважає, що згодом я, слабкий суперник, зможу зайняти його місце. Він не занадто приятелює зі мною, він не опікує мене перед усіма, як це робив Стірфорс; але я поважаю його. Часто думаю я, ким стане він, коли закінчить школу доктора Стронга, і яким чином людство зможе знайти гідне місце для нього.

Я роблю великі успіхи в латинських віршах, але зневажаю шнурки своїх черевиків. Доктор Стронг прилюдно звертається до мене, як до багатообіцяючого юного вченого. Містер Дік шаліє з радощів, а бабуся переказує мені першою поштою гінею.

Тінь юного м'ясника підводиться, неначе озброєна голова в „Макбеті“.¹ Хто він такий, цей юний м'ясник? Він — жах усіх юнаків Кентербері. Поголосіде, що бичачий жир, яким він мастить собі волосся, надає йому надприродної сили

¹ „Макбет“ — славнозвісна трагедія Шекспіра.

і що тому він може вийти на бій проти дорослого чоловіка. То — широколиций юний м'ясник з бугаячою шиєю, з грубими червоними щоками, з гострим язиком. Здебільшого він уживає цього язика, щоб ганьбити юних джентльменів з школи доктора Стронга. Він заявляє прилюдно, що готовий добре всипати всім цим джентльменам. Він називає серед них деяких осіб (і мене в тому числі), що їх він може побити однією рукою, прив'язавши другу до спини. Він підстерігає молодших учнів, зштовхує їх головами і кидає мені виклики на великих вулицях. Цього досить, щоб я вирішив вийти на бій проти м'ясника.

Літній вечір, зелена долина, куток біля якогось муру. Тут призначено моє побачення з м'ясником. Зі мною приходять найдобірніші з наших учнів; з м'ясником — ще два м'ясники, син корчмаря й сажотрус. Умови поединку вироблені, і ми з м'ясником стаємо лице-в-лице. Мить — і м'ясник вибиває десять тисяч іскор з мого лівого ока. Ще мить — і я вже не знаю, де стіна, де я, де що. Я ледве можу відрізнити себе від м'ясника, так зчепилися ми, товчучи один одного на прибитій траві. Іноді я маю спромогу побачити м'ясника — скривавленого, але впевненого; іноді я не бачу нічого й сідаю, віддихуючись, на коліно мого секунданта; іноді я несамовито стрибаю на м'ясника й гачу його в обличчя, хоч це начебто зовсім не турбує його. Нарешті я прокидаюся, голова мені обертом іде, ніби після важкого сну. М'ясник крокує геть, два інші м'ясники, сажотрус і син корчмаря вітають його, він натягає свою куртку, йдучи. З усього цього я роблю правильний висновок, що перемога лишилася за ним.

Мене відводять додому, там прикладають мені сире м'ясо до очей, розтирають уксусом і горілкою. На верхній губі — білий пухир, він нестерпно болить. Три-чотири дні лишаюся я дома, дуже хворий. Перед очима моїми ставлять зелений екран, бо я не можу дивитися на світло. Було б мені дуже нудно, коли б Агнеса — справжня сестра моя — не втішала мене, не читала мені. В її товаристві час минає легко й щасливо. До Агнеси я маю повне довір'я: я розповідаю їй усе про м'ясника та про його образи; вона гадає, що мені нічого не лишалося, як вийти на бій проти

м'ясника, хоч вона тремтить від думки, що я бився з ним.

Час зробив своє. Адамс давно вже не перший учень. Адамс закінчив школу так давно, що коли він буває з візитом у доктора Стронга, то небагато учнів, крім мене, пізнають його. Адамс пішов по судовій лінії, він буде адвокатом і носитиме парик. Здивовано помічаю я, що він — людина звичайніша, ніж мені здавалося, що навіть вигляд у нього не такий пишний. Він ще не підкорив собі світ. Світ стоїть собі, скільки я можу зрозуміти, по-старому, ніби Адамс ніколи не входив у нього.

Воїни поезії та історії марширують залізними колонами, яким, здається, нема кінця - краю. І ось — жаданий час прийшов! Я тепер перший учень. Я поглядаю зверху вниз на ряди учнів, особливо зацікавлений тими з них, які нагадують мені мене самого, коли я вперше прийшов сюди. Начебто не я був тим малюком. Мені здається, що я залишив його позаду на життєвому шляху, що я пройшов повз нього, що я ніколи не був ним, що він — не я, а хтось інший.

А де ця маленька дівчина, що її я вперше побачив, прийшовши до містера Вікфільда? Вона теж зникла. Натомість у будинку хазяїнує справжнє втілення побаченого мною тоді портрета, а не дитяча подoba його. Агнеса — моя мила сестра, як я називаю її в думках, мій порадник і друг, добрий ангел усіх, хто зазнає її ніжнього самовідданого впливу — стала справжньою жінкою.

Які ще зміни відбулися в мені, крім того, що я виріс, змужнів і набув чимало знань? Я ношу золотий годинник і ланцюжок, обручку на мізинці й довгополий сюртук: вживаю я чимало ведмежого жиру — між іншим поганий смак виявляю я цим і обручкою на руці. Чи закохався я? Так. Я обожаю старшу міс Ларкінс.

Старша міс Ларкінс — це не маленька дівчинка. Це — висока, смаглява, чорноока, ставна жінка. Старша міс Ларкінс — не якась курча, бож і менша міс Ларкінс уже не курча: вона тільки років на три - чотири молодша сестри. Старшій міс Ларкінс, очевидно, років тридцять. Любов моя до неї не знає меж.

Старша міс Ларкінс знайома з офіцерами. Жахлива

річ — терпіти це. Я бачу, як вони розмовляють з нею на вулиці. Я бачу, як переходять вони на той бік, щоб зустрінути її, тільки замайорить капелюшок її (вона любить яскраві капелюшки) поруч капелюшка — сестри. Вона сміється, розмовляє з ними, їй начебто подобається це. Я й сам гаю чимало часу на прогулянки, сподіваючися зустрінути її. Коли мені щастить відклонитися їй раз на день (я маю право кланятися їй, бо знайомий з містером Ларкінсом) — я щасливий. Іноді вона теж киває мені головою. Коли є справді правосуддя в світі, то воно має чимсь відшкодувати мені ті неймовірні муки, що їх я переживаю в ніч великого балу, на якому — знаю я — старша міс Ларкінс танцюватиме з військовими.

Любов відбирає в мене апетит; завжди ношу я найновіший шовковий галстук. Мені не лишається іншої втіхи, як тільки одягати найкращі костюми й кілька разів на день чистити черевики. Тоді, здається мені, я буваю більше гідним старшої міс Ларкінс. Все, що належить їй або має який стосунок до неї — річ безцінна для мене. Містер Ларкінс (суворий старий джентльмен з подвійним підборіддям і одним сліпим оком) надзвичайно цікавить мене. Коли я не можу зустрінути його дочку, я йду туди, де сподіваюся зустрінутися з ним.

— Як ви себе почуваєте, містер Ларкінс? — кажу я. — Чи в доброму здоров'ї ваші леді та вся родина?

Натяк цей мені здається таким прозорим, що мимоволі я червонію.

Дуже непокоїть мене мій юний вік. Та що з того, що мені сімнадцять років, що це дуже мало для старшої міс Ларкінс? Аджеж незабаром мені буде двадцять один рік. Я регулярно прогулююся вечорами перед будинком містера Ларкінса. Я роблю це, хоча до глибини душі мучуся, коли бачу, як ввійдуть туди офіцери, як розмовляють вони у вітальні, де старша міс Ларкінс грає на арфі. Два чи три рази наважуюсь я навіть задумливо блукати довкола будинку, аж поки вся їхня родина не ляже спати. Я намагаюся вгадати, де вікно спальні старшої міс Ларкінс; чомусь мені здалося, що це вікно я знайшов, а насправді воно належало (довідався я про це згодом) спальні містера

Ларкінса. Я мрію, щоб спалахнула пожежа, щоб юрба стояла довкола злякана, щоб я, розштовхавши людей, підніс до її вікна драбину, виніс милу мою на руках, вернувся б по якусь річ, що забула вона в кімнаті, і загинув би в полум'ї. Бо любов моя безкорислива, мені досить тільки показати себе героєм перед міс Ларкінс і вмерти. Але іноді фантазія моя буває веселіша. Одягаючись (це в мене забірає дві години) перед великим балом у Ларкінсів (про нього я мріяв три тижні), я втішаю свою фантазію чудовими образами. Я уявляю, що насмілюся попросити міс Ларкінс бути моєю дружиною. Я уявляю, що міс Ларкінс схилила голову на моє плече й говорить: „О, містер Копперфільд, чи смію вірити я своїм вухам?“ Уявляю, як містер Ларкінс жде мене наступного ранку й каже: „Мій любий Копперфільд, дочка моя розповіла мені все. Юність не може бути перешкодою. Ось вам двадцять тисяч фунтів стерлінгів приданого“. Уявляю, як бабка моя благословляє нас, а містер Дік і доктор Стронг присутні на шлюбній церемонії.

Я входжу в чарівний будинок. Там — свічки, балачки, музика, квіти, офіцери (з сумом помічаю я їх) і старша міс Ларкінс — квітка краси. Вона одягнена в блакитне вбрання, і в зачісці її — блакитні квіти — незабудки. Та хіба ж їй потрібні незабудки, хіба ж можна забути її? Це вперше запросили мене до товариства дорослих, і я трохи ніяковію. Ні з ким я тут не знайомий як слід, ніхто начебто не хоче розмовляти зі мною, крім містера Ларкінса, що запитує мене, як почувають себе мої шкільні товариші. Про це йому не слід було б питати: я прийшов сюди не для того, щоб мене ображали.

Деякий час нерішуче стою я біля дверей, прикипівши очима до богині мого серця; та ось вона наблизилася до мене — старша міс Ларкінс! — і люб'язно запитує, чи я танцюю.

Уклонившись, я белькочу:

— З вами, міс Ларкінс.

— Більше ні з ким? — запитує міс Ларкінс.

— Мені не буде насолоди від танців з будьким іншим.

Міс Ларкінс сміється й червоніє (принаймні, мені здається, що вона червоніє). Вона говорить:

— Через один танець, я буду дуже рада.

Час цей надходить.

— Це, здається, вальс, — непевно зазначає міс Ларкінс, коли я підходжу до неї. — Ви танцюєте вальс? Якщо ні, то капітан Бейлі...

А я таки танцюю вальс і навіть досить непогано; тому беру міс Ларкінс за руку і рішуче відводжу її від капітана Бейлі. Він почуває себе нещасним, не маю сумнівів у цьому. Та мені байдуже. Я теж колись почував себе нещасним. Я танцюю вальс із старшою міс Ларкінс. Не знаю, де я, серед кого, як довго триває цей танець. Знаю лише, що пливу я в надхмарних висотах з блакитним ангелом, у блаженній нестямі. Нарешті, бачу я себе і її удвох в маленькій кімнаті, на канапці, поруч. Їй подобається квітка (крапчаста японська камелія, ціною в півкрони) в моїй петлиці. Я віддаю їй квітку, кажучи:

— Я прошу незрівнянну ціну за неї, міс Ларкінс.

— Невже? Чого ж ви просите? — відповідає міс Ларкінс.

— Одну з ваших квіток, щоб я міг зберігати її, як скупий береже золото.

— Ви — сміливий хлопець, — каже міс Ларкінс. — Маєте.

Не без задоволення дає мені вона квітку. Я прикладаю незабудку до своїх уст, а потім ховаю її на грудях. Міс Ларкінс, сміючися, бере мене під руку й говорить:

— А тепер відведіть мене до капітана Бейлі.

Я лишаюся сам, все ще охоплений спогадами про цю чудесну розмову й наш вальс; незабаром вона повертається до мене під руку з якимсь незграбним літнім джентльменом, що цілий вечір грав у віст. Вона говорить:

— О! Це — мій смілий друг. Містер Чистел хоче познайомитися з вами, містер Копперфільд.

Я відразу розумію, що він — друг родини, і дуже радію познайомитися з ним.

— Я схвалюю ваш смак, сер, — говорить містер Чистел. — Він промовляє на вашу користь. Гадаю, вас не дуже цікавить хміль; але я, бачите, вирощую чимало хмелю; і якщо колись захочете приїхати в наші краї — поблизу Ешфорда — і завітати до нас, то ми будемо дуже раді; лишайтесь в нас так довго, як вам це сподобається.

Я гаряче дякую містерові Чистелу, ми тиснемо руки один одному. Мені здається, що я бачу дивний сон. Ще раз танцюю я вальс з старшою міс Ларкінс. Вона говорить, що я танцюю так добре! Я йду додому, зовсім очманілий від блаженства, і цілу ніч сниться мені, що танцюю вальс, обнявши блакитний корсаж моєї любої богині. Після того кілька днів я тільки й роблю, що пригадую той вечір. Але я не можу побачити її ні на вулиці, ні дома. Втішаюся я священним дарунком — зів'ялою квіткою.

Я знову виходжу на бій з м'ясником і перемагаю його.

— Тротвуд, — каже Агнеса якось по обіді. — Як ви думаєте, хто виходить заміж завтра? Хтось, кого ви дуже любите.

— Не ви, сподіваюсь, Агнеса?

— Ні, не я, — вона підвела своє привітне обличчя від нот, що їх переписувала. — Чи ви чуєте, що він каже, тато? Ні, старша міс Ларкінс виходить заміж.

— За... за капітана Бейлі? — в мене ледве вистачає сили на це запитання.

— Ні, зовсім не за капітана. За містера Чистела, власника плантацій хмелю.

На тиждень-другий я в смутку забуваю все на світі. Знімаю обручку, одягаюся в найгірші костюми, не вживаю більше ведмежого жиру, і часто сумую над зів'ялою квіткою колишньої міс Ларкінс. Згодом мені трохи набридає таке життя, м'ясник знову кидає мені виклик, я забуваю квітку, виходжу на бій з м'ясником і перемагаю його.

Останні відзнаки, які я пригадую, це те, що знову з'явилася обручка на моєму мізинці і знову я почав вживати ведмежого жиру. Мені сімнадцять минуло.

ОГЛЯДАЮСЯ НАВКОЛО Й РОБЛЮ ВІДКРИТТЯ

Не знаю напевно, радів я чи сумував, коли кінчилися мої шкільні дні й прийшов час залишити заклад доктора Стронга. Я був там дуже щасливий, глибоко поважав доктора й усі відзначали мене в цьому маленькому шкільному світі. З цього приводу я дуже сумував, але з інших причин — радів. Мене вабили повіті туманом перспективи. Мені кортіло скоріше стати самостійним молодим чоловіком, бачити й робити чудові речі, добиватися успіхів на життєвій арені. Такі міцні були ці мрії, що я начебто залишив школу без природного жалю. Ця розлука не справила на мене такого вражіння, як інші розлуки. Даремно силкуюся я пригадати подробиці: нічого особливого не викликають мої спогади. Очевидно, широкі перспективи, які відкривалися передо мною, зовсім запаморочили мене. Майже марно розвіялися досвід і спостереження, що їх я зібрав в дитинстві; і я дивився на життя, як на чарівну казку, яку мені доводилося починати читати.

Ми з бабкою часто міркували про те, якій професії маю я себе присвятити. Більше року намагався я знайти задовільну відповідь на її настійне запитання — „ким я хочу бути?“ Але ніяк не міг я знайти в собі прихильності до чогось особливого. Коли б я тямив у навігаційній науці, то з найбільшою охотою прийняв би командування швидкохідним кораблем і вирушив би у подорож навколо світу, укриваючи себе славою далеких мандрів і відкриттів. Але, відкидаючи цю принадну думку, я хотів удатися в якесь інше діло, що не занадто обтяжувало б гаманець моєї бабки. Хай буде, що буде: в усякому разі я намагатимуся виконувати свої обов'язки.

Містер Дік незмінно був присутній при наших нарадах, фізіономія його тоді була пройнята надзвичайною глибоко-думністю. Тільки один раз висловив він свою думку, та й у цьому випадку (не знаю вже, що прийшло йому в голову) він раптом запропонував, щоб я зробився „мідником“. Моя бабка сприйняла цю пропозицію так гнівно, що він ніколи більше не наважувався висловлювати свою думку. При всіх дальших розмовах він сидів мовчки й лише дзельничав грошима в кишені.

— Трот, ось що я тобі скажу, мій любий, — сказала бабка одного різдвяного ранку, коли я вже залишив школу; — ми все ще не можемо розплутати цей вузол, а вирішення нам треба приймати обережно, щоб не помилитися. Тому я гадаю, що нам треба мати деяку передишку. Тим часом, ти можеш подивитися на речі з нового погляду, не як школяр.

— Спробую, бабусю.

— Здається мені, — вела далі бабка, — що невелика зміна місць, маленька подорож буде тобі корисною, щоб прийняти рішучу ухвалу. Чи не хочеш ти тепер трохи поїздити? Скажімо, чи не хотів би ти поїхати до старих місць і побачити цю ... цю неймовірну жінку з диким ім'ям, — сказала бабка, потираючи носа, вона бо ніколи не могла цілком пробачити Пегготі її ім'я.

— Краще цього, бабусю, ви нічого не могли б вигадати!

— Гарзд, — сказала бабка, — це добре, бо мені теж подобається така думка. Цілком природно й розумно, що вона й тобі подобається. І я певна: що б ти не робив, Трот, ти завжди чинитимеш природно й розумно.

— Сподіваюся, бабусю.

— Твоя сестра — Бетсі Тротвуд, — мовила далі бабка, — була б найрозсудливішою й найрозумнішою дівчиною. Ти намагатимешся бути гідним твоєї сестри, чи ж не так?

— Я сподіваюся, що буду гідним в а с, бабусю. Цього буде досить для мене.

— Добре, що бідолашне немовля, мати твоя, не дожила до цього часу, — сказала бабка, ніжно поглядаючи на мене, — бо вона так пишалася б тепер своїм сином, що її го-

лівонька зовсім запаморочилась би, — (бабка моя завжди шукала пробачення своїй прихильності до мене, алегорично вказуючи на мою бідолашну матір). — Боже мій, Тротвуд, як нагадуєш ти мені її!

— Сподіваюся, що це приємні спогади, бабусю? — спитав я.

— Він такий схожий на неї, Дік, — мовила моя бабушка виразним тоном, — він такий схожий на неї! Бачу, наче зараз її в той вечір, коли вона почала раптом журитися. Душа моя, він такий схожий на неї, як дві краплини води.

— Та невже? — спитав містер Дік.

— І на Давіда він схожий теж, — рішуче сказала моя бабушка.

— Він дуже схожий на Давіда, — підтвердив містер Дік.

— Але я хотіла б, Трот, — продовжувала бабушка, — я хотіла б, щоб ти був твердим, міцним хлопцем. Я говорю не про фізичний твій стан, а про моральний. Ти ж бо в мене красунь. Хотіла б, щоб був ти добрим, міцним хлопцем, з твердою волею. Непохитним, — сказала бабушка, стріпуючи очіпком й стискаючи руку в кулак. — Рішучим, хлопцем з характером, Трот. З таким міцним характером, щоб ніхто не міг на тебе погано вплинути. Ось яким я хочу бачити тебе. Такими слід було бути твоєму батькові й твоїй матері, і тоді для них було б краще.

Я відповідав, що намагатимуся стати таким, яким вона хоче бачити мене.

— А щоб ти міг помалу привчитися до самостійного життя, — сказала бабушка, — я виряджу тебе самого в мандри. Спочатку мені хотілося, щоб містер Дік поїхав з тобою. Але, добре поміркувавши, я вирішила залишити його тут, щоб він оберігав мене.

Містер Дік на хвилину зажурився. Але обличчя його знову просяяло, коли він почув, що матиме честь захищати й оберігати найчудовішу жінку в світі.

— До того ж, — додала бабушка, — йому треба закінчити мемуари.

— О, безперечно, — поспішно відгукнувся містер Дік, — я збираюся, Тротвуд, негайно завершити їх ... Справді, треба їх негайно завершити. А потім ми їх віддамо до друку,

знаєте, і тоді...— містер Дік зробив довгу паузу,— і тоді ми зваримо добру рибну юшку!

Згідно з намірами моєї бабки, мене невдовзі наділили гарненьким гаманцем з грошима й ніжно вирядили в експедицію. Прощаючись, бабка дала мені кілька добрих порад і безліч поцілунків. Вона ще раз повторила, що мета моєї подорожі — побачити світ, поміркувати як слід. Тому вона радила мені спинитися на кілька днів у Лондоні, якщо це подобається мені, — чи по дорозі до графства Суффольк, чи вертаючись. Коротше кажучи, я мав волю робити що завгодно протягом трьох тижнів чи місяця. Єдиними умовами мені поставлено було мислити й спостерігати, а також писати додому тричі на тиждень.

Завітавши до Кентербері, попрощавшись з Агнесою, містером Вікфільдом і добрим доктором, відчуваючи себе справжнім дорослим чоловіком, сів я на передок лондонського диліжанса.

„ДАВІД КОППЕРФІЛЬД“ ДІККЕНСА

„О, якби я міг передати вам хоч половину того, що я відчув, коли писав Копперфільда! Мені здається, що з цією книжкою я надсилаю в туманний світ частину самого себе!“

Так писав Чарльз Діккенс, автор прочитаної вами книжки, незабаром після її закінчення своєму другові Форстеру. „Давід Копперфільд“ був написаний у 1849 році, коли Діккенсу було 37 років. Він був у цей час уже славетним письменником. Його книжки читалися на розхват в Англії і в Америці, а в перекладах мали великий успіх і в усій Європі.

Назви багатьох його творів ви, мабуть, чули, а деякі з них, либонь, і читали. Слава до Діккенса прийшла рано, з першого великого його твору — з „Записок Піквіцького Клубу“, що вийшли друком рівно сто років тому, в 1836 році.

„Записки“ друкувалися випусками, які продавалися окремо. Перший випуск розійшовся числом в чотири тисячі екземплярів, а вже п'ятнадцятий — в сорока тисячах. Книжку прямо вихоплювали з рук. Знайомі, зустрічаючись на вулиці, обговорювали пригоди кумедних і чудакуватих героїв роману, як події з життя близьких людей. Книжку можна було знайти і в приймальні аристократичного будинку, і в торговельній конторі, і в майстерні дрібного ремісника.

Розповідали, що один важко хворий утішав себе думкою, що днів десять йому ще пощастить прожити, а за цей час вийде новий випуск „Піквіка“ і, отже, до смерті він все ж таки встигне його прочитати.

„Записки Піквіцького Клубу“, а надто в першій своїй частині, були книжкою, що над нею читачі реготали до упаду. Але слідом за цією кумедною книжкою вийшла в світ книжка дуже сумна, другий роман Діккенса — „Олівер Твіст“.

„Олівер Твіст“ — ім'я бідного хлопчика, який лишився без рідних, потрапив до злодійської компанії та лише завдяки щасливому випадку не загинув остаточно. На наш погляд, у цьому романі Діккенса багато штучного. Дійові особи в ньому то надміру грішні, то занадто вже добродійні. Видно, що автор хоче розчулити читачів долею занедбаної, змученої, безпорадної дитини.

У нашій радянській країні ми знаємо, що недосить тільки „жаліти“ таких нещасних ребят: треба так налагодити життя, щоб ребята зовсім не потрапляли в такі умови, щоб їм не доводилося чекати — чи не знайдеться якась добра душа та не визволить їх з біди.

Але Діккенс у цій книжці торкнувся й важливого питання про суспільні умови, які породжують поневір'яння дітей, подібних до Олівера Твіста. Змалювавши буржуазний притулок для малолітніх безпритульних, він уперше підійшов до викриття „зворотного боку“ буржуазного ладу, який неминуче породжує і безпритульність і злочинність, і безсилий з цим злом боротися.

Слідом за „Олівером Твістом“ з'явився ряд інших книжок Діккенса: „Ніколай Нікльбі“ (1838 — 1839), „Антикварна крамниця“ (1840 — 1841), „Мартін Чезлвіт“ (1843 — 1844), „Домбі й син“ (1846 — 1848) та ін.

З кожним новим романом розширювалося коло спостережень і образів Діккенса, і дедалі більше зростав він сам на видатного художника - реаліста.

У романі „Ніколай Нікльбі“ яскравими фарбами змалювана була, між іншим, погана постава навчання в провінціальних школах, що їх утримували приватні підприємці заради легкої наживи. Роман змусив звернути на ці школи увагу і обрев'юзувати їх. Розлучені на автора спекулянти педагогічної справи в анонімних листах загрозували його вбити.

У романі „Антикварна крамниця“ цікава спроба Діккенса змалювати життя міської бідноти і заводських робітників. Уперше показав тут Діккенс велетенський завод з палаючими печами і змученими робітниками біля них.

Але в центрі роману не робітники, а дівчинка Неллі, сумну історію якої і ранню смерть Діккенс розповів особливо тепло й зворушливо. Багато сліз проливали в свій час читачі над долею Неллі. Один американський письменник у вірші, присвяченому Діккенсові, зображує таку картину. У Каліфорнії, в дикій пустині, біля багаття сидять шукачі золота. Вони читають роман „Антикварна крамниця“ — і історія Неллі змушує хвилюватися цих суворих людей, які в важких умовах свого життя давно забули всяку ніжність.

Романи Діккенса так захоплювали читачів, між іншим, і тому, що він сам, пишучи їх, зживався з своїми дійвовими особами, наче з людьми близькими і рідними. Він зовсім не байдуже змальовує своїх героїв, і, розповідаючи про їх поневір'яння, хвилюється за них, як в інших випадках радіє їхніми радощами.

„Я сидів сьогодні вночі до четвертої години, — писав він, закінчуючи „Антикварну крамницю“, — і мені дуже сумно, що доводиться розлучитися назавжди з усіма цими людьми. Мені здається, я ніколи так не прив'яжуся до інших дійвових осіб“.

А серед усіх цих дійвових осіб особливо увагу Діккенса привертали діти.

Жодний з англійських письменників до Діккенса не мав такої здатності створювати живі та яскраві дитячі образи. Можна сказати більше: Діккенс „відкрив“ дитячий світ для англійської літератури. Дійових осіб у всіх його романах дуже багато: якщо підрахувати всіх, то, мабуть, цифра дійде до тисячі, а може й більше. Але в цій юрбі дитячі образи не губляться, не забуваються: видно, що автор їх особливо любить.

Так і в згаданому вище романі „Домбі й син“ особливо пам'ятний образ маленького Павла Домбі, крихітної людини, яка сидить у кріселці біля каміна чи в повозі на березі моря і вмирає жертвою тщеславності свого безсердечного батька.

„Давід Копперфільд“ — такою ж „історія маленької людини“ від її народження на світ — і до моменту, коли вже, ставши дорослою, після довгих і різноманітних поневірянь, вона знаходить собі, нарешті, певне місце в житті.

Цей роман сам Діккенс вважав своїм найкращим твором. Ви читали, що писав він про нього своєму другові Форстеру. У другому місці він говорить: „Я взагалі добрий батько щодо всіх дітей моєї фантазії — але в глибині мого серця я плекаю одну улюблену дитину, і вона зветься Давідом Копперфільдом“.

Причина такої особливої прихильності Діккенса до „Копперфільда“, насамперед, у тому, що, за його власними словами, в цю книжку він уклав „частину самого себе“: в історію вигаданого Давіда Копперфільда вплив свою власну реальну історію.

Дитячі і хлоп'ячі роки Давіда вам відомі. Ось порівняйте з ними справжні дитячі й хлоп'ячі роки самого Чарльза Діккенса.

Діккенс народився 7 лютого 1812 року в околицях міста Портсмута, в родині дрібного урядовця морського інтендантства. Був він дитиною хворобливою і кволою. Йому більше доводилось сидіти на місці і спостерігати гри товаришів, ніж самому брати в них участь.

Він рано навчився читати і в вісім-дев'ять років перечитав усі книжки невеличкої батьківської бібліотеки: ті самі, що їх згадується і в „Давіді Копперфільді“.

Це були твори старих англійських письменників XVIII сторіччя: Фільдінга, Смоллета, Гольдсмита; твори ці змальовували життя англійських поміщиків, фермерів, моряків, городян — справжнє, реальне життя в різноманітних його проявах. До них прилучилися ще два славетні романи, мабуть, і вам добре відомі: „Дон-Кіхот“ — іспанського письменника Сервантеса і „Робінзон Крузо“ — Дефо. А поруч із ними захопили юного Діккенса і чарівні казки всесвітньо відомої арабської збірки „Тисяча і одна ніч“.

Читання захопило хлопчика надзвичайно. Він переносився в життя романтичних героїв, зливав вражіння від довколишнього маленького світу з вражіннями від книжок, по черзі уявляв себе то Томом Джонсом „безбатченком“ з роману Фільдінга, то Робінзоном

Крузо на безлюдному острові, то одчайдушним „морським вовком“ з якогонебудь роману Смоллета. „Кожен сусідній тік, кожен камінь у церкві, кожен фут кладовища перетворювались у моїй уяві на одну з речей, уславлених цими книжками“,— згадує сам він у романі. Читання розвивало його природну фантазію, а твори таких письменників, як Фільдінг і Смоллет, були для майбутнього письменника -реаліста доброю літературною школою.

Але батька Діккенса перевели на службу в Лондон, і скромний матеріальний добробут родини увірвався. Людина досить безтурботна в грошових справах, батько Діккенса наробив боргів. Родину облягли кредитори. Даремно мати маленького Чарльза намагалася поліпшити справи, влаштувавши в себе школу і пансіон. Біля дверей прибили вивіску, але в двері „пансіона“ не постукав ніхто.

А кредитори тим часом звернулися до суду, і незабаром невиплатного винуватця, батька Діккенса, забрали й посадили в лондонську боргову тюрму „Маршальсі“. Посадили, щоб тримати там, поки він сам або хтось із його родичів чи друзів не сплатить борг. Вільних днів мати Діккенса з дітьми відвідувала чоловіка, і родина проводила в тюрмі цілий день.

А вдома щодня доводилося продавати якусь річ із жалюгідного майна, щоб прохарчуватися. Продані були й усі улюблені книжки. Не лишилося нічого, крім ліжка. Мати з маленькою сестрою переселилася в тюрму, а одинадцятирічного Чарльза влаштували на фабрику вакси.

„Фабрика містилася, — розповідає Діккенс у своїх спогадах, — у старому, ветхому будинку на березі Темзи. Будинок цей був повний пацюків. Я бачу кімнати з похмурими, поточеними червою стінами, сходи, по яких бігають з пронизливим писком величезні, сірі пацюки; вогкий льох, куряву і плісняву повсюди. Контора і каса містилися в кімнаті першого поверху, вікна якої виходили на річку. Робота моя полягала в тому, що я покривав склянки з ваксою папером, насиченим олією, потім згори обгортав іще блакитним папером, перев'язував шворкою і перерізував кінці шворки. Потім я наліплював на банку ярлик — і вона була готова. Внизу в льоху працювали ще троє дітей. Незабаром до льоху перевели й мене. Ми всі були оздоблені подертими фартухами й паперовими ковпаками. Товаришів моїх звали Боб і Грін; один був сином посылного, а другий — візника“.

Колишнє життя на приморському привіллі змінилося нудною працею в жахливих гігієнічних умовах. Діккенс на власному досвіді пізнав те, що не раз потім змальовував у своїх романах: які умови дитячої праці, що таке муки голоду перед вітриною ковбасної чи кондитерської крамниці, яке життя вулиць величезного галасливого, туманного міста, що дихає запахом розпеченого чавуну і сажі, де юрбі завжди заклопотаних, квапливих людей нема ніякого діла до обірваної, напівбезпритульної дитини.

Щасливий випадок — невеличка спадщина від родича — вивів

батька Діккенса з тюрми, але не відразу вивів маленького Чарльза з його напівголодного й брудного існування. На щастя для нього, батько посварився з фабрикантом, у якого Чарльз працював, і хлопчика взяли додому. Мало того: здійснилася, нарешті, його заповітна мрія — його віддали до школи. Школа мала гучну назву: „Комерційна Академія Вашингтон-Гауз“. Про те, яка була ця школа, можна й не розповідати. Про це сам Діккенс розповідав не раз — зокрема, в розділах „Давіда Копперфільда“, де зображується життя Салем-Гауза.

Ми можемо тут зупинитися. Зрозуміло, як багато матеріалу для „Давіда Копперфільда“ дали Діккенсові його власні дитячі спогади. Маленький Давід читає ті самі книжки, що й маленький Чарльз; мучиться, працюючи в торговельному підприємстві містера Мердстона, що схоже на фабрику вакси, де служив Діккенс. Він відвідує містера Мікоубера в тюрмі, як Діккенс одвідував свого батька.

Біографи кажуть, що весь образ Мікоубера значною мірою відтворює образ батька Діккенса. „Давід Копперфільд“ у творчості Діккенса посідає приблизно те саме місце, як у творчості Л. М. Толстого роман „Дитинство, отрочество та юність“.

Але, як „Дитинство“ Толстого, так і „Давід Копперфільд“ Діккенса — не автобіографія, а художній твір. Дійові особи „Копперфільда“ не тільки портрети певних осіб, що їх Діккенс знав у дитинстві чи в дальшому своєму житті, але й типи, тобто образи, які поєднують у собі риси, характеристичні для цілої людської групи.

Містер Мердстон, наприклад, — тип самовпевненого егоїстичного і по суті жорстокого англійського буржуа. Мікоубер — тип добродушної, але легковажної людини, яка швидко переходить від одного настрою до іншого, і, наче дитина, втішається гучними, хоч і порожніми фразами. Не менш типові й жіночі образи, починаючи від няні Пегготі і кінчаючи примхливою і чудакуватою на вигляд, але доброю і ніжною бабкою Давіда.

Типова й уся історія маленького Давіда. І саме те, що вона типова для англійського буржуазного побуту першої половини ХІХ сторіччя — робить роман Діккенса для нас особливо цікавим і цінним.

Звичайно, коли ви читали роман, ви не забували, що дія його відбувається давно; але й знаючи це, ви не могли мимоволі не порівнювати типову історію „маленької людини“ з буржуазного середовища, яку розповів Діккенс, — із своїм власним дитинством, з дитинством ваших товаришів.

Родина, до якої належить маленький Давід, — родина з певними достатками. Коштів досить для того, щоб дати хлопчикові пристойне виховання й освіту, оберігати його від різних неприємних життєвих випадковостей, дати йому змогу посісти, хай навіть і скромне, але більш-менш певне місце в житті.

А проте, дитинство Давіда — зовсім не „збите“, безтурботне дитинство, і на кожному кроці беззахисний хлопчик залежить від якогось неприємного випадку.

Рано втративши батька, Давід став пасинком другого чоловіка своєї матері, безсердечного і самовпевненого егоїста. Вітчим береться його виховувати. „Виховання“ це незабаром доводить дитину до нервового розладнання. В буржуазній родині дитина перебуває в становищі речі, з якою дорослі можуть зробити, що їм завгодно і нема жодної організації, яка мала б право обмежити це свавілля.

Щастя, що в Давіда є добра няня та добра, хоч і примхлива на вигляд двоюрідна бабуся, яка може за нього заступитися. А якби цієї бабусі не було?

Хлопчика віддають до школи. Хазяїн цієї школи, колишній торговець хмелем містер Крікль, дурень - неук, який уміє тільки битись, лаятись і брати з учнівських батьків гроші, керує своєю школою без усякого контролю. Учні цієї школи — справжні мученики, за винятком одного лише Стірфорса, сина багатих і впливових батьків. У нього ласки запобігає сам директор, йому сходять з рук усякі витівки.

Із школи Давіда забирають і віддають на роботу в „торговельний будинок Мердстона й Грінбі“. Діти, які працюють тут, — жертви найнещаднішої, нічим не обмеженої експлуатації. Давід не витримує цієї каторги і тікає в невідому далечинь — до бабусі, не знаючи добре навіть її адреси.

Щастя Давіда в тому, що йому трапляються всюди добрі люди. Давід Копперфільд розповідає про свої поневіряння, вже будучи дорослою людиною, коли всі ці поневіряння стали для нього далеким минулим. Він ставиться до них спокійно, іноді навіть із добродушним сміхом — з юмором, але картина загалом виходить не радісна, хоча окремі подробиці її і можуть змусити вас сміятися.

Від чого ж залежать нещастя маленького Давіда?

Ясно, від чого: від ненормальності загальних умов життя буржуазного суспільства. Яка радість життя може бути там, де дитина в родині почуває себе зацькованим звірятком, у школі — мучеником, на вулиці — як у ворожому таборі, на роботі — як в'ючна тварина?

Цю ненормальність загальних умов життя Діккенс дуже добре й наочно показує. Але він не бачить того, що боротьба проти цієї ненормальності неминуче повинна стати боротьбою проти всього буржуазного суспільного ладу. Він не розуміє, що гнилу будову не можна поправити частковим ремонтом. Діккенсові здається, ніби вся причина зла в тому, що поруч з добрими на світі існують недобрі, злі люди. Він вірить сам і намагається переконати читачів, що рано чи пізно великодушність, мужність, чесність подолають егоїзм, обман, що правда переможе.

А в дійсності правда не може перемогти, якщо в суспільстві лишаться умови, за яких люди можуть шкодити один одному.

Містер Крікль не стане добрим педагогом: для того, щоб він не міг катувати своїх учнів, треба позбавити містерів Кріклів змоги бути педагогами. Експлуататор не може стати добрим: він завжди залишиться експлуататором, поки існуватиме суспільство, побудоване на експлуатації.

Діти нашої країни захищені від усіх тих нещасть, які випали на долю маленького Давіда. І читаючи повість про його дитинство, яку Діккенс розповів так цікаво, а місцями так зворушливо, ми мимоволі сповнюємося радістю за самих себе і гордістю за тих, хто створив для нас умови, такі несхожі з умовами життя всіх маленьких Чарльзів і маленьких Давідів буржуазного світу.

Проф. О. І. Білецький.

З М І С Т

Розділ	I. Я народжуюсь	5
"	II. Я спостерігаю	17
"	III. Я знаходжу зміни	33
"	IV. Я потрапляю в немилість	47
"	V. Мене вирядили з рідного дому	68
"	VI. Я збільшую коло своїх знайомих	88
"	VII. Моє перше півріччя в Сатем - Гаузі	96
"	VIII. Мої канікули, зокрема один щасливий вечір	117
"	IX. Незабутній день народження	128
"	X. Мене занехають, а потім улаштовують	141
"	XI. Я починаю життя на свої власні кошти, і це мені не подобається	162
"	XII. Жити на власні кошти мені подобається дедалі менше, я приймаю велике вирішення	180
"	XIII. Наслідки мого вирішення	191
"	XIV. Бабка вживає заходів заради мене	213
"	XV. Я починаю нове життя	231
"	XVI. Я багато в чому новий хлопець	244
"	XVII. Щось обертається на краще	256
"	XVIII. Короткий погляд на перейдений шлях	275
"	XIX. Оглядаюся навколо й роблю відкриття	283
Післямова	287

Одобр. № 1650. Уповнов. Головлігу № 1820. Замовл. № 556. Тираж 20000. Друк. арк. $18\frac{1}{2} + \frac{3}{4}$ арк. вклейок. 17,26 облік. авт. арк. Формат паперу $62 \times 94\frac{1}{16}$. Здано на виробництво 12-V 36 р. Підписано до друку 15-X 36 р. Чергове видання № 122.

Друкарня ім. Леніна, Одеса, Пушкінська, 18

Ціна 4 карб. 25 коп. Оправа 60 коп. Перкалева оправа 1 карб. 40 коп.

5 марб 68 ж.к.